

Catharina Lis - Hugo Soly

Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa

Marxists Internet Archive
Nederlandstalig

Bron: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij Antwerpen/Amsterdam 1980 — **Met uitdrukkelijke dank aan de auteurs**

Eerste versie: Oorspronkelijke uitgave: in 1979 bij The Harvester Press Limited, Brighton, Sussex, England, onder de titel *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*

Deze versie: spelling

– **Creative Commons License 3.0.**

Algemeen: u mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven; remixen en/of afgeleide werken maken; mits naamsvermelding.

| **Hoe te citeren?**

Verwant:

- **Kanttekeningen bij *Civilisation matérielle et capitalisme***
- **Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België**
- **De materialistische opvatting van de geschiedenis**
- **Algemene geschiedenis van het socialisme**

Inhoudsopgave

Dankbetuiging

Woord vooraf

Hoofdstuk 1 / Feodaliteit, armoede en liefdadigheid (ca. 1000 – ca. 1350)

- 1. De kleine boer, spil van de feodaliteit**
- 2. Stedelijke productie en sociaaleconomische afhankelijkheid**
- 3. De vele facetten van de armoede**
- 4. Liefdadigheid: een hypotheek op de toekomst**

Hoofdstuk 2 / Crisis, sociale problemen en armenwetten (ca. 1350 – ca. 1450)

- 1. Sociale ongelijkheid en de grenzen aan de groei**
- 2. De Gouden Eeuw van de ambachtsman?**
- 3. De blijvende dreiging van de ellende**
- 4. Arbeidstekort, armenwetten en sociale spanningen**

Hoofdstuk 3 / Economische expansie, verarming en sociale politiek (ca. 1450 – ca. 1630)

- 1. De sociale kosten van de agrarische transformatie**
- 2. De triomf van het handelskapitalisme**
- 3. Sociale polarisatie**
- 4. De opkomst van de sociale politiek**

Hoofdstuk 4 / Sociaaleconomische verschuivingen en het nut van de armoede (ca. 1630 – ca. 1750)

- 1. Frankrijk en Engeland: uiteenlopende agrarische structuren**
- 2. Wijzigingen in industriële lokalisatie en organisatie**
- 3. Naar een proletariaat**
- 4. De ‘Grote Opsluiting’: een eenvormige oplossing voor dezelfde problemen?**

Hoofdstuk 5 / Economische groei, verpaupering en de regulering van de arbeidsmarkt (ca. 1750 – ca. 1850)

1. De ontwrichting van de rurale samenleving

Engeland: agrarische vooruitgang en kapitalisme

Frankrijk: de valkuil van de feodaliteit

Vlaanderen: rurale nijverheid en grondversnippering

2. De doorbraak van het industriële kapitalisme

Proto-industrialisering

De overgang naar het fabriekssysteem

De opkomst van een nieuwe arbeidersklasse

De desintegratie van het ambachtswezen

3. Verpaupering en migraties

De arbeiders-armen

Ontwortelde mensen

4. De regulering van de arbeidsmarkt

Engeland

De Zuidelijke Nederlanden

Frankrijk

Centraal-Europa

Besluit

Gebruikte afkortingen

Algemene bibliografie

Dankbetuiging

Geen enkele studie is het resultaat van geïsoleerde wetenschapsbeoefening; men bouwt altijd voort op het werk van ontelbare voorgangers en getuigt, bewust of onbewust, van een maatschappelijk engagement. Dat geldt in het bijzonder voor een essay waarin een sterk bediscussieerd probleem wordt behandeld en dat voornamelijk is gebaseerd op gepubliceerd materiaal. Wij staan in de schuld bij vele historici, wier werk wij letterlijk hebben geplunderd voor ideeën en inlichtingen. Massa's voetnoten zouden vereist zijn om die schuld in te lossen; op verzoek van de uitgever werden de belangrijkste bronnen echter bijeengebracht in een onvermijdelijk selectieve bibliografie, gerangschikt per hoofdstuk.

Bovenal zijn wij dank verschuldigd aan Dr. Geoffrey Parker, onze vriend sinds vele jaren. Als redacteur van de Engelse reeks waarin dit boek oorspronkelijk verscheen, heeft hij niet alleen veel geduld gehad met twee auteurs die de inlevering van hun manuscript herhaaldelijk uitstelden om nieuwe gegevens in te lassen, maar hij heeft ook tijd vrijgemaakt om de hele tekst door te lezen en in detail te commentariëren. Zijn aanmoedigen en nuttige raadgevingen, overvloedig verleend, zijn onze grootste steun geweest. Wij alleen dragen uiteraard de verantwoordelijkheid voor onze vergissingen

Catharina Lis

Hugo Soly

Woord vooraf

Sinds de jaren zestig is men zich bewust geworden van het feit dat de armoede in de westerse wereld lang niet tot het verleden behoort. Overvloedig bewijsmateriaal toont aan dat economische groei geen universele welvaart heeft voortgebracht. Zelfs in landen met een hoog nationaal *per capita* inkomen leeft een groot aantal mensen nog steeds op de rand van of onder de officiële armoedelijjn. Bovendien lijkt de sociale ongelijkheid eerder toe te nemen dan te verminderen.**[1]** Toch is het gros der wetenschappelijke energie niet gestoken in de analyse van de fundamentele oorzaken der armoede, doch in het afbakenen, meten en beschrijven van ‘marginale’ groepen en subgroepen, die als ‘minoriteiten’ bestempeld worden. Het euforisch geloof in het alleenzalmakend karakter van de economische groei heeft talrijke vorsers ertoe gebracht armoede te karakteriseren als het gevolg van onderontwikkeling, een situatie van tijdelijke en gelokaliseerde achterlijkheid, of als het gevolg van individuele onmacht – *insular poverty* en *case poverty* om J.K. Galbraiths terminologie te gebruiken. De totale mislukking van de ‘oorlogen tegen de armoede’ in het rijkste land ter wereld, de Verenigde Staten van Amerika, heeft deze vooronderstellingen niet fundamenteel ondergraven. Vele sociale wetenschappers hebben hun heil gezocht in de *culture of poverty*. In tegenstelling tot Oscar Lewis, die de term creëerde, beschouwen zij de levensomstandigheden en de gedragspatronen van de armen als het resultaat van persoonlijke ontoereikendheid of inferioriteit, waardoor de betrokken families zichzelf onvermijdelijk als paupers bestendigen.**[2]** Enkele markante uitzonderingen niet te na gesproken, wordt meer aandacht besteed aan het specifieke waardesysteem van de armen dan aan de economische en politieke structuren die ten grondslag liggen aan sociale ongelijkheid en culturele segregatie.

De acute armoedeproblematiek heeft de historici niet onberoerd gelaten. Net zoals de crisis van de jaren dertig het onderzoek naar de lange termijn trends van prijzen, lonen en inkomens had gestimuleerd, zo heeft de groeiende bezorgdheid voor de huidige sociale spanningen geleid tot een vermenigvuldiging van studies over de aard en de omvang van de armoede in pre-industriële samenlevingen. De problemen van de eigen tijd bepalen echter niet alleen in hoge mate de thema’s van het historisch onderzoek, zij beïnvloeden tevens sterk de wijze waarop deze onderwerpen worden benaderd. Aangezien economische groei over het algemeen als het ultieme doel en de remedie voor elke kwaal wordt beschouwd, kan het geen verwondering wekken dat de meeste historici het *ancien régime* beschrijven als onderontwikkeld, een toestand die is gedefinieerd geworden als ‘het onvermogen om aan brede lagen van de bevolking een behoorlijke levensstandaard te bezorgen, met de daaruit resulterende ellende en materiële ontbering’.**[3]** De voornaamste kenmerken van zulk een samenleving, zo wordt betoogd, zijn: haar structureel onvermogen om de agrarische productiviteit substantieel te verhogen en de natuurlijke tendens van haar bevolking om toe te nemen op een beperkte oppervlakte grond. Vandaar dat elke fase van demografische expansie noodzakelijkerwijze moet leiden tot een onhoudbare spanning tussen bevolkingsomvang en voedselvoorraad, een *bottleneck*, resulterend in hongersnood en crisismortaliteit. De armoede in pre-industrieel Europa wordt aldus herleid tot een ‘natuurlijk’ fenomeen, inherent aan een ‘maatschappij van de schaarste’, gedetermineerd door technologische achterlijkheid en een tendens tot ongeremde demografische groei. Zulk een beschrijving kan bezwaarlijk een verklaring worden genoemd. Zij

maakt immers niet duidelijk waarom condities strekkend tot lange termijn stagnatie de hele middeleeuwen door aanhielden, terwijl ze in sommige vroegmoderne samenlevingen geleidelijk werden doorbroken. De hele redenering berust in laatste instantie op de impliciete aanvaarding van een neomalthusiaans model, waarvan het deterministisch karakter niet in vraag wordt gesteld.

Net zoals vele voorstanders van de *culture of poverty* benadering, hebben ook historici vaak de neiging om de armoede als een tijdeloos fenomeen te analyseren, om haar externe verschijningsvormen als wezenstrekken van de armen zelf voor te stellen. Eén treffend voorbeeld. Tijdens het *ancien régime* schreven de elites de aanwezigheid van een groot aantal armen hoofdzakelijk toe aan individuele tegenslagen of onvolkomenheden enerzijds en aan het bestaan en de parallele activiteiten van menigvuldige liefdadige instellingen die al te vrijgevig waren en bijgevolg elke prikkel tot arbeid wegnamen, anderzijds. Verscheidene historici hebben deze zienswijze geheel of gedeeltelijk overgenomen. Zij staven hun conclusie met drie argumenten: de proliferatie van openbare en private steunfondsen, de grote omvang van bedelarij, landloperij en vagebondage, en het overwicht van zieken, gebrekkigen, weduwen en echtparen met talrijke kinderen ten laste onder de gesteunde armen. De betrokken auteurs vragen zich blijkbaar niet af wat ze in feite evalueren: de 'aard' van de armoede of de werking van een specifiek armenzorgsysteem.

Hoewel zulke zienswijzen, of eerder vooronderstellingen, veel bijval hebben gevonden, worden ze geenszins door alle historici voorgestaan. Sommige vorsers hebben scherpe kritiek uitgeoefend op de geldigheid van neomalthusiaanse modellen ter verklaring van lange termijn veranderingen op sociaaleconomisch gebied in pre-industrieel Europa. Anderen hebben aangetoond dat de liefdadige instellingen toen wegens hun beperkte financiële middelen maar een uiterst klein deel van het werkelijk aantal hulpbehoevenden konden steunen en dat de armenlijsten aangelegd door de betrokken administraties bijgevolg een sterk vertekend beeld van de sociale werkelijkheid geven. Toch zijn de voornaamste vragen tot nog toe onbeantwoord gebleven. Waarom was de armoede het hele *ancien régime* door een structureel fenomeen? Hoe komt het dat de omvang en de graad der behoefte vergelijkbaar waren in economisch achterlijke en vooruitstrevende gebieden, in perioden van bevolkingsaanwas en tijdens fasen van demografische stagnatie of achteruitgang? Waarom ging het pauperisme niet overal gepaard met kapitalistische ontwikkeling? Waarom werden in sommige delen van Europa op bepaalde ogenblikken grootscheepse reorganisaties van de armenzorg doorgevoerd, terwijl in andere regio's of tijdperken alles bij het oude bleef? Waarom bestond de meerderheid der gesteunde armen nu eens uit jonge en gezonde volwassenen, dan weer uit kinderen, bejaarden en gebrekkigen?

Deze vragen beantwoorden impliceert een holistische benadering, d.i. een diachronische en comparatieve studie van hele samenlevingen. Het is evident dat een analyse van lange termijn bewegingen vereist is om tot algemene uitspraken over de oorzaken van verarming en wijzigingen in de sociale politiek te komen. Anders is het gevaar niet denkbeeldig dat gemeenschappelijke trekken en cruciale verschillen niet op hun juiste waarde worden geëvalueerd. Hoewel de laatste jaren uitstekende monografieën aan diverse aspecten van de problematiek werden gewijd, zijn vooralsnog geen pogingen gedaan om de resultaten van die partiële onderzoekingen te synthetiseren. Alle werken die een totaalbeeld geven, zijn op zijn minst een halve eeuw oud en handelen haast uitsluitend over liefdadigheid. [4]

Vergelijkend onderzoek is net zo noodzakelijk als een diachronische benadering, tenzij men uitgaat van het axioma dat armoede in het *ancien régime* een 'natuurlijk' fenomeen was. Waar het op aankomt, is na te gaan of gelijkaardige economische, demografische en politieke ontwikkelingen al dan niet equivalente sociale uitkomsten voortbrachten en omgekeerd of uiteenlopende structuren al dan niet markante verschuivingen in de verdeling van de rijkdom ten gevolge hadden. Hoewel zulke vragen voor de hand lijken te liggen, worden ze in de meeste studies over de armoede in pre-industrieel Europa over het hoofd gezien. Dat geldt ook voor de weinige auteurs die ofwel de middeleeuwse ofwel de vroegmoderne verschijningsvormen der behoefte systematisch hebben behandeld. Zij maken wel geografische onderscheiden wanneer zij de transformaties van sociaalpolitieke regelingen beschrijven, doch niet wanneer zij de armoede zelf bespreken. De betrokken auteurs laten het voorkomen alsof het sociale probleem overal door dezelfde 'objectieve mechanismen' werd bepaald. Zulke zienswijzen, die neerkomen op historisch fatalisme, zijn in feite niets anders dan onbewezen apriorismen.^[5] Juist om die redenen kunnen verarmingsprocessen alleen verklaard worden door de ontwikkeling van hele samenlevingen te bestuderen, rekening houdend met economische en demografische factoren zowel als veranderende klassenverhoudingen, staatsbeleid en socioculturele dimensies. Aldus kunnen gemeenschappelijke en specifieke kenmerken, continue en discontinue trends, bepalende componenten en afhankelijke variabelen onderscheiden worden. Kortom, het armoedeprobleem moet ingekaderd worden in het meer algemene kader van de discussie over processen van historische transitie.

Dat wat over het algemeen 'transitie' wordt genoemd, bestaat in twee verschillende processen van historische evolutie: 'Ten eerste, in de overgang van de ene productiewijze naar de andere. Ten tweede, in de transformatie ondergaan door een samenleving in haar gehele structuur, in het precaire evenwicht van haar sociale krachten, waardoor zij *binnen* een gegeven productiewijze achtereenvolgens verschillende sociale of socio-economische formaties doorloopt'. Aangezien het doel van onderhavige reeks is begrijpelijk te maken waarom een totale sociale verandering in Europa – en nergens anders – tot stand kwam in de vier of vijf eeuwen voor 1850, hebben wij ons hoofdzakelijk toegespitst op de eerste soort van transitie. Concreet betekent dit dat, zonder andere perioden te verwaarlozen, de 'lange zestiende eeuw', die getuige was van de triomf van het handelskapitalisme, en de eeuw na 1750, gekenmerkt door de geleidelijke maar onweerstaanbare groei van het nijverheidskapitalisme, het grondigst onderzocht worden. Het impliceert ook dat alle delen van Europa in dit essay niet gelijkelijk worden behandeld. De gebieden ten oosten van de Elbe worden maar terloops ter sprake gebracht, omdat zij ingevolge de opkomst van een echte domaniale economie vanaf de late middeleeuwen voor eeuwen aan structurele stagnatie werden overgeleverd. Om gelijkaardige redenen krijgen sommige landen in bepaalde perioden meer aandacht dan andere. Aan Vlaanderen en Noord-Italië bijvoorbeeld wordt een centrale plaats toebedeeld in de uiteenzettingen over de stedelijke fabricage in de feodale productiewijze, terwijl Engeland en Frankrijk in het middelpunt van de belangstelling staan in de hoofdstukken over vroegmodern Europa. Onze invalshoek brengt ten slotte mede dat bepaalde aspecten van de armoede sterker in het licht worden gesteld dan andere. Aldus worden de collectieve gedachten en handelingen van de armen maar aangestipt voor zover zij de opeenvolgende verschuivingen in de structuur der surplusextractieverhoudingen helpen verduidelijken. Vandaar dat onderwerpen zoals volkscultuur, opstandige bewegingen en criminaliteit, hoe belangrijk ze ook mogen zijn voor een goed begrip van pre-industriële samenlevingen, minder aandacht krijgen dan men wellicht zou verwachten.

Een massa nieuwe en oude wetenschap tot één hanteerbaar volume herleiden is een zware opgave. Wij hebben verkozen ons materiaal min of meer chronologisch te ordenen liever dan het ene aspect na het andere doorheen de tijd te bestuderen. Deze methode heeft ongetwijfeld het nadeel dat de aard van lange termijn ontwikkelingen binnen een afzonderlijke sector enigszins verduisterd wordt. Daar staat echter tegenover dat zulk een werkwijze toelaat om het ingewikkelde complex van karakteristieken die een specifiek ontwikkelingsstadium definiëren bloot te leggen. Alle hoofdstukken vertonen ongeveer dezelfde structuur. Eerst wordende verschillende oorzaken van sociaaleconomische ongelijkheid onder de boeren en de stedelijke handwerkslui bestudeerd. Gezien het allesbeheersend belang van de landbouw in het *ancien régime* wordt vergelijkenderwijs meer plaats ingeruimd voor de bespreking van agrarische structuren dan voor de analyse der industriële organisatie. Het laatste punt wordt echter uitvoeriger behandeld naarmate we dichter komen bij de periode die getuige was van de definitieve doorbraak der kapitalistische productiewijze.

Vervolgens worden de armen zelf ten tonele gevoerd. Wie waren zij? Steeg hun aantal in de loop van de tijd? Deden zich fundamentele wijzigingen voor in de externe verschijningsvormen der behoefte? Over welke redmiddelen beschikten de geproletariseerde massa's eventueel om hun ellendig lot te verzachten of er aan te ontsnappen? Hoe dachten de armen over zichzelf? Waren zij zich al dan niet bewust van hun gemeenschappelijke situatie? Twee voorafgaande opmerkingen dienen met betrekking tot deze afdeling te worden gemaakt. Ten eerste ligt het niet in onze bedoeling, zoals hiervoor gezegd, om een exhaustieve analyse van de levensvoorwaarden der lagere klassen te presenteren. Wij zullen ons toespitsen op verschijnselen die objectief kunnen gemeten en vergeleken worden, inzonderheid de verdeling van de totale rijkdom, het aantal 'fiscale' armen en steuntrekkenden, de kwantiteit en kwaliteit van de gemiddelde hoofdelijke voedselconsumptie, migratiebewegingen enzovoort. Ten tweede wensen wij te beklemtonen dat het onmogelijk is een rigoureuze en bijgevolg meetbare definitie van armoede te geven die toepasselijk zou zijn op alle perioden. Zoals zal aangetoond worden, varieerde de concrete inhoud van het begrip van tijdperk tot tijdperk en zelfs van plaats tot plaats. Deze dubbelzinnigheid tast de resultaten van het onderzoek echter niet wezenlijk aan, omdat de officiële instanties steeds uiterst strenge maatstaven aanlegden om iemand als arm te catalogeren. In de meeste gevallen kwamen ze neer op het strikte bestaansminimum.

Elk hoofdstuk bevat ten slotte een uitvoerige uiteenzetting over armenzorg. De meeste historici hebben de wijzigingen in de sociale politiek tijdens de feodaal-kapitalistische transitie hoofdzakelijk toegeschreven aan religieuze invloeden en humanitaire beweegredenen. De opeenvolgende hervormingen van de openbare onderstand getuigen volgens hen van de groeiende bekommernis der elites voor de buitensporige ellende der rurale en stedelijke massa's. Zulke idealistische uitspraken voldoen geenszins, omdat zij het probleem eenvoudigweg verplaatsen: welke factoren bewerkstelligden die meer medevoelende houding van de hogere klassen ten aanzien van de armen?

Waar het op aankomt, is te verklaren waarom de uitbreiding van het pauperisme niet altijd en overal aanleiding gaf tot grondige reorganisaties van de armenzorg; waarom de getroffen maatregelen sterk verschilden van land tot land; waarom de steunregelingen in de meeste gebieden tot de steden beperkt bleven; waarom traditionele opvattingen inzake privé-liefdadigheid in sommige delen van Europa tot het einde van het *ancien régime* voortleefden, terwijl ze in andere regio's al lang hadden plaats gemaakt voor meer 'rationele' zienswijzen, die de nadruk legden op openbare onderstand.

Zoveel complexe problemen in één klein volume behandelen, is stellig een ambitieuze opzet – een dwaze onderneming zou wel eens kunnen betoogd worden. Hoe dan ook, wij hebben de taak gevat in de hoop dat het probleem van armoede en verarming uit de sfeer van dubbelzinnigheid en verwarring kan gehaald worden waarin het al zolang is gesteld en dat het voortaan op steviger grondslagen kan benaderd worden.

---

[1] De armoede als sociaal probleem werd ‘ontdekt’ in de Verenigde Staten door Michael Harrington, *The Other America* (New York, 1962). Van dan af is het aantal sociologische en economische bijdragen in een versneld tempo toegenomen. Onder de recente studies verdienen vooral vermelding: G. Kolko, *Wealth and Power in America* (New York, 1969); J.M. Chevalier, *La Pauvreté aux Etats-Unis. Essai d'intégration dans l'analyse économique* (Parijs, 1971); en L. Thurow, *Generating Inequality* (New York, 1975). Voor enkele Europese landen, zie K. Coates en R. Silburn, *Poverty: the forgotten Englishmen* (Londen, 1970); J.C. Kincaird, *Poverty and Equality in Britain* (Londen, 1973); Werkgroep Alternatieve Economie, *Armoede in België* (Antwerpen en Utrecht, 1972); J. Roth, *Armut in der Bundesrepublik* (Frankfurt, 1974); L. Fabius, *La France inégale* (Parijs, 1975).

[2] Voor een bondige synthese van Oscar Lewis' opinies over de ‘culture of poverty’ leze men het artikel van dezelfde auteur ‘The culture of poverty’, in D.P. Moynihan, ed., *On Understanding Poverty* (New York, 1968), pp. 187-200. Zie ook H.J. Gans, ‘Poverty and culture: some basic questions about methods of studying life-styles of the poor’, in P. Townsend, ed., *The Concept of Poverty: working papers on methods of investigation and life-styles of the poor in different countries* (Londen, 1970), pp. 146-164.

[3] S. Kuznets, aangehaald door Clarkson, *The Pre-Industrial Economy in England*, p. 10.

[4] G. Uhlhorn, *Die christliche Liebesthätigkeit im Mittelalter* en *Die christliche Liebesthätigkeit seit der Reformation* (Stuttgart, 1884-1890); L. Lallemand, *Histoire de la charité*, III, *Le Moyen Age, du Xe au XVe siècle*, IV, *Les Temps Modernes, du XVIe au XIXe siècle* (Parijs, 1910-1912); W. Liese, *Geschichte der Caritas* (2 dln., Freiburg i.Br., 1922).

[5] Cf. J.-L. Goglin, *Les misérables dans l'Occident médiéval* (Parijs, 1976), die zijn betoog begint met de volgende uitspraak: ‘De mens heeft geleden; hij lijdt, en hij zal lijden. Materiële armoede en morele nood, materiële nood en morele armoede vergezellen hem. De middeleeuwen ontsnapten niet aan de regel’ (p. 9).

[6] A. Dubuc, ‘Closing remarks’, in F. Krantz en P.M. Hohenberg, eds., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and seventeenthcentury Holland*. (Proceedings of the First International Colloquium of the Interuniversity Centre for European Studies, Montreal, 1975), p. 85.

Feodaliteit, armoede en liefdadigheid

(ca. 1000 – ca. 1350)

Tegen de elfde eeuw trad Europa naar voren als een complexe politieke, sociaaleconomische en culturele structuur, gekenmerkt door een fragmentatie van het staatsgezag, een originele organisatie der agrarische productie en de alleenheerschappij van de christelijke kerk. Ondanks een hiërarchisch systeem van wederzijdse rechten en verplichtingen, de beschikbaarheid van grond voor al haar leden en het gewicht van gebiedende religieuze voorschriften, vertoonde deze samenleving ingebouwde tegenstellingen die ten grondslag lagen aan een dynamische ontwikkeling resulterend in toenemende sociale differentiatie.

1. De kleine boer, spil van de feodaliteit

Hoe en waarom de feodaliteit van het West-Europese type zich heeft ontwikkeld, valt buiten het kader van dit essay, maar om de oorzaken van de armoede in de middeleeuwen te begrijpen is het noodzakelijk de sociale implicaties van dit specifieke type van surplustoe-eigening bondig te schetsen.

De boerenstand van de vroege middeleeuwen was geen ongedifferentieerde massa. Hoewel de regionale verschillen zeer groot waren, bestond een aanzienlijk deel der agrarische bevolking in de meeste Europese gebieden in de elfde eeuw uit onvrije boeren. Sommige onder hen stamden af van volledige slaven (*servi*), anderen van de *coloni*, die in het Laat-Romeinse Rijk de massa der landbouwers vormden en die ondanks hun afhankelijkheid van grootgrondbezitters toen nog wettelijk vrij waren. Nog andere middeleeuwse boeren-horigen waren de afstammelingen van vrije kleingrondbezitters die op een bepaald tijdstip onder het gezag van een landheer waren gekomen. Zowel in het Karolingische Rijk als in Angelsaksisch Engeland is de druk der *potentes* op de *pauperes*, vrije maar marginale boeren, inderdaad voortdurend toegenomen. Vele grootgrondbezitters hebben hun landgoederen uitgebreid door *allodia*, uitbatingen waarvan de eigenaars oorspronkelijk alleen aan de rechtspraak van de kerk en de staat waren onderworpen, op te kopen, over te nemen in ruil voor bescherming of, vaker nog vermoedelijk, onder dwang afhandig te maken. Dit graduele opslorplingsproces, dat in de elfde eeuw geenszins was afgesloten, vormde een belangrijk kenmerk van de ontwikkeling der horigheid. Mettertijd werd het juridisch onderscheid tussen die diverse groepen van afhankelijken haast volkomen uitgewist. In West-Duitsland, in Engeland, in de meeste streken van Frankrijk, in talrijke delen van Italië en in Spanje werden alle afhankelijke boeren die aan bepaalde erfelijke verplichtingen waren onderworpen uiteindelijk als onvrijen beschouwd en onder dezelfde noemer, lijfeigenen, gebracht.

Tegelijkertijd deed zich in sommige gebieden evenwel een tendens in de andere richting voor. De talrijke landontginningen en dorpsstichtingen, voornamelijk vanaf de elfde eeuw, speelden in het voordeel van de betrokken boeren, die grond aangeboden kregen tegen bijzonder gunstige

voorwaarden. Het verband tussen het rooien van bossen en woeste gronden enerzijds en de toename van het aantal boeren die een zekere mate van vrijheid genoten anderzijds mag een gemeenplaats in de Europese agrarische geschiedenis worden genoemd.

Juridische scheidingslijnen waren echter heel wat minder belangrijk dan economische ongelijkheid. Algemeen gesproken, kan een onderscheid worden gemaakt tussen boeren die over voldoende grond beschikten om een huishouden te voeden en boeren wier uitbating daarvoor te klein was. In elf Engelse 'honderdschappen' (onderdelen van graafschappen), waar zowel de horige als de vrije bedrijven gekend zijn, was de grond in 1279 als volgt verdeeld:

Tabel 1 Verdeling van boerenuitbatingen naar bedrijfsgrootte in elf Engelse honderdschappen, 1279

Bedrijfsgrootte (in ha)	Aantal			%		
	Vrij	Onvrij	Totaal	Vrij	Onvrij	Totaal
< 3	2689	2.240	4.929	47	29	36,5
3 (1/4 virgate)	759	715	1.474	13	9	11
6 (1/2 virgate)	1.018	2.430	3.448	18	31	25,5
12 (1 virgate)	835	2.308	3.143	14,5	30	23
> 12	438	72	510	7,5	1	4
Totaal	5.739	7.765	13.504	100	100	100

Bron: E.A. Kosminsky, *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century* (Oxford, 1956), p. 228.

Duidelijk blijkt dat bijna de helft der totale boerenbevolking slechts over een bedrijf beschikte van drie hectare of minder. Het is opvallend dat meer vrije dan onvrije boeren beneden dit minimum vielen: 47 pct. tegen 29 pct. Er was inderdaad grotere sociale differentiatie onder de vrije boeren – zij waren talrijker zowel aan de top als aan de basis van de sociale piramide. Het zijn echter de armen die ons hier aanbelangen; zij die geen vier hectare bouwgrond bezaten, wat het strikte minimum was om een vierpersoonsgezin in de dertiende eeuw in leven te houden.

De vraag dringt zich op welke factoren bepalend zijn geweest voor deze ver doorgedreven fragmentatie, die in de dertiende eeuw in geheel West-Europa werd aangetroffen. Het verschijnsel kan stellig niet worden verklaard door de spectaculaire bevolkingsgroei die zich tussen 1150 en 1300 heeft voorgedaan. Deze laatste heeft de verdere versnippering van de grond ongetwijfeld in de hand gewerkt, doch kan geenszins als eerste oorzaak worden beschouwd. Immers, reeds in de negende eeuw vielen enorme verschillen in de omvang der uitbatingen waar te nemen. Zowel in de streek rond Parijs als in Noord- en Centraal-Italië kwamen toen minuscule en zeer grote bedrijven naast elkaar voor. Hetzelfde gold voor Engeland: volgens het befaamde *Domesday Book* waren minstens één derde der boeren in 1086 al keuters.

Er was in feite een veel meer fundamentele reden voor de vermenigvuldiging van kleinbedrijven: de bijna-landlozen vervulden een essentiële functie in de feodale productiewijze. Aangezien zij te weinig grond hadden om een gezin in leven te houden, moesten zij hun arbeidskracht aan de man brengen om niet te verhongeren. De positie van de keuterboer of *manouvrier* vertoonde

twee karakteristieken: ‘Enerzijds betreft hij zijn grond van een landheer, hij betaalt er rente voor, hij is verschillende lasten verschuldigd. Anderzijds verhuurt hij zichzelf als arbeider en ontvangt dus tegelijkertijd een loon’.^[7] Het verschil tussen de marginale keuters en de overige boeren lag dus in het feit dat de laatsten in ruil voor een aantal verplichtingen een ‘natuurlijk loon’ ontvingen in de vorm van grond, terwijl de eersten gedeeltelijk in grond, gedeeltelijk in toelagen in natura en gedeeltelijk in geld werden betaald. De geëxploiteerde keuters waren bijgevolg geen echte loonarbeiders: ze leefden niet louter en alleen van de verkoop van hun arbeidskracht en ze konden niet in volledige vrijheid over deze laatste beschikken. Ze onderscheidden zich eveneens van de hoeveknechten, doordat ze geen regelmatige uitkering ontvingen en ze een eigen lapje grond hadden waarvan ze hun gezin gedeeltelijk konden onderhouden. Kortom, de keuters vormden een aparte sociale categorie, die als iets halfweg tussen de feodaal-afhankelijke boeren en de onvrije hoeveknechten kan worden beschouwd.

Haast alle groepen hadden voordeel bij het bestaan en de uitbreiding van die massa bijna-landlozen. Zeker, de heren hadden het recht van hun horigen allerlei diensten (*corvées*) te eisen. Die diensten waren evenwel in hoge mate door gewoonte vastgelegd, dit wil zeggen min of meer geconsolideerd ingevolge bepaalde machtsverhoudingen. De landheren hadden er dus belang bij beroep te kunnen doen op talrijke keuters, die omwille van de ontoereikende opbrengst van hun lapje grond wel verplicht waren supplementaire arbeid te verhuren. Voor de eigenaars van kleine domeinen, die de meerderheid uitmaakten, was de aanwezigheid van keuterboeren zelfs onontbeerlijk, omdat zij slechts een fractie van hun domein in tenure konden geven en ze voor de exploitatie van hun domein bijgevolg op extra-arbeidskracht waren aangewezen. De graduele omzetting van arbeidsdiensten in renten in natura of in geld tussen de tiende en de twaalfde eeuw, een complex proces waarin verschillende factoren een rol hebben gespeeld, moet gedeeltelijk vanuit dat oogpunt worden bekeken. Sommige heren oordeelden terecht dat het werk op het domein aldus heel wat efficiënter kon georganiseerd worden. Het was immers lang niet gemakkelijk de diensten op een rationele wijze onder de vaak onwillige horigen te verdelen. Daarbij kwam nog dat de lonen uitbetaald aan losse werkers over het algemeen lager waren dan de afkooptaksen die de vroeger arbeidsplichtige horigen moesten opbrengen. Ten slotte blijkt dat het voor de heren in de regel voordeliger was talrijke keuters te hebben in plaats van enkele welgestelde boeren, omdat op de kleine bedrijven meestal relatief zwaardere lasten drukten dan op de grote.

In zijn meesterlijke studie over de *Crise du féodalisme* heeft de Franse historicus Guy Bois gewezen dat het bestaan van bijna-landlozen voor de welgestelde boeren, de *laboueurs* zoals de Fransen hen noemen, zelfs een absolute noodzaak was. Immers, geen enkele boer kon, zelfs niet met de hulp van zijn vrouw en twee volwassen kinderen, twaalf hectare of meer verbouwen – des te minder als hij arbeidsdiensten moest verrichten. Hij was dus verplicht zijn toevlucht te nemen tot losse werkkrachten, ter gelegenheid van oogsten, of op een meer permanente wijze ten einde ontlast te zijn van elementaire werkzaamheden die geen kwalificatie vereisten maar die erg tijdrovend waren (vooral het dorsen van graan). Beide socio-economische groepen waren dus door een soort van navelstreng a.h.w. verbonden. De *laboueurs*, die de ruggengraat der rurale economie vormden, konden niet zonder de *manouvriers* en vice-versa. Deze socio-professionele stratificatie van de boerenstand volgens twee essentiële niveaus vloeide voort uit de overheersende rol gespeeld door de kleine boerenproductie. Inderdaad, de *productie-eenheid* kenmerkend voor de feodaliteit was niet de *seigneurie*, die slechts het juridisch kader van de productie vormde, maar de kleine uitbating. De hegemonie van deze fundamentele productie-eenheid vond haar wortels in de stand van de agrarische technologie: geen enkele organisatie

van de arbeid was in deze periode zo efficiënt als deze gecentreerd rond de volledige aanwending van een span trekdieren. Daarom bevond het grote landgoed zich in een marginale situatie, waarvan de evolutie ondergeschikt was, via het spel van prijzen en lonen, aan de lotgevallen van de kleine uitbating. De feodaliteit, zoals ze zich in West-Europa heeft voorgedaan, moet dus als volgt worden omschreven: het overwicht van de kleine individuele productie, plus de heerlijke surplus-extractie, toegepast onder extra-economische dwang. [8]

De omvang van de uitbating bepaalde dus gedeeltelijk de sociaaleconomische differentiatie van de boerenstand; even belangrijk echter was het gewicht van de surplusextractie. Heerlijke lasten troffen de gehele boerenstand, vrijen zowel als onvrijen, op één of andere wijze.

De middeleeuwse boer kon in twee opzichten onvrij zijn: met betrekking tot de noodzaak om arbeidsdiensten te verrichten en met betrekking tot zijn onvermogen om bepaalde zaken te doen zonder de toestemming van zijn heer (zoals het domein verlaten, een huwelijk aangaan, kinderen uithuwen, grond en goederen verhandelen of aan erfgenamen overlaten). Beide vormen van onvrijheid (aan de grond of aan de persoon gebonden) vielen niet noodzakelijkerwijze samen. Men trof zowel boeren met een vrije persoonlijke status aan die horige grond uitbaatten als lijfeigenen die vrije grond uitbaatten. De gehele gemeenschap van vrijen en onvrijen was evenwel onderworpen aan allerlei heffingen die, voornamelijk vanaf de elfde eeuw, binnen het rechtsgebied van de heer werden geheven. Daartoe behoorden onder meer de tollens, de marktrechten, de boetes, de jacht- en visrechten en vooral de heerlijke monopolies (*banalités*), die de verplichting inhielden gebruik te maken van de installaties opgericht door de heer, zoals molens, ovens, wijnpersen, brouwerijen en dergelijke. Alle boeren moesten tenslotte de *tallia* (*taille*) betalen, een taks die aanvankelijk op onregelmatige tijdstippen en op een willekeurige wijze werd geïnd.

De druk van die heerlijke *exactiones* is hoe langer hoe zwaarder geworden. De heren poogden namelijk met alle mogelijke middelen de graduele vermindering van hun inkomsten uit grondrenten, nog verergerd door de dertiende-eeuwse inflatie, te compenseren door hun territoriaal gezag maximaal te exploiteren. Omstreeks 1300 haalden de twee grootste magnaten van het graafschap Staffordshire bijvoorbeeld haast 40 pct. van hun inkomen uit de uitoefening van hun gerechtsheerschappij.

Het is evident dat de boeren tegen die continue aanslag op hun bestaanszekerheid heftig hebben gereageerd. Talrijke rechtszaken getuigen van de frequente en vaak scherpe botsingen tussen boeren en heren, waarbij de vrijen soms het pleit wonnen, doch de onvrijen meestal het kind van de rekening waren. Op het einde van de dertiende eeuw was de last voor de horigen haast ondraaglijk geworden: de extra-manoriale verplichtingen (tienden voor de kerk en occasionele koninklijke taksen) buiten beschouwing gelaten, slorpten de geldverplichtingen 50 pct. of meer van hun brutoproductie op. Zelfs de horigen die over voldoende grond beschikten om een gezin te onderhouden, hielden na aftrek van alle heffingen in vele gevallen te weinig over om rond te komen.

Vrije boeren *konden* het beter hebben dan onvrije: zij moesten geen arbeidsdiensten verrichten, gingen niet gebukt onder allerlei persoonlijke verplichtingen en waren minder onderhevig aan willekeurige heffingen. Daarenboven betaalden ze over het algemeen lagere renten dan de horigen. Het gevolg was dat 'zelfs indien de *freeholders* en *sokemen* in het totaal of gemiddeld niet meer land hadden dan de horigen, deze laatsten armer en misschien veel armer waren dan

vrije boeren met evenveel grond'.^[9] Het aandeel der surplus-extractie in de brutoproductie der vrije boeren zal hoogstwaarschijnlijk niet veel meer hebben bedragen dan 25 pct., met andere woorden de helft van wat de horigen moesten afstaan. Er waren echter zoals hiervoor gezegd absoluut en relatief meer kleine uitbaters onder de vrijen dan onder de onvrijen en de materiële omstandigheden van deze mensen waren verre van rooskleurig. De sociaaleconomische differentiatie voltrok zich dus niet volgens de scheidingslijn vrij-onvrij. Alleen wie genoeg grond had kon ten volle genieten van zijn vrijheid.

Aangezien de kleine boeren, die de meerderheid vormden, onmogelijk van hun lapje grond konden leven, impliceerde hun vrijheid om grond te verhandelen in de eerste plaats een grote kwetsbaarheid. Vrij land was immers niet alleen vatbaar voor deelbare erfelijkheid, maar was tevens blootgesteld aan de ontbindende werking van de markt. Indien de vrije kleingrondbezitters ingevolge een misoogst of andere calamiteiten in geldnood kwamen, dan konden ze weliswaar een lening aangaan of een rente op hun grond verkopen, maar daarmee bezegelden ze meestal hun lot: hun magere inkomsten volstonden zelden om de schuld af te lossen, zodat er veelal niets anders opzat dan de uitbating te verpachten of zelfs te verkopen aan professionele geldschieters, landheren of welvarende grondbezitters. Vrije boeren met twaalf hectare of meer konden immers gemakkelijk reserves aanleggen, aangezien hun surplus groot genoeg was om de grondrenten en de taksen zonder veel moeilijkheden op te brengen. In de tweede plaats stegen de grondrenten en de taksen niet in verhouding tot de grootte van de uitbating; deze lasten waren vergelijkenderwijs lichter naarmate de vrije uitbating groter was.

De wijzigingen die zich vanaf de twaalfde eeuw voordeden met betrekking tot de heffing van de *taille* hebben de differentiatie onder de boeren eveneens in de hand gewerkt. De heerlijke heffingen hadden in hoge mate een nivellerende impact zolang ze onregelmatig en vooral arbitrair werden geïnd. Vanaf het ogenblik dat de *taille* periodiek werd (over het algemeen jaarlijks) en het bedrag ervan gefixeerd (*taille abonnée*), kwam daarin verandering. De heer eiste namelijk in ruil voor zijn instemming met die schikking dat de *taille* reëel werd, d.w.z. proportioneel met het bezit der bewoners. Aangezien het minimum vrij hoog werd vastgesteld en het evenredigheidsprincipe niet toegepast boven een bepaalde oppervlakte grond, hadden hoofdzakelijk de rijke boeren voordeel bij die wijziging.

Hetzelfde gold voor de zogenaamde 'vrijheids'-charters, akkoorden gesloten tussen de landheer en de dorpsgemeenschap, waarbij de heerlijke rechten werden gedefinieerd. In de loop van de twaalfde en vooral in de dertiende eeuw bekwamen heel wat dorpen, halfstedelijke centra en steden in verschillende delen van West-Europa akten van die aard. Hoewel hun draagwijdte variabel was, vertoonden die collectieve privileges enkele gemeenschappelijke kenmerken. Ze fixeerden de voorwaarden, de grenzen, waarbinnen de heer voortaan bijdragen en diensten verbonden aan de banrechten mocht eisen, ze waarborgden een zekere mobiliteit van personen en goederen en ze verleenden bepaalde vormen van administratieve autonomie. Deze beweging van 'vrijmaking' had belangrijke gevolgen. In de eerste plaats werd de schuldenlast der boeren verzwaaard. De afkoopsom was vaak zo hoog, dat velen onder hen leningen op lange termijn moesten aangaan, waardoor ze in de greep van schuldeisers geraakten. In de tweede plaats impliceerde de 'vrijmaking' van sommigen het beklemtonen van de onvrijheid der anderen. In verscheidene gebieden deed zich in de dertiende eeuw zelfs een herleving van de lijfeigenschap voor die gedeeltelijk met de verspreiding der *franchises* verband hield. Deze laatste hebben de sociale differentiatie van de boerenstand bijgevolg zowel rechtstreeks als onrechtstreeks bevorderd.

De omzetting van arbeidsdiensten in geldrenten had een gelijkaardig resultaat. De groeiende behoefte der landheren aan klinkende munt, de grotere impact der stedelijke economie op het platteland, waardoor de productie voor de markt ten zeerste werd gestimuleerd, en het verlangen van de welgestelde boeren om zoveel mogelijk te profiteren van de stijgende vraag naar graan, wijn, vee en vlees: dat alles bevorderde de omzetting, die de boeren in een vrijere verhouding ten aanzien van de landheren plaatste en hun accumulatiemogelijkheden vergrootte. Daartegenover stond echter een grotere afhankelijkheid van de markt en dus een toegenomen kwetsbaarheid. Om de geldrente te betalen, moest immers voortaan een deel van het surplus worden verkocht. Aangezien de geldrente niet werd geïnd op de tijdstippen die voor de producent het best gelegen kwamen, zagen de kleine boeren zich dikwijls verplicht onder de 'normale' marktprijs te verkopen, terwijl ze, omgekeerd, ingevolge hun geringe opbrengst in duurtelaren zelden van de hoge prijzen konden profiteren. Men mag bovendien niet uit het oog verliezen dat vele boeren eenvoudigweg te arm waren om de arbeidsdiensten af te kopen. Die groep verloor dus op alle fronten. Bij gebrek aan tijd konden ze hun grond niet efficiënter bewerken en wegens hun onvermogen tot accumulatie konden ze geen technische hulpmiddelen aanwenden, tenzij ze daarvoor een lening aangingen, met andere woorden zich in schulden staken. Kortom, slechts een minderheid van welgestelde boeren heeft uit de omzettingen voordeel gehaald.

Alle wijzigingen in de surplusextractie hebben onmiskenbaar een sterk differentiërende en zelfs polariserende uitwerking gehad op een initieel al ongelijke boerenstand. Uiteindelijk profiteerde slechts een kleine minderheid van de groei der rurale economie, die zich helemaal heeft voltrokken ten koste van de kleine boeren, vrijen zowel als onvrijen. Om Georges Duby te citeren:

De regularisering van de taille, de verkoop van vrijheidscharters, de verspreiding van vaste grondrenten, zelfs de mogelijkheden om te lenen voor consumptiedoelinden, al deze manieren waarop de geldeconomie zich verbreidde, verstrikten de minder gegoede boeren in een web van schulden en maakten ze tot slaven van de steden of hun meer welgestelde bureu.^[10]

De veertiende-eeuwse crisis zou aantonen dat zulk een ontwikkeling haar grenzen had.

2. Stedelijke productie en sociaaleconomische afhankelijkheid

Vanaf het einde van de tiende eeuw werd het stedelijk leven in Europa door een ware heropleving gekenmerkt. Nauwkeurige cijfers zijn weliswaar zeer schaars, doch talrijke indirecte gegevens, zoals de toename van het aantal parochies en de bouw van steeds grotere omwallingen, bewijzen dat de stedelijke bevolking tussen 1000 en 1300 sneller groeide dan deze gevestigd op het platteland. Om het resultaat van die ontwikkeling bij benadering te evalueren, dient men zich in het begin der veertiende eeuw te plaatsen. Europa telde toen een viertal steden met meer dan 50.000 inwoners, 37 met meer dan 20.000 en 79 met meer dan 10.000. Ook het aantal kleine agglomeraties was op een spectaculaire wijze toegenomen. In Duitsland alleen al bevonden zich omstreeks 1300 ongeveer 200 centra met elk enkele duizenden inwoners. Daarenboven waren ontelbare dorpen tot lokale marktplaatsen uitgegroeid. In Engeland bijvoorbeeld werden door de Kroon in de loop van de dertiende eeuw niet minder dan 3.000 *grants of market* verleend. Toch leefde het overgrote deel der Europese bevolking nog steeds op het platteland: minstens 70 pct. in de meest 'verstedelijkte' gebieden (Vlaanderen en Noord-Italië), 85 à 90 pct. in haast alle andere streken. Ondanks hun gering kwantitatief gewicht

zouden de steden in de loop der volgende eeuwen de maatschappelijke ontwikkeling echter in hoge mate bepalen: daar, en niet op het platteland, voltrok zich de geboorte van het handelskapitalisme.

Hoewel de oorzaken der 'stedelijke revolutie' hier niet kunnen onderzocht worden, zouden we toch willen beklemtonen dat de opkomst van nieuwe en de groei van oude steden klaarblijkelijk niet het resultaat was van de opbloei van de internationale handel, zoals Henri Pirenne in een meesterlijke synthese heeft vooropgesteld. Een dergelijke visie impliceert immers een fundamentele tegenstelling tussen platteland en steden, waarbij de markt als de motor van alle beweging wordt beschouwd, als het enige ontbindende element in een overigens statische maatschappij. **[11]** De fundamentele zwakte van deze dualistische thesis is dat zij volkomen voorbijgaat aan het beslissend belang der rurale economie. Vooraleer stedelijke centra van de grond konden komen, was een substantiële vergroting van het agrarisch surplus vereist, alsmede een meer efficiënte concentratie ervan in de handen van een meer gedifferentieerde aristocratie en van een kleine maar belangrijke boerenelite. De noodzakelijke voorwaarde was met andere woorden de toenemende omvang en beschikbaarheid der agrarische productie. Het is trouwens opvallend dat heel wat steden werden gesticht of beschermd door feodale heren. Het bestaan van een marktplaats bood deze laatsten blijkbaar de mogelijkheid om, rechtstreeks of onrechtstreeks, supplementaire inkomsten te verwerven. Verder mag niet uit het oog worden verloren dat de steden zich in Europa maar konden ontwikkelen dankzij de verregaande fragmentatie van de soevereiniteit eigen aan de feodaliteit, de eerste productiewijze in de geschiedenis die een structureel autonome plaats bood aan de stedelijke productie en het koopmanskapitaal. **[12]** Tenslotte moet ook aangestipt worden dat de stedelijke bevolking alleen maar kon groeien ingevolge de continue immigratie van ontwortelde rurale bewoners, die in de steden bestaansmiddelen, bescherming of vrijheid zochten. Kortom, de interne dynamiek van de feodale productiewijze zelf bracht een uitbreiding van de markt en bijgevolg verstedelijking mede. Toenemende productie voor de markt had echter een desintegrerend effect op de boerenstand, omdat zij, zoals hierboven gezegd, het proces van sociale differentiatie ten zeerste versnelde.

De exportnijverheden die in een aantal steden opbloeden, vormden de basis voor het ontstaan van het handelskapitalisme, gekenmerkt door de scheiding tussen kapitaal en arbeid; de afhankelijkheid der wettelijk vrije loonarbeiders van de werkgevers en de verwezenlijking van winst, die weliswaar hoofdzakelijk voortvloeide uit de commerciële activiteiten der kooplieden-ondernemers, doch gedeeltelijk ook voortkwam uit de meerwaarde geproduceerd door de loonarbeiders en toegeëigend door de kooplieden-ondernemers. Deze ontwikkeling was van doorslaggevend belang voor de toekomst, omdat zij de proletarisering van steeds meer mensen vervreemd van de landbouw impliceerde. Daarom is het noodzakelijk de voorbereidende fase ervan bondig te schetsen.

De lakenfabricage bestond in Europa reeds vóór de elfde eeuw, maar van dan af kende ze een spectaculaire expansie en concentreerde ze zich voornamelijk in de steden. Tegen 1300 had zich een wolindustrie ontwikkeld in talrijke stedelijke centra verspreid over geheel West- en Zuid-Europa: Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, de Maasstreek, het Rijnland, Picardië, Ile-de-France, Champagne, Normandië, Languedoc, Oost-Engeland, Noord-Italië en Catalonië. De twee meest 'geïndustrialiseerde' gebieden waren Vlaanderen en Noord-Italië. De verklaring voor hun overwicht valt toe te schrijven aan een combinatie van verschillende factoren. De vruchtbaarheid van de bodem maakte in beide streken een enorme bevolkingsexplosie mogelijk,

waardoor een ruim reservoir van arbeidskrachten tot stand kwam dat ingevolge de eigendomsverhoudingen op het platteland in de landbouw na verloop van tijd geen bestaansmiddelen meer vond. De schapenteelt in de onmiddellijke omgeving verschaftte bovendien voldoende wol, de belangrijkste grondstof, om met een lakenfabricage van meer dan lokale betekenis te starten. Beide streken haalden tenslotte voordeel uit hun bijzonder gunstige geografische ligging: Italië als bruggenhoofd tussen Europa, Noord-Afrika en het Nabije Oosten; Vlaanderen als een kruispunt van land- en zeeroutes die de Noordzee met de Atlantische kusten van Frankrijk en Spanje verbonden en Engeland met Italië en Duitsland.

De betekenis van deze exportnijverheden voor de stedelijke economie kan worden afgeleid uit het aantal personen dat bij de lakenproductie was betrokken. Te Gent bedroeg het aandeel der wolbewerkers in de totale bevolking (64.000) in het midden van de veertiende eeuw minstens 60 pct., te Brugge in 1338-40 (40.000 inwoners) ruim 25 pct. en te Florence (ongeveer 90.000 inwoners) omstreeks dezelfde tijd 33 pct. volgens de kroniekschrijver Giovanni Villani. Hoe was de arbeid van die duizenden wevers, volders, scheerders en andere producenten georganiseerd? De overgrote meerderheid was afhankelijk van een kleine groep handelaars en ondernemers. In de eerste plaats waren de markten bijzonder uitgestrekt en elastisch, zodat een direct contact tussen producenten en consumenten zonet onmogelijk dan toch bijzonder moeilijk was. Vanwege de concurrentie op de internationale markt waren de risico's daarenboven zeer groot – zeker voor oningewijden. Daarbij kwam nog dat vele dure grondstoffen (Engelse wol, verfstoffen, aluin) moesten geïmporteerd worden. Aangezien de meeste handwerkslui ingevolge hun geringe productiviteit en dus lage winst het vereiste kapitaal zelden zelf konden opbrengen, moesten zij zich meestal tot handelaars wenden om kleine hoeveelheden – eventueel op krediet – te bekomen. Aldus controleerden deze laatsten zowel de eerste als de laatste fase: de aankoop van de grondstoffen en de verkoop der afgewerkte producten. In de tweede plaats moet rekening worden gehouden met het feit dat de verwerking van wol tot laken een uitermate ingewikkeld proces was. In het totaal moesten 30 à 32 verschillende operaties, elk toevertrouwd aan gespecialiseerde arbeidskrachten, worden uitgevoerd: sorteren, kloppen, wassen, kammen of kaarden, spinnen, twijnen, spoelen, weven, vollen, opspannen, rouwen, scheren, verven, afwerken, enzovoort. Deze extreme arbeidsverdeling impliceerde dat geen enkele handwerksman het productieproces in zijn geheel controleerde. Sommige deeloperaties vereisten echter relatief dure werktuigen en een grote technische kennis, waardoor de betrokken producenten er na verloop van tijd in slaagden een dominante positie in de textielindustrie te verwerven. Dat was bijvoorbeeld het geval voor de wevers, wier groot horizontaal getouw veruit de duurste 'machine' was die in de wolindustrie werd aangewend. In alle steden met een voornamelijk exportindustrie werkten enkelen onder hen zich op tot echte ondernemers. Deze Vlaamse *drapeniers*, Engelse *drapers* en *lanaiuoli* van Noord-Italië werden de tussenpersonen tussen de handelaars en de lokale producenten: van de eersten kochten ze de ruwe wol, die ze door de laatsten tegen stukloon lieten verwerken, waarna ze de afgewerkte producten op de lokale markt aanboden of de lakens (al dan niet geverfd en geappreteerd) aan kooplui verkochten die ze (in het laatste geval na afwerking) op de internationale markt aan de man brachten.

Van enige concentratie der diverse deeloperaties in één enkele onderneming was evenwel geen sprake. De kleine werkplaats van de handwerksman, die samen met een paar gezellen en leerlingen en met behulp van relatief eenvoudige werktuigen zijn beroep uitoefende, domineerde volkomen de dertiende-eeuwse textielindustrie. De *lanarii* pasten het 'putting-out system' toe: zij overhandigden het materiaal achtereenvolgens aan elke vakman

verantwoordelijk voor een specifieke productiefase. Aldus werden niet alleen de vaste bedrijfsuitgaven gedrukt (de woning der thuiswerkers was immers tegelijkertijd hun werkplaats), maar konden de bestellingen tevens gemakkelijk aan de fluctuaties van de markt worden aangepast. Het arbeidsaanbod was wegens de continue immigratie van bezitslozen zo groot en de lonen bijgevolg zo laag, dat er geen enkele prikkel bestond om het productieproces op een meer rationele wijze te organiseren.

In tegenstelling tot een wijd verbreide mening bleven handelaars en ondernemers tot de veertiende eeuw twee grotendeels gescheiden groepen. Het is mogelijk dat sommige internationale handelaars als ondernemers in de wolweverij zijn opgetreden. De schaarse teksten die in dit verband worden geciteerd, zijn evenwel niet conclusief en vormen alleszins uitzonderingen. Het markantste voorbeeld ter staving van die hypothetische penetratie van commerciële en industriële activiteiten is nog steeds dat van de beruchte Jehan Boinebroke van Douai uit de tweede helft der dertiende eeuw. Welnu, onlangs werd op overtuigende wijze aangetoond dat Boinebroke geen drapenier was noch een koopman die loonarbeiders tewerkstelde, doch een verkoper van grondstoffen, die hij meestal op termijn kocht en op krediet aan de man bracht, en een opkoper van halfafgewerkte lakens, die hij van zelfstandige producenten kocht en vervolgens tegen stukloon liet opmaken en verven om ze op de internationale markt te verkopen.**[13]**

Waarom zouden de kooplui trouwens in de vroege middeleeuwen in de wolweverij geïnteresseerd geweest zijn? In de elfde en twaalfde eeuw was hun aantal nog zo beperkt, de markt zo uitgestrekt, de discrepantie tussen aanbod en potentiële vraag zo immens, het distributiesysteem zo primitief en de afhankelijkheid van de meeste streken ten opzichte van enkele hoog ontwikkelde gebieden zo groot, dat elke koopman met wat geluk gemakkelijke en reusachtige winsten kon boeken. Vanaf de dertiende eeuw kwam daarin verandering. Het welslagen van de 'commerciële revolutie' betekende voor de individuele koopman na verloop van tijd dat zijn winstmogelijkheden verminderden. De gevoelige toename van het aantal kooplui, de substantiële verbetering van de organisatie van het bevoorradingsstelsel, de opkomst van steeds meer onderling concurrerende markten en industriële centra: het samenspel van al die verschijnselen veroorzaakte een groeiend onevenwicht tussen de goederen die de samenleving kon produceren en distribueren enerzijds en deze die ze kon consumeren anderzijds. De tijd van het haast onbegrensde profijt was definitief voorbij. Oude winstmogelijkheden moesten thans op een artificiële wijze worden gecreëerd.

De kooplui kozen echter de gemakkelijkste weg. In de eerste plaats sloten zij de toegang tot de meest winstgevende commerciële branches voor buitenstaanders, inzonderheid handwerkslui, zoveel mogelijk af. In de meeste Vlaamse, Engelse en Toscaanse steden werd bepaald dat het lidmaatschap van een koopliedengilde onverenigbaar was met de uitoefening van een industriële activiteit. De bedoeling van deze politiek was duidelijk: de welgestelde textielondernemers waren potentieel gevaarlijke concurrenten voor de professionele kooplui, wier vermogen om de producenten onder druk te zetten in laatste instantie afhing van de mate waarin ze de import van grondstoffen en de export van afgewerkte fabricaten controleerden. Een handelsmonopolie was bijgevolg de beste waarborg voor de afhankelijkheid der producenten. In de tweede plaats wendden de kooplui alle denkbare middelen aan om de prijs der lakens zoveel mogelijk te drukken. Zij poogden elke vorm van overeenkomst tussen producenten waaruit een prijsverhoging kon resulteren door de stedelijke autoriteiten te laten verbieden. Moeilijk was dat niet, omdat de meest prominente kooplui in alle steden met een belangrijke textielindustrie in

het stadsbestuur zetelden of er via familieleden en relaties invloed op uitoefenden. In talrijke centra kregen de handwerkslui in de dertiende eeuw verbod om zich in corporaties te verenigen – zelfs indien deze een louter religieus of humanitair doel hadden. *Coniurationes* konden immers ook langs die bedekte weg tot stand komen. Als de autoriteiten de stichting van broederschappen toch toelieten, dan droegen ze er zorg voor dat die nooit als wapen tegen de kooplui konden gebruikt worden: zij eisten bijvoorbeeld dat de wekelijkse bijdrage opgebracht door de leden aan de stadsmagistraat werd overhandigd. In verscheidene steden beklemtoonden de autoriteiten bovendien de ‘vrijheid van arbeid’: telkens wanneer zich een arbeidstekort voordeed, moesten de meesters-handwerkslui voldoende leerjongens aanvaarden om de productie op te drijven. De werkelijke bedoeling van al die bepalingen werd uiteraard onder de mantel van het consumentenbelang bedekt. [14]

De producenten hebben tegen deze maatregelen gereageerd. Voor alles kwam het er voor hen op aan een groter aandeel in het bestuur van de stad te bekomen. Alleen op die wijze kon het handelsmonopolie der kooplui worden doorbroken en de arbeidsorganisatie op een voor de producenten voordeliger wijze georganiseerd. Beide doelstellingen veroorzaakten toenemende spanningen tussen de handwerkslui en het patriciaat, waarin de kooplui sterk vertegenwoordigd waren. De pogingen van de meester-ambachtslui om de organisatie van de arbeid te wijzigen, impliceerden tegelijkertijd een grotere onderdrukking van het *popolo minuto*, de massa van de halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders wier sociaaleconomische afhankelijkheid een essentiële voorwaarde was voor de verrijking van de eersten. De sociale spanningen voortvloeiend uit die structurele tegenstellingen konden echter gemakkelijk op de rekening van het patriciaat worden gebracht. Daarom streed het *popolo minuto* aanvankelijk samen met de grote meester-ambachtslui voor de toegang tot het stadsbestuur en tegen de overheersende positie der kooplui.

Toenemende economische saturatie, weerspiegeld in de concentratie op de productie van luxelakens ten koste van lichtere en goedkopere stoffen, stelde de producenten in de gelegenheid hun eisen daadwerkelijk kracht bij te zetten. Vanaf 1280 deed zich een eerste golf van oproerige bewegingen voor. Haast alle Vlaamse en talrijke Franse, Rijnlandse, Toscaanse en Catalaanse steden vormden het toneel van hevige conflicten tussen *popolo* en patriciaat. Met uitzondering van Florence, waar de handwerkslui een beperkte medezeggenschap verwierven, werden de opstanden overal bloedig onderdrukt. De sociaaleconomische transformaties waren echter te diepgaand om de tendens te stuiten. Gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw slaagden de textielwerkers er bijna overal in een plaats in het stadsbestuur te veroveren. Textielwerkers, dat wil zeggen de zelfstandige handwerkslui. De loonarbeiders mochten wel als stoottroepen fungeren, doch zij bleven na de ‘democratische revolutie’ van hun werkgevers net als voorheen van elke reële macht verstoken. Hoe kon het ook anders? De loonarbeiders verkeerden in een zeer precaire positie ingevolge de continue aanvulling der ‘arbeidsreserve’ door bezitsloze immigranten, zij leefden steeds in onzekerheid vanwege de fluctuaties op de internationale markt, zij werden door alle andere sociale groepen scherp in het oog gehouden, zij waren verspreid over honderden werkplaatsen en zij waren tenslotte verdeeld door de wanverhoudingen tussen en binnen de verschillende professionele categorieën. In die omstandigheden konden de arbeiders bezwaarlijk een ruime blik hebben die de sociale verhoudingen fundamenteel in vraag stelde, laat staan aantastte. Eerst na de demografische inzinking van de veertiende eeuw zouden de *minuti* in geheel Europa tegen *de meliores* in opstand komen.

3. De vele facetten van de armoede

Het hoeft geen betoog dat informatie over de verdeling van de rijkdom in de middeleeuwen zeer schaars is. Alle beschikbare gegevens wijzen in ieder geval in dezelfde (niet onverwachte) richting: de rijkdom was in de handen van een minoriteit geconcentreerd. Uit een *estimo* (directe belasting) van 1243 blijkt dat slechts 20 pct. der huishoudens in Piuvica, een plattelandsgemeente nabij Pistoia, de helft van alle belastbare rijkdommen bezaten, terwijl 30 pct. der huishoudens daarvan nauwelijks 14 pct. controleerden. Een nog frappanter voorbeeld: te Rumilly-lès-Vaudes, een dorp in het zuiden van Champagne, betaalden de twee hoogst aangeslagen boeren in 1345 samen evenveel als de 45 laagst getaxeerden, die nochtans één derde van het totaal aantal belastingplichtigen uitmaakten. Dat het geenszins om uitzonderingen gaat, kan worden aangetoond aan de hand van talrijke cijfers betreffende de verdeling van de grond in de dertiende eeuw. Uit de gegevens gepubliceerd door E.A. Kosminsky blijkt dat bijna de helft der totale boerenbevolking in zes Engelse graafschappen bestreken door de *Hundred Rolls* op de rand van of zelfs onder het bestaansminimum leefde. Domaniaal bewijsmateriaal bevestigt die verhouding volkomen. Op 104 domeinen gelegen in verschillende delen van Engeland beschikten 3.141 van de 6.924 gewoonterechtelijke pachters, hetzij ruim 45 pct., ieder slechts over drie hectare of minder – met andere woorden te weinig om een gezin te onderhouden. Op 25 Winchester domeinen bedroeg het aandeel der grondgebruikers met minder dan vier hectare in de totale boerenbevolking iets meer dan 50 pct. In bepaalde delen van Lincolnshire maakten keuterbedrijven van minder dan twee hectare zelfs 70 à 75 pct. van het totaal uit.

Het lot van de meeste Franse boeren was stellig niet veel beter. Op het einde van de dertiende eeuw exploiteerden 30 à 40 pct. der grondgebruikers in Picardië minibedrijfjes van zeven à tien are. Ook daar had men nochtans drie à vijf hectare grond nodig om geen ellende te kennen. De resultaten van zijn onderzoek samenvattend, kwam Robert Fossier tot het volgende beeld van de rurale samenleving in Picardië omstreeks 1300: 12 pct. der bevolking bestond uit landloze paupers en bedelaars, die in een hut buiten het dorp woonden en door middel van loonarbeid aan de kost moesten komen; 33 pct. verbouwden een minuscuul lapje grond en waren eveneens verplicht hun arbeidskracht te verkopen ten einde de eindjes aan elkaar te knopen; 36 pct. bleef arm, omdat ze geen span trekdieren bezaten, maar ze slaagden er meestal in de arbeidsdiensten af te kopen; 16 pct. hadden een uitbating die voldoende groot was om aan alle moeilijkheden te ontsnappen; en 3 pct. tenslotte domineerden al de anderen en lieten hen de kosten van hun economische vooruitgang betalen.

In het zuidelijk deel der Lage Landen leefde het gros der landbouwbevolking eveneens in uiterst penibele omstandigheden. In 1289 beschikten haast 58 pct. der boeren in de streek van Namen ieder over slechts drie hectare of minder – 19 pct. hadden niet eens één hectare. Rondom Gent bezat meer dan de helft der boeren in het eerste decennium der veertiende eeuw nauwelijks drie hectare. In de kasselrijen Veurne, Sint-Winoksbergen, Kassel en het Brugse Vrije waren de uitbatingen van 50 à 60 pct. der boeren in 1328 kleiner dan 2,2 hectare. [15]

Kortom, omstreeks 1300 beschikten 40 à 60 pct. der West-Europese boeren over onvoldoende land om een gezin in leven te houden. Hun uitbatingen waren immers zelden groter dan twee à drie hectare, ze moesten met de hand worden bewerkt en ze hadden een zeer laag rendement. Productiviteitsverhoging was zo goed als uitgesloten, aangezien het daarvoor vereiste kapitaal ontbrak. Een span trekdieren huren? Dit impliceerde bij gebrek aan geldmiddelen het afstaan

van een extra deel van de magere oogst of de verkoop van extra arbeid. Een lening op lange termijn aangaan door een erfrente op de uitbating te verkopen? In dat geval waren ze volkomen voor de toekomst gebonden wegens de geringe kansen op terugkoop. Veeteelt op kleine schaal had een oplossing kunnen zijn, maar de *smallholders* werden door de heren, de welgestelde boeren en zelfs de dorpsgemeenschap zoveel mogelijk van de gemene gronden geweerd. Voor de meesten onder hen zat er bijgevolg niets anders op dan loonarbeid te verrichten. Dezen die zich als fulltime hoeveknecht of *famulus* op een domein konden laten aanwerven, waren er vermoedelijk nog het best aan toe: zij werden niet alleen gevoed, maar ontvingen tevens een regelmatig loon. Het gros der *cottars*, *manoperarii*, *manouvriers* of *Höldner*, de voorafschaduwingen van het latere rurale proletariaat, moesten echter pogen door middel van losse arbeid aan de kost te komen. Dat alles gebeurde nog overwegend binnen het netwerk van feodale verhoudingen. Toch werd die navelstreng langzamerhand doorbroken. Vanaf de dertiende eeuw nam het aantal *extranei* of *vagantes*, landloze paupers die van her naar der trokken op zoek naar werk, in een snel tempo toe.

In de steden was de sociale ongelijkheid niet minder uitgesproken. Op het einde van de dertiende eeuw bestond 44 pct. van de Parijse belastingbetalers uit *menus*, die allen samen nauwelijks 6 pct. van de totale belasting opbrachten. Een kwart eeuw later schommelde hun aantal in zes parochies van Reims tussen 40 en 60 pct. Omstreeks dezelfde tijd telde Toulouse evenveel *nilil habentes* als belastingbetalers. De verschillen in rijkdom onder deze laatsten waren bovendien aanzienlijk: terwijl 17,5 pct. ongeveer 61 pct. van alle belastbare eigendommen bezaten, hadden 51 pct. nauwelijks 6,5 pct. in handen. In Bar-sur-Seine ten slotte betaalden zes burgers in 1339 samen bijna evenveel als de 146 laagst getaxeerden, die 53 pct. van alle belastingplichtigen vertegenwoordigden. Dankzij de rijkdom der Toscaanse archieven is het mogelijk de sociale contrasten in een stad met een belangrijke textielindustrie bij benadering te evalueren. Omstreeks 1300 maakten ongeveer tachtig compagnieën van kooplui met 500 à 800 vennoten in Florence deel uit van de *Arte di Calimala*. Daarnaast telde de stad ongeveer 300 grote textielproducenten, gegroepeerd in de *Arte della Lana*. Aangezien ruim 30.000 Florentijnen van de wolindustrie leefden, was zowat één derde der bevolking rechtstreeks of onrechtstreeks afhankelijk van een duizendtal zakenlui, die met inbegrip van hun families hoogstens 5 à 6 pct. der totale bevolking uitmaakten. Tijdens de eerste helft der veertiende eeuw is de concentratietendens nog toegenomen: tussen 1308 en 1338 daalde het aantal ateliers van 300 tot 200, hoewel de waarde van hun gezamenlijke productie van 600.000 tot 1.200.000 florijnen steeg. In dezelfde periode voltrok zich bovendien de geleidelijke uitschakeling der *lanivendoli*, kleine zakenlui gespecialiseerd in het opkopen van ruwe wol, die ze lieten wassen en stampen om hem vervolgens aan de *lanaiuoli* te verkopen.

Het lijkt geen twijfel dat de meerderheid der Florentijnse handwerkslui in de dertiende en veertiende eeuw bittere armoede heeft geleden. Hoewel tellingen ontbreken, wijzen enkele indirecte gegevens op de massale omvang van het pauperisme. Volgens de hierboven vermelde kroniekschrijver Villani liet een rijke Florentijnse burger na zijn overlijden in september 1330 aan elke arme in de stad zes penningen uitkeren. Welnu, in het totaal werden 430 ponden uitgedeeld, zodat 17.200 personen of 19 pct. der bevolking, een aalmoes ontvingen. Het cijfer lijkt niet overdreven, want het genootschap Or San Michele alleen al steunde in juni 1347 niet minder dan 7.000 paupers.

De hoofdoorzaak der stedelijke armoede was ongetwijfeld de onderbetaling, zelf een gevolg van de ongunstige evolutie der sociaaleconomische verhoudingen. Ch.-M. de La Roncière heeft

onderzocht welk dagloon aan de hoveniers, de metserdienders en de metselaars in de veertiende eeuw te Florence werd betaald en hoeveel tarwe dit bedrag vertegenwoordigde. De auteur heeft eerst het laagste, het hoogste en het gemiddelde dagloon van elke categorie vermenigvuldigd met 280, dat is het maximum aantal werkdagen in een jaar tijdens het *ancien regime*, waarna hij de bekomen resultaten door 365 heeft gedeeld. Vervolgens heeft hij alle cijfers omgerekend in kilogram tarwebrood, het basisvoedsel te Florence, en in de overeenstemmende hoeveelheid calorieën. Aldus kan nagegaan worden of de diverse arbeidersgroepen al dan niet voldoende verdienen om in leven te blijven. Immers een kind van minder dan vijftien jaar heeft gemiddeld ongeveer 2.000 calorieën per dag nodig, een volwassene die weinig of niet actief is ongeveer 2.500 en een handarbeider ongeveer 3.500. De auteur heeft tenslotte alle berekende hoeveelheden door vier gedeeld ten einde te onderzoeken of de uitgekeerde lonen al dan niet volstonden om een typegezin (twee volwassenen met twee kinderen) te voeden. We zullen eerst de levensstandaard der hoveniers beschouwen, een arbeiderscategorie die min of meer met rurale werkers kan vergeleken worden.

Tabel 2 Koopkracht, uitgedrukt in calorieën, van hoveniers in Florence, 1326-39 en 1340-47

Loon	Aantal calorieën per hoofd en per dag			
	Vrijgezellen		Families	
	1326-39	1340-47	1326-39	1340-47
Minimum	5.325	3.115	1.330	780
Maximum	9.550	6.300	2.380	1.375
Gemiddelde	7.015	4.725	1.755	1.180

Bron: Ch.-M. de La Roncière, 'Pauvres et pauvreté à Florence au XIVe siècle', in M. Mollat, *Etudes sur l'histoire de la pauvreté, Moyen Age – XVIe siècle* (Parijs, 1974), II, p. 674.

Om deze cijfers te interpreteren, moet rekening worden gehouden met twee factoren. In de eerste plaats kon geen enkele arbeider het zich veroorloven zijn loon uitsluitend aan voedsel te besteden – 20 à 30 pct. moest worden uitgetrokken voor huishuur, verwarming, verlichting, kledij en andere, minder belangrijke, posten. In de tweede plaats mag een menu niet louter en alleen uit zetmeelstoffen bestaan. Zonder een minimale opname van eiwitten en vetstoffen doen zich immers snel fysische en psychische afwijkingen voor. Een calorie geleverd door vlees, vis, boter, kaas of olie is echter veel duurder dan een calorie afkomstig van graan. Men zal zich stellig niet aan overdrijving schuldig maken, als men die supplementaire voedseluitgaven op ongeveer 10 pct. van het loon raamt. Kortom, de arbeiders mochten niet meer dan 60 à 70 pct. van hun inkomen aan tarwebrood besteden. Uit dat alles volgt dat het dagloon van een niet-gehuwde arbeider equivalent moest zijn aan 5.000 calorieën om een 'normaal' leven te leiden, dat wil zeggen zware arbeid verrichten, een enigszins gedifferentieerd voedselpakket samenstellen, regelmatig de huishuur betalen en nu en dan versleten kledingstukken vervangen. Met 3 à 4.000 calorieën per dag kon hij nog het nodige voedsel kopen, maar was hij verplicht op alle andere posten te bezuinigen. Een dagelijkse opname van 2.500 calorieën tenslotte volstond om niet te verhongeren, maar sloot andere uitgaven volkomen uit en impliceerde bovendien een toestand van permanente ondervoeding. Wat een gehuwde arbeider met twee kinderen betrof: hij moest het equivalent van ongeveer 3.500 calorieën per dag en per persoon verdienen om in

alle noodzakelijke behoeften van zijn familie te kunnen voorzien. Indien hij een dagloon ter waarde van 2 à 3000 calorieën voor elk gezinslid naar huis bracht, dan konden deze laatsten slechts 'behoorlijk' gevoed worden wanneer alle andere uitgaven tot een strikt minimum werden herleid. Indien het dagloon van de vader nog lager lag, dan was de familie altijd ondervoed – zelfs als het loon in zijn geheel aan brood werd gespendeerd.

Op basis van die approximatieve verhoudingen kan de levensstandaard der Florentijnse hoveniers op zijn juiste waarde worden geëvalueerd. De vrijgezellen verdienden in de jaren twintig en dertig der veertiende eeuw niet alleen genoeg om in hun levensonderhoud te voorzien, maar ze konden tevens een deel van hun loon opsparen. In de periode 1340-47 daarentegen moesten ze allen, met uitzondering van de best betaalden, hun uitgaven voor kledij, huishuur en dergelijke besnoeien ten einde voldoende voedsel te kopen; honger hebben ze echter vermoedelijk niet geleden. Voor de gezinnen lagen de zaken heel anders. Een vierpersoonsgezin dat over één gemiddeld dagloon beschikte, leefde in het hele beschouwde tijdvak in uiterst precaire omstandigheden. Zelfs als het loon van de vader volledig aan brood werd besteed, bleef het spook van de honger dreigen. In de jaren veertig was de situatie ronduit dramatisch: geen enkele hovenier kon nog een gezin in leven houden. De eventuele loonarbeid verricht door zijn echtgenote veranderde daaraan zo goed als niets. Immers, een vrouw ontving over het algemeen nauwelijks 50 pct. van het loon van een ongeschoolde man.

Tabel 3 Koopkracht, uitgedrukt in calorieën, van metsersdienders in Florence, 1326-32 en 1340-46

Loon	Aantal calorieën per hoofd en per dag			
	Vrijgezellen		Families	
	1326-32	1340-46	1326-32	1340-46
Minimum	3.875	3.025	975	750
Maximum	10.750	7.000	2.700	1.750
Mediaan	8.750	4.000	2.185	1.000

Bron: Ch: M. de La Roncière, *Pauvres et pauvretré*, II, p. 679.

Metsersdienders waren er al niet veel beter aan toe (tabel 3). De meeste vrijgezellen werden zelden met onoverkomelijke materiële problemen geconfronteerd. Alleen de slechtst betaalden moesten in de periode 1326-32 op hun secundaire uitgaven besparen om een min of meer gedifferentieerd voedselpakket te kunnen samenstellen. Hoewel de meerderheid der vrijgezellen tijdens de jaren veertig in dat geval verkeerde, volstond hun loon nog steeds om de minimale levensbehoeften te dekken. Evenmin als het hoveniersloon liet het inkomen van de metsersdiender echter toe een vierpersoonsgezin te onderhouden. Tegen het midden der veertiende eeuw was het gezin van de metsersdiender er zelfs nog slechter aan toe dan dat van de hovenier: met een gemiddelde van 1.000 calorieën per dag kon niemand in leven blijven – ook niet als die hoeveelheid kon vermeerderd worden met 500 calorieën geleverd door de eventuele beroepsactiviteit van de moeder. De meest gekwalificeerde bouwvakkers, de meester-metselaars, slaagden er evenmin in een gezin van vier personen een menswaardig bestaan te bezorgen. In 1326-32 bedroeg het equivalent van hun dagloon slechts 2.500 calorieën

per gezinsslid, in 1340-46 nauwelijks 2.000.

Uit al deze cijfers kunnen enkele algemene krachtlijnen worden afgeleid. In de eerste plaats staat het buiten kijf dat de behoefte niet tot de bestudeerde arbeiderscategorieën beperkt bleef. De waaier der nominale lonen was in elke professionele groep namelijk zo groot, dat de laagste remuneraties in alle sectoren van het economisch leven beneden het bestaansminimum lagen. In de tweede plaats was de levensstandaard lager naarmate de arbeider minder gekwalificeerd was, waaruit volgt dat de meeste immigranten gedurende vele jaren een ellendig bestaan moeten geleid hebben. In de derde plaats werden de vrijgezellen het minst met behoefte bedreigd, terwijl de gezinnen meestal in een toestand van chronisch gebrek verkeerden. Het huwelijk was dus voor haast alle arbeiders bron van ellende; de ongeschoolden in het bijzonder haalden samen met de huwelijksband de buikriem aan. In de vierde plaats kan er niet aan getwijfeld worden dat de arbeiderskinderen bijna permanent ondervoed waren. Zelfs als het gezinshoofd een relatief goed betaalde job had, volstond zijn inkomen ternauwernood om twee kinderen een voldoende hoeveelheid brood te bezorgen. In de vijfde plaats tenslotte wachtte de arbeidersvrouw na het overlijden haar echtgenoot de zwartste ellende. Zij verdiende immers zelden genoeg om in haar eigen levensonderhoud te voorzien, laat staan om haar kinderen behoorlijk te voeden.

4. Liefdadigheid: een hypotheek op de toekomst

Hoe hebben de 'top people' op deze structurele behoefte, die zich zowel op het platteland als in de steden manifesteerde, gereageerd?

In de vroege middeleeuwen was de *pauper* geen behoeftige noch een slaaf of een horige. Hij was een vrije man wiens vrijheid moest gewaarborgd worden. Het voornaamste kenmerk van de *pauper* was zijn afhankelijkheid, die verschillende vormen kon aannemen. Zij kon niet alleen het gevolg zijn van lichamszwakte (jeugd, ouderdom, ziekte), geestelijke onvolwaardigheid (zwakzinnigheid) of een bepaalde status (wees, weduwe), maar tevens van een bewuste keuze. In dat laatste geval ging het om *pauperes Christi*, mannen of vrouwen die de christelijke leer zo consequent mogelijk wilden belijden en om die reden in de nabijheid van een kerk of klooster in een staat van vrijwillige armoede gingen leven.

Slechts één vorm van afhankelijkheid werd impliciet aan economische omstandigheden toegeschreven. De vrije kleingrondbezitters wier inkomsten ingevolge plundering, vernietiging of andere tegenslagen niet langer volstonden om aan de druk der *potentes* te weerstaan, werden eveneens als *pauperes* bestempeld. Het bestaan zelf van die groep werd door de kerk echter niet in vraag gesteld. Zij vormden immers een normaal onderdeel van de maatschappij, die noodzakelijkerwijze gehierarchiseerd was. Tegenspoed was een persoonlijke, door God opgelegde, beproeving, die zowel aan de betrokken pauper als aan de barmhartige die hem bijstond de mogelijkheid tot zaligmaking bood. Hincmar, aartsbisschop van Reims, en zijn opvolgers keerden zich alleen tegen de excessen waardoor het onontbeerlijk evenwicht tussen het aantal *pauperes* en de middelen om hen te steunen in gevaar werd gebracht. Zij veroordeelden bijgevolg in scherpe termen de *avaritia* en de *cupiditas*, de wortels van al het kwaad waaronder de samenleving gebukt ging. Beide zonden brachten geestelijken ertoe de goederen die ze beheerden te verspillen en de leken om ze van de kerk of van hun burens te ontvreemden. Vooral de *potentes* die van hun machtspositie misbruik maakten om kerkelijke

bezittingen te accapareren of om vrije kleingrondbezitters te ruïneren, werden aangeklaagd, omdat hun zucht naar rijkdom een bedreiging vormde voor orde en vrede. Verder ging de analyse nochtans niet. In een samenleving waarin de *paupertas* als een normale levensstijl en de aalmoes als een normaal bestanddeel van een 'geschenkenconomie' werden beschouwd, kon de structurele tegenstelling *potens-pauper* bezwaarlijk als dusdanig worden erkend.

Wat de liefdadigheid betreft: zij bleef tot ver in de elfde eeuw het monopolie van de kerk, meer bepaald van de monniken. Elke grote benedictijnenabdij had een aalmoezeniershuis, waar op kerkelijke feestdagen brood werd uitgedeeld, een infirmerie, waarin zieken of gebrekkigen werden opgenomen, en een 'passantenhuis', waar zwervers (hoofdzakelijk pelgrims) een tijdelijk onderkomen vonden. Hoewel de betekenis van deze vorm van 'armenzorg' geenszins mag worden overschat, was hij in ieder geval de enige toeverlaat der hulpbehoevenden. De leken gaven namelijk zelden aalmoezen; zij beperkten hun liefdadige acties tot schenkingen aan abdijen en andere kerkelijke instellingen.

Vanaf de twaalfde eeuw deed zich geleidelijk een kentering voor. De traditionele liefdadige stichtingen verruimden hun actieterrein en, wat belangrijker was, de leken-gemeenschap begon zich met de armenzorg te bemoeien. Ontelbare hospitalen, passantenhuizen, leprozerieën en aalmoezeniershuizen verrezen als paddenstoelen in en rondom de steden.

Deze vermenigvuldiging van charitatieve instellingen moet aan een combinatie van twee nauw samenhangende factoren worden toegeschreven. In de eerste plaats had de economische ontwikkeling, zoals hierboven gezegd, een toenemende sociale ongelijkheid voor gevolg. Hoe langer hoe meer kleine boeren konden niet langer in hun levensonderhoud voorzien. Zij zagen zich verplicht een woekerlening aan te gaan en hun lapje grond na enige tijd aan de schuldeiser over te dragen. De latente relatieve overbevolking die aldus werd gevormd, emigreerde over het algemeen naar de steden. Losgemaakt van de grond genoot de pauper niet meer van de bescherming der dorpsgemeenschap, die hem wellicht had geminacht, doch zeker niet aan zijn lot had overgelaten. In de stad daarentegen was de ontwortelde pauper slechts een anonieme vreemdeling, die als dolende bedelaar een ziekteverwekker en, erger nog, als werkloze een potentiële oproerkraaier kon zijn. Vele steden gingen bijgevolg over tot de oprichting van 'onthaalcentra', waar zieken, gebrekkigen, armen en 'passanten' tijdelijk materiële en geestelijke bijstand ontvingen. De nieuwe rijken, de *burgenses*, hadden er uiteraard alle belang bij de veiligheid van het stedelijk milieu waarin ze leefden en werkten te verzekeren. Daarom brachten ze vaak als eersten de nodige financiële middelen bijeen om liefdadige instellingen te stichten. Aangezien de burgerij aldus *de facto* het recht verwierf om het gebruik der fondsen te controleren, breidde zij langzaam maar zeker haar macht uit over gebieden die traditioneel onder het kerkelijk gezag ressorteerden.

In de tweede plaats werd deze periode gekenmerkt door een opbloeiend evangelisme. De toenemende ernst van het armoedeverijnsel stimuleerde het zoeken naar spirituele oplossingen. De terugkeer naar het evangelie, sleutelwoord der religieuze bewegingen in de twaalfde eeuw, betekende een terugkeer naar de materiële en spirituele armoede van de kerk. De exaltatie van de vrijwillige armoede was nochtans geen doel op zichzelf, maar een middel tegen aardse verleidingen en had bijgevolg een heiligend karakter. Voor het eerst werd bewust een band gelegd tussen contemplatie en actie: individuele ascese kon daadwerkelijk tot de verlichting van de materiële armoede van anderen bijdragen. Deze religieuze ontwikkeling heeft de collectieve mentaliteit op een diepgaande wijze beïnvloed. Waren de armen, de lijdende

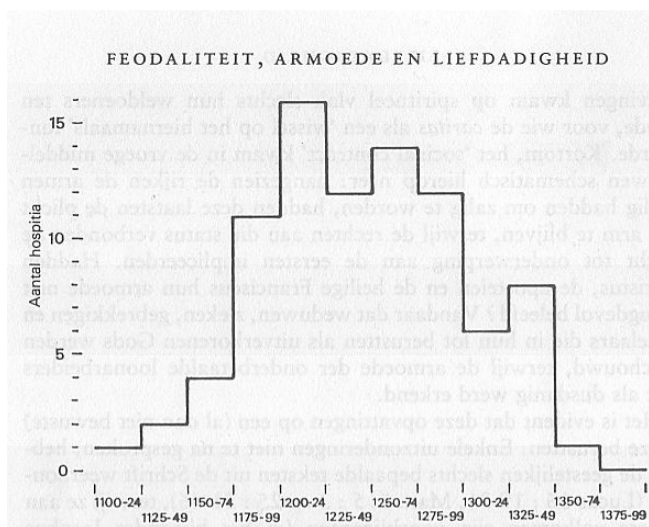
ledematen van het lichaam van Christus, niet de geprivilegieerde bemiddelaars tussen de gelovigen en de Heiland, die ze vanwege hun nooddrift het dichtst van alle stervelingen benaderden? De tendens werd in de dertiende eeuw nog versterkt door de activiteiten der bedelorden, het woord van de heilige Franciscus van Assisi indachtig: *Nudus nudum Christum sequerere*, naakt de naakte Christus volgen.

De heiliging van de armoede hield echter een rechtvaardiging van de bestaande toestand in: de armen werden bij wijze van spreken vastgenageld op hun kruis, een ondergeschikte plaats in de samenleving. Aangezien zij de noodzakelijke mediatie tussen de wereld en God tot stand brachten, werd hun aanwezigheid op aarde als onontbeerlijk beschouwd. De fundamentele discriminatie rijk-arm werd bijgevolg niet aangetast – voor het heil van de rijken volstond de innerlijke armoede, die in goede werken tot uiting kon worden gebracht. Aldus werden de armen herleid tot passieve krachten van een spirituele actie die hen volkomen ontsnapte. De aalmoes die ze ontvingen kwam op spiritueel vlak slechts hun weldoeners ten goede, voor wie de *caritas* als een ‘wissel op het hiernamaals’ fungeerde. Kortom, het ‘sociaal contract’ kwam in de vroege middeleeuwen schematisch hierop neer: aangezien de rijken de armen nodig hadden om zalig te worden, hadden deze laatsten de plicht om arm te blijven, terwijl de rechten aan die status verbonden de plicht tot onderwerping aan de eersten impliceerden. Hadden Christus, de apostelen en de heilige Franciscus hun armoede niet vreugdevol beleefd? Vandaar dat weduwen, zieken, gebrekkigen en bedelaars die in hun lot berustten als uitverkorenen Gods werden beschouwd, terwijl de armoede der onderbetaalde loonarbeiders niet als dusdanig werd erkend.

Het is evident dat deze opvattingen op een (al dan niet bewuste) keuze berustten. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, hebben de geestelijken slechts bepaalde teksten uit de Schrift weerhouden (Lucas 16 : 19-31, Matteüs 5 : 3 en 25 : 31-46), terwijl ze aan andere volkomen zijn voorbijgegaan (in het bijzonder Jacobus 5 : 4). Hun voorstelling van de armoede, een deugd die in welstand kon beoefend worden en een stereotiepe conditie die in gelatenheid moest aanvaard worden, liet zich inlassen in een apostolaat ten gerieve van de rijken. Hoe kon het ook anders? De geestelijken richtten zich in eerste instantie tot de groep die de middelen en de macht bezat om de schrijnendste noden te lenigen. Van kooplui en ondernemers, wier activiteiten op verrijking waren afgestemd, kon bezwaarlijk worden verwacht dat zij de armen, die de ruggengraat vormden van het arbeidersleger vereist voor de verwezenlijking van huidig en toekomstig profijt, uit hun ellende zouden verlossen. Het compromis lag voor de hand: rijken en armen hadden elkaar nodig, spirituele en materiële armoede waren complementair.

Aalmoezen verzekerden echter niet alleen het zielenheil van de donor. Zij waarborgden tegelijkertijd het voortbestaan van de arbeidsmarkt en de instandhouding van het sociale ‘evenwicht’. Die twee functies van de steun wonnen aan belang naarmate het aantal armen toenam. De dertiende eeuw was getuige van een spectaculaire vermeerdering van de charitatieve instellingen en de systematische uitbouw van bestaande stichtingen. De hospitalen werden vergroot, hun personeelsbezetting werd aangepast en de administratie werd gereorganiseerd. Voor een goed begrip van de middeleeuwse armenzorg dient opgemerkt dat deze instellingen toen een geheel andere functie vervulden dan thans. De ziektebestrijding was bijkomstig. Uitgaven voor geneesmiddelen vertegenwoordigden slechts een fractie van het budget – aan vele hospitalen was zelfs geen geneesheer verbonden. De klemtoon lag op *hospitalitas*, gastvrijheid, inzonderheid voor hulpbehoevenden. Onder deze laatsten konden zich zowel zieken en gebrekkigen als reizigers en pelgrims, zowel weeskinderen en zwangere vrouwen als armen en bedelaars bevinden. De opnamecapaciteit was zeer beperkt. In 1339 telde Florence een dertigtal

hospitalen met in het totaal duizend bedden, hetzij gemiddeld 33 bedden per instelling. In het Sint-Janshospitaal te Brugge bevonden zich in de veertiende eeuw ongeveer 75 bedden. Bescheiden cijfers, zelfs als men rekening houdt met het feit dat verscheidene personen vaak één en hetzelfde bed moesten delen. De meeste hospitalen hadden echter niet alleen een verzorgende taak, maar organiseerden tevens uitdelingen voor de armen.

Afb. 1 Aantal hospitia gesticht in de streek van Parijs, 1100-1399

Bron: gebaseerd op M. Candille, 'Pour un précis d'histoire des institutions charitables, quelques données du XIIe-XIVe siècles', *Bulletin de la Société française d'Histoire des Hôpitaux*, 30 (1974).

Opmerking: de gegevens hebben betrekking op het gebied beslagen door de departementen Seine, Seine-et-Marne en Seine-et-Oise.

In het zuidelijk deel der Lage Landen en in Noord-Italië, de twee meest verstedelijkte gebieden van Europa, ontplooidde de burgerij in de dertiende eeuw een indrukwekkende waaier van initiatieven inzake armenzorg. In tientallen centra en de omliggende dorpen werden, afgezien van traditionele instellingen, Tafels van de Heilige Geest (*Mensae Spiritus Sancti*) of gelijkaardige organisaties gecreëerd. Die stichtingen, beheerd door leken en gegrondvest op een parochiale basis, verschaften de armen geen onderdak, zoals de hospitalen, doch bedeedden aan huis. In beide gebieden kreeg de armenzorg vanaf de dertiende eeuw hoe langer hoe meer een controlefunctie toebedeeld. Economische fluctuaties hadden in de dichtbevolkte agglomeraties namelijk steeds grotere en gevaarlijker sociale repercussies.

Het nauwe verband tussen wijzigingen in de economische situatie enerzijds en deze in het sociale beleid anderzijds kan aan de hand van de 'liefdadige' acties ondernomen door de stedelijke overheid te Ieper duidelijk worden aangetoond. De stichting van gods- en gasthuizen (1226, 1270, 1276 en 1277) in deze textielstad hing steeds samen met kortstondige maar hevige economische crisissen. De achtergrond was altijd dezelfde: gebrek aan grondstof (Engelse wol) voor de lokale industrie en bijgevolg werkloosheid voor talrijke arbeiders. De nieuwe instellingen waren in hoge mate aan de behoeften van de stedelijke arbeidsmarkt aangepast. Ze hadden immers alle een wisselende opnamecapaciteit. In perioden van volledige werkgelegenheid stootten ze de armen die in de loop der voorgaande jaren waren opgenomen weer af. De dertiende-eeuwse Ieperse charitatieve voorzieningen zijn dus niet voortgesproten uit sociale gerichtheid van het patriciaat, doch zijn louter en alleen onder druk van materiële omstandigheden tot stand gekomen; aangezien het 'marginale' arbeidspotentieel in geval van langdurige werkloosheid gemakkelijk uit de band kon springen, werden toevluchtsoorden met

tijdelijke opvangmogelijkheden opgericht.[16]

Uit alle beschikbare gegevens blijkt onomstootbaar dat de burgerij slechts de bedoeling had de armen niet te laten verhongeren. De twee belangrijkste liefdadige instellingen van Florence, het genootschap Or San Michele en het hospitaal San-Paolo de Convalescenti, deelden in de eerste helft der veertiende eeuw op regelmatige tijdstippen aan een massa bedelaars brood, kledingstukken en kleingeld uit. Daarenboven steunden ze permanent een duizendtal ‘stabiele’ armen, die op basis van bepaalde criteria werden uitgezocht. Die uitverkorenen ontvingen van de beheerders een kaart (*polizza*), die recht op bijstand garandeerde. De hoofdelijke hulp verstrekt aan deze stabiele groep was heel wat omvangrijker dan de sporadische steun verleend aan de eerste, anonieme categorie. Welnu, de overgrote meerderheid der armen *in polizzis* ontving op zijn best om de twee maanden een som gelijk aan anderhalf dagloon van een ongeschoold arbeider, hetzij zes à zeven kilogram tarwebrood of ongeveer 15.000 calorieën. Gespreid over een heel jaar gaf dat minder dan 250 calorieën per dag. Aangezien de meeste permanent bedeelden gehuwd waren en kinderen hadden, moest die hoeveelheid nog eens over verschillende personen verdeeld worden. Ieder lid van een typegezin bestaande uit ouders en twee kinderen ontving dus dagelijks het equivalent van zestig supplementaire calorieën of één dertigste van een subsistentierantsoen. In de Nederlanden was de *per capita* steun blijkbaar nog geringer. Omstreeks 1330 ontvingen een duizendtal armen, gesteund door de Tafel van de Heilige Geest, in de Gentse Sint-Niklaasparochie, de parochie met de grootste bevolkingsdichtheid in de volkrijkste stad der Nederlanden, jaarlijks gemiddeld 2,7 kilogram tarwebrood of nauwelijks 7,4 gram per dag. Men moet echter voor ogen houden dat de *proveniers* in de meeste steden van de Nederlanden jaarlijks nog een paar schoenen, enkele ellen lijnwaad en een zeer geringe hoeveelheid vlees ontvingen. Daarom mag verondersteld worden dat de steun daar, net zoals in Florence, hoofdzakelijk als een toeslag op het ontoereikende gezinsinkomen was bedoeld.

Hoe dan ook, het lijdt geen twijfel dat de liefdadige acties overal op zijn best volstonden om de begunstigden van de onmiddellijke hongerdood te redden en dat nergens een ernstige inspanning werd geleverd om het lot der behoeftigen substantieel te verbeteren. Altruïsme, religieus geïnspireerd en verwoord, was stellig aanwezig. De onbaatzuchtigheid van de meeste individuele weldoeners manifesteerde zich echter slechts binnen welbepaalde grenzen, die ruim genoeg waren om de armoede te heiligen, maar te eng om zelfs maar de kleinste nood daadwerkelijk te lenigen. Het sociale probleem werd op het persoonlijke vlak herleid tot een moreel vraagstuk en op het collectieve vlak hoofdzakelijk waargenomen vanuit een repressief-tolerant perspectief. Een diepgaande crisis was noodzakelijk om de *potentes* duidelijk te maken dat de verenigbaarheid van materiële en spirituele armoede niets meer was dan een mentale constructie.

Bibliografie

Het boek dat de laatste jaren het meest heeft bijgedragen tot een beter inzicht in de overgang van oudheid naar feodaliteit is ongetwijfeld Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Londen, 1974). Twee algemene overzichten behandelen de expansie van de middeleeuwse economie: R.S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350* (Cambridge, 1976 ed.) en L. Génicot, *Le XIIIe siècle européen* (Parijs, 1968).

De geschiedenis van de landbouw wordt grondig besproken door Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire) IXe-XVe siècle* (2 dln., Parijs, 1962; Engelse vertaling: Londen, 1968). Van de talrijke regionale studies verdienen vooral vermelding: voor Engeland: M.M. Postan, 'Medieval agrarian society in its prime: England', *CEHE*, I (1966) ed., 549-632; R. Lennard, *Rural England, 1068-1135* (Oxford, 1959); E.A. Kosminsky, *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century* (Oxford, 1956); J. Titow, *English Rural Society, 1200-1350* (Londen, 1969); R.H. Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England* (Londen, 1969). Voor Frankrijk: R. Fossier, *La Terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle* (Parijs 1968); Guy Bois, *Crise du féodalisme* (Parijs, 1976) handelt weliswaar over de late middeleeuwen, doch analyseert op een bijzonder heldere wijze de basis van de feodale economie. Voor Duitsland: Ph. Dollinger, *L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle* (Parijs, 1949); H. Dubled, 'Administration et exploitation des serres de la seigneurie rurale en Alsace aux XIe et XIIe siècles', *VSWG*, 47 (1960), 433-473. Voor Italië: P.J. Jones, 'Per la storia agraria italiana nel medio evo: lineamenti e problemi', *Rivista Storica Italiana*, 76 (1964), 287-348, en 'From manor to mezzadria: a Tuscan case-study in the medieval origins of modern agrarian society', in N. Rubinstein, ed., *Florentine Studies* (Londen, 1968), pp. 193-241. Voor de Lage Landen: B.H. Slicher van Bath, 'The rise of intensive husbandry in the Low Countries', in J.S. Bromley and E.H. Kossmann, eds., *Britain and the Netherlands* (Londen, 1960), pp. 130-153; A.E. Verhulst, 'Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de late middeleeuwen (XIIIe-XVe eeuw)', in *Ceres en Clio* (Wageningen, 1964), pp. 205-233.

Een recent boek over de geschiedenis van de nijverheid in de middeleeuwen is er niet, maar Sylvia Thrupp, 'Medieval industry, 1000-1500', *FEHE*, I (1972), 221-273, geeft een bondig overzicht. Over de wolbewerking raadplege men het voortreffelijke, zij het enigszins op Engeland toegespitste, artikel van E. Carus-Wilson, 'The woollen industry', *CEHE*, II (1952), 355-429. Zie ook de verzameling artikelen *Produzione, Commercio e Consumo dei Panni di Lana*, M. Spallanzani, ed., (2 dln., Florence, 1976/7). Veruit de beste inleidingen tot de arbeidsverhoudingen zijn E. Perroy, *Le Travail dans les régions du Nord, du XIe au début du XIVe siècle* (2 dln., stencil, Parijs, 1962) en Bronislaw Geremek, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles* (Parijs, 1968). De versterking van de controle uitgeoefend door de kooplieden-patriciërs op de steden in de dertiende eeuw is belicht geworden door A.B. Hibbert, 'The economic policies of towns', *CEHE*, III (1963), 157-229. Van de talrijke monografieën over middeleeuwse steden leze men vooral David Herlihy, *Pisa in the Early Renaissance: a study of urban growth* (New Haven, 1958) en *Medieval and Renaissance Pistoia: the social history of an Italian town* (New Haven en Londen, 1967).

Michel Mollat heeft een belangrijke reeks gespecialiseerde artikelen over diverse aspecten van de armoede en de armenzorg uitgegeven: *Etudes sur l'histoire de la pauvreté, Moyen Age-XVIe siècle* (2 dln., Parijs, 1974). Afgezien van de synthese van Mollat geciteerd in de algemene bibliografie, kunnen de volgende essays met vrucht geraadpleegd worden: F. Graus, 'Au bas moyen âge: pauvres des villes et pauvres des campagnes', *AESC*, 6 (1961), 1053-1065; K. Bosl, 'Potens und Pauper', in *Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa* (München en Wenen, 1964), pp. 106-134, en 'Armut, Arbeit, Emanzipation', in *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters. Festschrift für Herbert Helbig* (Keulen en Wenen, 1976), pp. 128-146.

Er is een massa monografieën over armoede en/of armenzorg. Voor Engeland, zie het klassieke werk van B. Tierney, *Medieval Poor Law; a sketch of canonical theory and its application in England* (Berkeley, 1959) en het interessante artikel van A.N. May, 'An index of XIIIth-century peasant impoverishment?', *EcHR*, 26 (1973), dat licht werpt op de 'manor court fines' als bron voor de studie van verarmingsprocessen. Voor Frankrijk: J.M. Bienvenu, 'Pauvreté, misères et charité en Anjou aux XIe et XIIe siècles'. *MA* 72 (1966), 389-424, 73 (1967), 5-34, 189-216; A. Vauchez, 'La pauvreté volontaire au Moyen Age', *AESC*, 25 (1970), 1566-1573; M. Candille, 'Pour un précis d'histoire des institutions charitables', *Bulletin de la Société française d'Histoire des Hôpitaux*, 30 (1974). Voor Duitsland: E. Maschke, 'Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands', in C. Haase, ed., *Die Stadt des Mittelalters*, III, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Darmstadt 1973), pp. 345-454, geeft een voortreffelijk overzicht van de huidige stand van kennis. Voor Italië: Ch.-M. de La Roncière, 'Pauvres et pauvreté à Florence au XIVe siècle', in Mollat ed., *Etudes*, II, pp. 661-745, is veruit de beste analyse van de stedelijke armoede in deze periode. Voor de Lage Landen raadplege men de uitstekende synthese van W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw, bronnen en problemen', *TG*, 88 (1975), 501-538, waarin een massa kwantitatieve gegevens is verwerkt; M.-J. Tits-Dieuaide, *Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Age*, *ibid*, 562-583, geeft een duidelijk beeld van de armenzorg; L. Génicot, 'Sur le nombre des pauvres dans les campagnes médiévales. L'exemple du Namurois', *RH* 258 (1977) 273-288, werpt licht op het ingewikkelde probleem hoe de rurale armen te tellen. Voor Spanje: N. Guglielmi, 'Modos de marginalidad en la Edad Media: Extranjera, pobreza, enfermedad', *Annales de Historia Antigua y Medieval*, 16 (1971), 7-187.

Er is veel onderzoek verricht naar de geschiedenis van de middeleeuwse hospitalen. Enkele van de belangrijkste algemene werken zijn: S. Reiche, *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter* (2 dln., Stuttgart, 1932); J. Imbert, *Les hôpitaux en droit canonique* (Parijs, 1947); Jesko von Steynitz, *Mittelalterliche Hospitäler der Orden und Städte als Einrichtung der Sozialen Sicherung* (Berlijn, 1970). Een uitstekende *case-study* is G. Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen* (Kortrijk-Heule, 1978).

---

[7] Kosminsky, *Studies*, p.301.

[8] Bois, *Crise*, pp. 164-170, 216 e.v., 351-354.

[9] Posen, 'Medieval agrarian society', p. 613.

[10] Duby, *Economie rurale*, p. 535.

[11] Cf. Postan, *The Medieval Economy and Society*, p. 212, die de steden in deze periode kenschetst als 'niet-feodale eilanden in feodale zeeën'.

[12] J. Merrington, 'Town and country in the transition to capitalism', *New Left Review*, 93 (1975), 71-92 (op p. 78). Zie ook Dobb, *Studies*, pp. 27-28, 34, 38-39; A.B. Hibbert, 'The origins of the medieval town patriciate', *PP*, 3 (1953), 15-27; Cl. Cahen, 'A propos de la discussion sur la féodalité', *La Pensée*, 68 (1956), 95-96; Anderson, *Passages*, pp. 150, 193-194; R.H. Hilton, 'Feudalism and the origins of capitalism', *HWJ*, I (1976), 16.

[13] A. Derville, 'Les draperies flamandes et artésiennes vers 1250-1350', *RN*, 54 (1972), 357-361.

[14] Zie het voortreffelijk algemeen overzicht van Hibbert 'The economic policies of towns', pp. 198-206.

[15] Gegevens in deze paragraaf ontleend aan Herlihy, *Medieval and Renaissance Pistoia*, pp. 181-183; M. Belotte, *La région de Bar-sur-Seine à la fin du Moyen Age* (Rijsel, 1973), p. 146; Postan, 'Medieval agrarian society', p. 619; Titow, *English Rural Society*, pp. 78-79; Fossier, *La terre et les hommes en Picardie*, pp. 646-647; L. Génicot, 'L'étendue des exploitations agricoles dans le comté de Namur à la fin du XIIIe siècle', *ER*, 5-6 (1962), 5-31; J. Mertens, 'De economische en sociale toestand van de opstandelingen uit het Brugse Vrije wier goederen na de slag

bij Cassel (1328) verbeurd verklaard werden', *BTFG*, 47 (1969), 1132-1153.

[16] O. Mus, *Inventaris van het archief van de Commissie van Openbare Onderstand van Ieper. Oud Regime zonder de oorkonden* (Ieper, 1972), pp. 25-30. Zie ook G. Maréchal, 'Motieven achter het ontstaan en de evolutie van de stedelijke hospitalen in de XIIe en XIIIe eeuw', in *Septingentesimum Iubilaeum Hospicii Dicti Belle* (Ieper, 1976), pp. 11-34.

Crisis, sociale problemen en armenwetten

(ca. 1350 – ca. 1450)

Vanaf omstreeks 1300 tot het midden van de vijftiende eeuw trof een zware, algemene crisis het hele Europese continent. Catastrofale hongersnoden en epidemieën teisterden de bevolking, die in verscheidene gebieden bovendien met langdurige en verwoestende oorlogen werd geconfronteerd. De dramatische stijging van de mortaliteit en de scherpe daling van de geboortecoëfficiënt veroorzaakten de grootste demografische inzinking sinds de zesde eeuw. In nauwelijks honderd jaar verminderde de Europese bevolking met 30 à 35 pct. Ontelbare dorpen werden verlaten. Massale migraties grepen plaats. De stedelijke economie werd evenmin gespaard. Hoewel het fundamentele karakter van de internationale handel behouden bleef, impliceerde de drastische val der bevolking een inkrimping van het globale volume der transacties. Wijzigingen in de richting van de handel en de lokalisering van de industrie voegden zich bij de contractie van de markten. De stelselmatige verzwaring der vorstelijke belastingen en het structurele tekort aan edele metalen, dat tot herhaalde muntontwaardingen leidde, verergerden nog de uitwerking van de crisis. Tegelijkertijd werden de interne conflicten der feodale maatschappij op de spits gedreven: zowel de rurale gebieden als de steden vormden het toneel van talrijke en hevige opstanden.

1. Sociale ongelijkheid en de grenzen aan de groei

Er kan uiteraard geen sprake van zijn de oorzaken van deze crisis uit te diepen. Wij zouden nochtans willen beklemtonen dat ze niet kan worden verklaard door externe factoren (klimatologische wijzigingen bijvoorbeeld) en dat ze evenmin kan worden herleid tot een zuiver aanbod/vraag demografisch model. Het eerste punt behoeft niet veel commentaar. Het is immers evident dat de impact van externe factoren grotendeels bepaald wordt door de mogelijkheden en de beperkingen inherent aan een specifieke productiewijze. Om Pierre Vilar te citeren: ‘Het belangrijke ligt in het antwoord van een agrarisch-sociaal systeem op een meteorologische uitdaging en in de informatie die dat antwoord verschaft over het betrokken systeem... Het probleem is bij de aankomst, op het sociale vlak, niet bij het vertrek, op het klimatologische vlak’.[17]

Het tweede punt verdient meer aandacht. In navolging van M.M. Postan hebben vele historici vooropgesteld dat een algehele ontwrichting van de samenleving onontkoombaar was in een situatie waarin de bevolking bleef toenemen, terwijl de productiviteit op lange termijn daalde wegens de ontginning van marginale gronden, de primitieve landbouwtechniek en -organisatie, de verregaande fragmentatie der uitbatingen en het lage investeringsniveau. In die omstandigheden, zo wordt betoogd, moest de wet van de dalende meeropbrengsten zich wel laten gelden en tot een ‘bottleneck’ leiden. Zulk een *beschrijving* kan nochtans bezwaarlijk als een *verklaring* worden beschouwd. Zij maakt immers niet duidelijk waarom condities strekkend tot langetermijnstagnatie aanhielden ondanks een substantiële stijging der bevolking. De hele

redenering berust in laatste instantie op de impliciete aanvaarding van een neomalthusiaans model, waarvan het ‘natuurlijk’, dit is deterministisch, karakter geenszins in twijfel wordt getrokken. Toch blijven een hele reeks vragen open. Waarom bijvoorbeeld bleef de economische groei in het grootste deel van Europa voornamelijk beperkt tot een uitbreiding van de landbouwoppervlakte (‘verruiming van kapitaal’), terwijl productieve investeringen in Vlaanderen hoe langer hoe meer aan belang wonnen (‘verdieping van kapitaal’)? De intensivering van de landbouw, gekenmerkt door een verbetering van het vruchtwisselingstelsel, specialisatie met het oog op de veeteelt en de verbouw van voeder- en handelsgewassen, werd in dat gebied ongetwijfeld in de hand gewerkt door de vroege vrijmaking der boeren, die hun verhoogde inspanningen niet zagen tenietgedaan door een evenredige stijging der surplusextractie. Zij werd ook gestimuleerd door de nabijheid van uitgestrekte natuurlijke weidegronden langsheen kusten en rivieren en door de aanwezigheid van talrijke stedelijke centra, die niet alleen vaste afnemers waren, maar tevens als leveranciers van meststoffen, werktuigen en eventueel geïmporteerd graan fungeerden. Hoe dan ook, het voorbeeld van Vlaanderen bewijst dat technologische vooruitgang in de middeleeuwse landbouw mogelijk was. Zeker, de verhoging van de grond- en arbeidsproductiviteit werd aanvankelijk slechts bereikt op zogenoemde *Intensitätsinseln rondom* de grote steden, doch zij bleek in ieder geval toereikend om de wet der dalende meeropbrengsten enigszins te doorbreken. Ondanks de ver doorgedreven fragmentatie van de grond vertoonde de veertiende-eeuwse crisis in Vlaanderen een veel milder karakter dan in andere Europese landen. Kortom, de langetermijntendens tot relatieve overbevolking was toen, evenmin als nu, een ‘natuurlijk’ feit.

Het is niet onze bedoeling de rol van de demografische factor in de evolutie van een maatschappij te minimaliseren, laat staan te ontkennen. Een bevolkingsstijging of -daling grijpt echter nooit in een vacuüm plaats. Zij moet steeds binnen het kader van een bepaalde productiewijze gesitueerd worden. Uit het loutere feit dat een aanzienlijk deel der Europese bevolking tegen 1300 op de rand van de hongerdood leefde, kan niet worden afgeleid dat de voorafgaande demografische expansie *noodzakelijkerwijze* in massale verarming, ondervoeding en sterfte had moeten uitmonden. Wij zijn het eens met die auteurs die betogen dat de wortels van de veertiende-eeuwse crisis in de dynamiek van de feodale productiewijze zelf moeten gezocht worden. In een briljant artikel heeft Robert Brenner onlangs zeer terecht opgemerkt:

Wegens het gebrek aan fondsen – te wijten aan het afdwingen van renten door de heren en de extreem ongelijke verdeling van zowel land als kapitaal, inzonderheid vee, was de boerenstand in de verste verte niet in staat de grond op een vrije en rationele manier te gebruiken. Zij konden als het ware niet terugploegen wat zij aan de grond hadden onttrokken. Aldus neigden de surplusextractieverhoudingen van de lijfeigenschap tot de uitputting van de boerenproductie... De crisis in de productiviteit leidde tot een demografische crisis waardoor de bevolking over de rand van de bestaansmiddelen werd geduwd. **[18]**

De tendens tot crisis was met andere woorden ingebouwd in de met elkaar in verband staande structuur van de boerenorganisatie der productie enerzijds en de geïnstitutionaliseerde surplusextractieverhoudingen anderzijds. Als men ermee rekening houdt dat 50 pct. of meer van de bruto-opbrengst der horige boeren werd ‘afgeroomd’ en dat de landheren gemiddeld slechts 5 pct. van hun inkomsten voor productieve doeleinden aanwendden, dan kan men die stelling alleen maar onderschrijven. De groep die over de nodige middelen beschikte om technologische vooruitgang te bewerkstelligen, verkwistte immers het overgrote deel van het afgedwongen surplus, terwijl de groep waarvoor diepte-investeringen een kwestie van leven of dood betekenden zelden voldoende reserves konden accumuleren om stappen in die richting te zetten.

Daarbij dient opgemerkt dat zowel de landheren als de gefortuneerde boeren vanaf de twaalfde eeuw hebben gepoogd de keuters van de gemene gronden en de *pascue* (woeste gronden) te weren. Onder het voorwendsel deze laatste te beschermen, usurpeerden de heren het recht om het gebruik ervan te regelen. De meer belangrijke boeren reageerden daartegen meestal door zich aaneen te sluiten ten einde hun aanspraken kracht bij te zetten. In sommige gevallen verloren zij het pleit en breidden de heren hun rechten om de gemene gronden geheel of gedeeltelijk in hun eigen voordeel te gebruiken uit. In andere gevallen werd na verloop van tijd een akkoord bereikt, dat de wederzijdse rechten en verplichtingen afbakende. Zulk een compromis was echter vaak nadelig voor de keuters en de dagloners, die geen oude gebruiksrechten konden laten gelden. De welgestelde burenen hadden er immers alle belang bij zoveel mogelijk weidegronden te accapareren ten einde hun eigen veestapel maximaal te vermeerderen. Daarbij kwam nog dat de landheren, gestimuleerd door de hoge speculatieve winsten in de houthandel, vanaf de vroege dertiende eeuw de toegang tot hun uitgestrekte bossen begonnen te beperken of zelfs te verbieden. Daardoor verloren de keuters niet alleen de mogelijkheid aan brandstof, constructiemateriaal en bijkomend voedsel (wilde vruchten en klein wild) te geraken, maar konden ze tevens hun weinige stuks vee nergens meer laten weiden. Deze diepgaande wijzigingen hebben de demografische spanning uiteraard nog vergroot.

Aangezien de economische groei om structurele redenen een overwegend extensief karakter had (vergroting van de landbouwoppervlakte), moest hij vroeg of laat tot een algemene blokkering leiden. Een graduele vermindering van de grond- en arbeidsproductiviteit was in die omstandigheden immers onvermijdelijk. De eerste symptomen manifesteerden zich tegen het einde van de dertiende eeuw in de stilstand en hier en daar zelfs de achteruitgang der bevolking. Zoals Guy Bois heeft aangetoond, werd de kritieke drempel definitief overschreden vanaf het ogenblik waarop het volume van de heerlijke surplusextractie tekenen van verzwakking begon te vertonen, dat wil zeggen toen de dalende graad van surplusextractie niet langer door economische en demografische groei werd gecompenseerd. Sociaal moesten de landheren dan meer eisen, terwijl de boeren economisch geen groter deel van hun opbrengst konden afstaan. Elke poging om de boeren extra heffingen op te leggen, hetzij door belastingen hetzij door plundering, verergerde deze fundamentele contradictie door de productiecapaciteit en het demografisch potentieel nog meer aan te tasten.

Als sociale ongelijkheid grenzen aan de groei stelde en bijgevolg grootscheepse verarming op het platteland medebracht vóór de Zwarte Dood, hoe stond het dan in de daaropvolgende periode? Werd het gewicht van de surplusextractie op de boerenstand verminderd dankzij de drastische daling van de bevolking waardoor behalve verbeterde materiële omstandigheden ook productieve investeringen werden mogelijk gemaakt ten behoeve van de agrarische groei nodig om de demografische catastrofes in de toekomst te vermijden? Wegens de sterk uiteenlopende sociaaleconomische evolutie in de diverse delen van Europa en het vaak ontoereikende bronnenmateriaal, kan geen enkele van deze vragen met een onvoorwaardelijk ja of neen worden beantwoord. Het gaat in ieder geval niet op een eenvoudig causaal verband te leggen tussen de demografische inzinking en de daarmee gepaard gaande verschijnselen enerzijds en de daaropvolgende sociaaleconomische evolutie anderzijds. Een vergelijking tussen West- en Oost-Europa spreekt in dit opzicht boekdelen: hoewel beide gebieden door een bevolkingsdaling werden getroffen, verdween de lijfeigenschap geleidelijk in het westen, terwijl ze in het oosten werd opgelegd. Hoe moet deze tegengestelde ontwikkeling worden verklaard? De Oost-Europese boeren werden gemakkelijker door hun landheren gedomineerd, omdat zij in veel geringere mate solidariteit binnen de dorpsgemeenschap en lokale politieke autonomie hadden tot stand

gebracht dan de West-Europese boeren. De hele evolutie van dit gebied als een 'koloniale' samenleving onder het leiderschap van de landheren verhinderde inderdaad op een ernstige wijze de opkomst van boerenmacht en boerenzelfbestuur. Toen de heren, geconfronteerd met economische crisis en relatieve arbeidsschaarste, hun inkomsten poogden veilig te stellen door de boeren dwingende controle op te leggen, waren deze laatsten bijgevolg niet in staat om op lange termijn weerstand te bieden aan hun heren. Des te minder, omdat de vorsten geen efficiënte tegenkracht vormden. Tegen de vroege vijftiende eeuw waren de eens zo sterke monarchieën van Polen, Bohemen en Hongarije praktisch uit elkaar gevallen. Er was nog een kort herstel van de koninklijke macht in het midden van de eeuw, maar vijftig jaar later had de adel definitief het overwicht op de vorsten behaald en was hij er bovendien in geslaagd de autonomie van de steden te vernietigen. Het kan dus geen verwondering wekken dat de boeren, ondanks wanhopige uitbarstingen van geweld, uiteindelijk zijn bezweken voor de heerlijke reactie en de oplegging van lijfeigenschap. Voor de eerste keer in de geschiedenis was het oosten nu getuige van de opkomst van een echte manoriale economie. Het centrum van de productie verschoof geleidelijk naar de grote domeinen, uitgbaat door feodale ondernemers, ten koste van de eens zo belangrijke *rolniki* of welgestelde boeren, die volkomen werden uitgeschakeld. De verhouding van domein tot boerenbebouwing op de adellijke landgoederen steeg tot ongekende niveaus; in Polen bijvoorbeeld schommelde het gemiddelde in de periode 1500-80 tussen 2:3 en 4:5. Het resultaat was wat André Gunder Frank de 'ontwikkeling van de onderontwikkeling' heeft genoemd.^[19] De grote hoeveelheid onbebouwde grond en vooral de beschikbaarheid van gedwongen arbeiders, wier diensten konden verhoogd worden, ontmoedigden immers de invoering van landbouwverbeteringen, terwijl de toenemende uitpersing van de boerenstand door de landheren de groei van een binnenlandse markt voor industriële goederen uitsloot. Vooruitgang was in Oost-Europa voortaan beperkt tot uitbreiding van de bebouwbare oppervlakte. De afhankelijkheid van graanexport naar het westen was in laatste analyse het gevolg van economische achterlijkheid, inherent aan een feodaal systeem gegrondvest op het grote domein als fundamentele productie-eenheid. Kortom, terwijl het Westen een tijdperk van weergaloze expansie tegemoet ging, gaf het Oosten zich voor eeuwen aan structurele stagnatie over.

Zoals het voorbeeld van Engeland aantoont, was de uitkomst van de crisis in West-Europa echter evenmin gedetermineerd. Hoewel de arbeidsmarkt reeds sinds het midden van de veertiende eeuw bijzonder krap was, deed zich in Engeland eerst vanaf omstreeks 1380 een substantiële stijging der reële lonen voor en verbeterde de legale positie van de boerenstand. De eerste reactie van vele Engelse landheren op de demografische inzinking was essentieel een poging om de boeren en de landarbeiders, die zich objectief in een gunstige 'onderhandelingspositie' bevonden, aan banden te leggen. Wetten werden uitgevaardigd om de lonen laag te houden, migraties werden zoveel mogelijk verhinderd en oude verplichtingen werden verzwaard. Deze politiek was gedurende enkele decennia vrij succesrijk. Dit blijkt niet alleen uit de geringe stijging der reële lonen, maar tevens uit het feit dat de hogere adel in de jaren zeventig slechts 10 pct. minder inkomen haalde uit grondbezit dan in de jaren veertig, hoewel de bevolking intussen met ruim 30 pct. was gedaald. De ommekeer van de trend omstreeks 1380 werd in hoge mate bewerkstelligd door het hardnekkig en soms bloedig verzet der dorpsgemeenschappen tegen de heerlijke reactie. Zonder die strijd zou de materiële vooruitgang van de boerenstand vermoedelijk heel wat langer zijn uitgebleven.

Hoewel de maatschappelijke ontwikkelingen na de Zwarte Dood veel complexer en gevarieerder waren dan een eenvoudig neomalthusiaans model ons zou laten veronderstellen, toch

verbeterden de levensvoorwaarden van de West-Europese boeren in beperkte opzichten. De opvallendste wijziging was dat de lasten verbonden aan de onvrije status langzamerhand elke reële betekenis verloren. Aangezien de omvang en de intensiteit van dat proces afhankelijk waren van de wisselende machtsverhoudingen tussen heren en boeren, varieerde de verlichting en de uiteindelijke verdwijning van de horigheid in de tijd echter sterk van land tot land en zelfs van heerlijkheid tot heerlijkheid. Tegen het einde van de vijftiende eeuw had de overgrote meerderheid der West-Europese boeren het stigma der persoonlijke onvrijheid in ieder geval uitgewist.

Op economisch vlak speelden twee factoren in het voordeel van de boeren: de achteruitgang in reële termen van vaste betalingen en de afnemende interesse die de landheer wegens de daling der graanprijzen en de stijging der lonen voor de directe exploitatie van landgoederen aan de dag legde. Talrijke domeinen werden geheel of gedeeltelijk verkaveld, waardoor de boerenstand in de gelegenheid werd gesteld grond te pachten. Het is evident dat het pachtstelsel voor elk der betrokken partijen winst of verlies kon meebrengen. Alles hing af van de termijn en het bedrag van de pacht; beide elementen konden naar gelang van de omstandigheden permanent of periodiek wisselend zijn. Met uitzondering van Italië en sommige delen van Frankrijk, waar meestal de helft van de opbrengst naar de eigenaar ging (*mezzadria*, *métayage*), blijkt het stelsel de boeren in de veertiende en vijftiende eeuw over het algemeen baat te hebben gebracht: wegens de daling der graanprijzen en de talrijke muntdevaluaties liepen de pachten haast overal terug.

De bijna-landlozen en de rurale arbeiders zijn er eveneens op vooruit gegaan. De stijging der reële lonen was weliswaar ongelijk qua duur en intensiteit, doch ze was alleszins algemeen en vrij uitgesproken. In Engeland bijvoorbeeld was het loon van een eersterangswerker, zoals een ploeger, samen met de verdiensten van zijn vrouw en één kind, omstreeks 1400 gelijk aan het inkomen dat uit de bewerking van acht hectare grond kon gehaald worden. Zelfs in streken waar een loonstijging lange tijd uitbleef of waar ze weinig spectaculair was, konden de economisch zwakken dankzij de scherpe daling der graanprijzen meer voedsel kopen dan voorheen.

De impact van deze voordelen was nochtans beperkt, want de boerenbevolking in haar geheel was nog altijd niet in staat een investeringsniveau te halen dat de groei van de agrarische productie kon verzekeren. Ondanks gunstige omstandigheden was de sociale differentiatie onder de boeren na de Zwarte Dood eerder toe- dan afgenomen. Alle boeren konden immers niet in dezelfde mate gebruik maken van de economische mogelijkheden geboden tijdens de ontwrichtingsfase. De gefortuneerden beschikten vanzelfsprekend over de nodige middelen om grond op te kopen, om domeinen te pachten, om technische innovaties in te voeren, om zonodig over te schakelen op de verbouw van speculatieve gewassen of op de veeteelt, kortom, om grond en kapitaal te accumuleren. Deze minderheid, die haar bezit stelselmatig heeft uitgebreid, was tegen het einde van de vijftiende eeuw de meest dynamische 'toplaag' op het platteland geworden. Zij alleen was in staat om bij te dragen tot een verhoging van de productiviteit.

Boeren met een kleine of zelfs middelgrote uitbating konden dit niet. In de eerste plaats waren ze slechts in zeer beperkte mate in staat om te profiteren van de groeiende grondmarkt. Bij gebrek aan reserves waren ze immers niet opgewassen tegen de concurrentie van hun welgestelde burens en van de rijke stedelingen. Bovendien moet rekening worden gehouden met het feit dat de graanprijzen sneller en dieper vielen dan de prijzen van andere landbouwproducten en dat hetzelfde gold voor alle agrarische prijzen ten opzichte van deze der

industriële waren. Zeker, alle boeren werden geconfronteerd met relatief hoge uitgaven voor lonen en werktuigen enerzijds en met relatief lage winstmarges anderzijds. Elk min of meer adequaat antwoord op de aantasting van het inkomen, zoals de overschakeling naar veeteelt, viel echter buiten het bereik der weinig kapitaalkrachtigen. De expansie van de veeteelt in Europa vanaf het einde van de veertiende eeuw heeft de meeste rurale bewoners trouwens meer dan voordelen opgeleverd. Zowel de landheren als de rurale ‘toplaag’ hebben namelijk meer dan ooit gepoogd de hand te leggen op de gemene gronden. Daarbij kwam nog dat veeteelt in tegenstelling tot graanbouw weinig arbeidskrachten vereiste, zodat deze specialisatie het gevaar voor een opleving van de rurale werkloosheid inhield. Het beste middel voor de kleingrondbezitters om aan de gevolgen der dalende graanprijzen te ontkomen, was ongetwijfeld een omschakeling naar de teelt van handelsgewassen, wat een vrij hoge opbrengst op een kleine oppervlakte grond mogelijk maakte. Hoe langer hoe meer West-Europese boeren blijken zich in de veertiende en vijftiende eeuw op de verbouw van wijn, hop, oliehoudende zaden, vlas en verfplanten te hebben toegelegd, waardoor zij van het relatief hoge prijsniveau der industriële producten profiteerden. De keerzijde van de medaille was echter dat zij aldus voor hun afzet en voor de aankoop van levensmiddelen volkomen op de markt werden aangewezen – een tweevoudige afhankelijkheid die een grotere kwetsbaarheid impliceerde. Geklemd tussen toenemende sociale ongelijkheid enerzijds en de groeiende tirannie van de markt anderzijds, kon de West-Europese boerenstand in zijn geheel niet op grote schaal investeren met het oog op agrarische groei; in vele streken stond tegenover de winst van de grotere persoonlijke vrijheid een toenemende economische onzekerheid.

2. De Gouden Eeuw van de ambachtsman?

Men is het er algemeen over eens dat de periode na de Zwarte Dood getuige was van een herverdeling van de rijkdom en de economische activiteit. In sommige opzichten bracht dit proces een verlies voor de steden in het algemeen mee. Een duidelijk voorbeeld is de uitbreiding van de rurale nijverheid, die zich in vele streken ten koste van de stedelijke productie ontwikkelde. Anderzijds verloren verscheidene centra grond omdat andere aan belang wonnen. Daarenboven greep een zeer voorname verschuiving in de hiërarchie der fabricaten plaats: de meeste traditionele nijverheden gingen achteruit, terwijl nieuwe branches op de voorgrond kwamen.

Er bestaat echter heel wat meningsverschil over het zakenniveau gedurende dit tijdperk. De voorstanders van de depressie der Renaissance ontkennen niet dat er in vele delen van Europa tekenen van lokale voorspoed waren, maar zij beklemtonen dat ‘de snelle vooruitgang van een paar jongere landen wellicht onvoldoende was om de langzame achteruitgang van de oude economische reuzen te ondervangen’. Andere auteurs zijn van mening dat zich in feite slechts ‘een herstructurering van de internationale arbeidsverdeling’ voordeed en dat de groei van nieuwe bedrijvigheden in de meeste gevallen compensatie bood voor de achteruitgang van de oude.^[20] Hoe belangrijk dit debat vanuit economisch oogpunt ook moge zijn, sociaal is het weinig relevant. Voor handwerkslui die hun winst- of zelfs hun tewerkstellingsmogelijkheden teloor zagen gaan, was het maar een schrale troost dat andere gebieden of branches bloeiden. Diepgaande verschuivingen in de structuur van de industriële productie tijdens deze periode hadden voor gevolg dat allen, een elite van hooggeschoolden uitgezonderd, bedreigd werden met declassering. Van zodra de stedelijke nijverheid overging naar de productie van luxegoederen ondervond de ambachtsman tijdens zijn zogenaamde ‘Gouden Eeuw’ zowel de concurrentie der

rurale nijverheid als een toenemende tendens tot economische concentratie binnen de steden zelf.

Vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw specialiseerden de oudere centra van Vlaanderen, Brabant en Noord-Italië zich hoe langer hoe meer – en vaak uitsluitend – in de fabricage van dure lakens van de fijnste wol ten koste van goedkopere weefsels. Hun voorbeeld werd spoedig gevolgd door de kleinere en jongere productiecentra. De groeiende buitenlandse mededinging speelde in die beweging naar hogere kwaliteit ongetwijfeld een voorname rol. Wegens de aanhoudend hoge mortaliteit, inherent aan de endemische plaag, en de verzwakking van de transcontinentale handel, die leidde tot een verdere contractie van de markt, werd de concurrentie tussen de verschillende productiecentra in de tweede helft van de veertiende eeuw bijzonder scherp. De Engelse concurrentie werkte een heroriëntering in de hand van de Vlaamse en Brabantse lakennijverheden, die de lagere productiekosten in Engeland (bovenal goedkope wol) poogden te compenseren door de vraag naar hun wollen goederen minder elastisch te maken. De opkomende luxenijverheden produceerden voor internationale consumptie en waren afhankelijk van hooggeschoolde arbeiders en modische verfijningen. Deze optie werd mogelijk gemaakt door de vooruitstrevende technische infrastructuur en het groot arbeidsaanbod in de Zuid-Nederlandse steden.

Naast buitenlandse mededinging hebben ook andere factoren de vernieuwing van het industrieel potentieel (die in feite al gestart was vooraleer de Engelse mededinging zich liet voelen) in de voornaamste textielcentra bepaald. Naarmate arbeid en krediet duurder werden en het transport onveiliger stegen de kosten van productie en distributie, waardoor goederen met een hoge eenheidswaarde en een proportioneel lage arbeidsprijs werden bevoordeeld. Daarom moet rekening worden gehouden met een verschuiving in de structuur van de vraag: de bevolkingsdaling trof de lagere inkomensgroepen veel meer dan de hogere, terwijl het ‘erfeniseffect’ een nog meer verwrongen verdeling van de rijkdom meebracht. Vele *homines novi* van weleer hadden zich wegens de grotere risico’s en de geringere winstmogelijkheden uit de exporthandel teruggetrokken, zodat meer kapitaal voor consumptieve doeleinden beschikbaar werd. De versterking van het centraal gezag, culminerend in de eengemaakte Bourgondische staat, riep bovendien een luxueus hof en een uitgebreid ambtenarenkorps met hoge inkomens in het leven. Tenslotte moet rekening worden gehouden met de verrijking van de ‘middenstand’. Hoewel de omvang van deze groep hoogstwaarschijnlijk afnam, vergrootte hij in ieder geval zijn aandeel in de totale rijkdom.^[21] Dankzij al die gunstige omstandigheden slaagden de grote steden van Vlaanderen en Brabant erin de crisis te boven te komen.

Deze omschakeling naar luxegoederen heeft de sociale positie van de gefortuneerde textielproducenten op twee fronten versterkt. Door de nadruk te leggen op de creativiteit van de handwerksman en door haast uitsluitend lakens te vervaardigen bestemd voor de elites werden zij minder afhankelijk van economische schommelingen en bijgevolg van de kooplui. Deze positieve, structurele factor is, naar onze mening, een voornaam pluspunt geweest voor de meesters in hun strijd om een plaats in het stadsbestuur te bemachtigen. Tegelijkertijd werden zij meer dan ooit tevoren in de gelegenheid gesteld om hun greep op de arbeiders te verstevigen. Ver doorgedreven specialisatie impliceerde een nauwgezette controle van het fabricageproces, inzonderheid van de arbeidsprestaties. In alle grote textielcentra werden de industriële reglementering en de ambachtelijke organisatie in de loop van de veertiende eeuw een integraal bestanddeel van het economisch leven. De productievoorwaarden werden vastgelegd; de kwaliteit der fabricaten werd door speciaal daartoe aangestelde ambtenaren onderzocht; de

lonen van alle professionele categorieën werden scherp gecontroleerd; de toegang tot het ambacht werd op een draconische wijze gereguleerd – voortaan kon men geen meester meer worden zonder een stage door te maken, waarvan de duur stelselmatig werd verlengd, een meesterstuk voor te leggen, waarvan de uitvoering steeds moeilijker en duurder werd gemaakt, en een inkomgeld te betalen dat voortdurend werd verhoogd. Al die protectionistische maatregelen hadden uiteraard tot doel de meer belangrijke meesters te bevoordelen en hun geprivilegieerde status te rechtvaardigen. Aldus bracht de bescherming der individuele kwaliteitshandelsmerken een verscherping der sociale tegenstellingen mee.

De triomf van het stedelijk corporatisme heeft de kooplui er gaandeweg toe aangespoord hun activiteiten naar het platteland te verleggen. Vanaf het einde van de dertiende eeuw won de wolweverij in talrijke rurale gebieden van West-Europa aan belang. De pogingen der Vlaamse steden gedurende het eerste kwart van de veertiende eeuw om deze expansie te verhinderen, haalden niet veel uit, omdat de graven en de landheren de rurale industrie wegens de fiscale voordelen beschermden. Ook op het Italiaanse platteland breidde de wolweverij zich vrij snel uit. Francesco Datini, die aan het hoofd stond van een grote commerciële firma te Prato, stelde reeds in de vroege veertiende eeuw meer arbeiders te werk op het omringende platteland dan in de stad. De krachtige expansie van de Engelse lakenindustrie na de Zwarte Dood was eveneens nauw verbonden met de inschakeling van rurale arbeid, waarvan de fysische productiviteit door de invoering van de volmolen gevoelig werd verhoogd. De linnenweverij in het bijzonder behaalde in vele rurale gebieden een buitengewoon succes, vaak ten koste der stedelijke productie. In Zuid-Duitsland en Noordoost-Zwitserland kwam een ware industriële nevelvlek tot stand: in ontelbare dorpen ten zuiden van het Meer van Konstanz werden zuivere linnens geproduceerd, terwijl de rurale bewoners binnen de rechthoek begrensd door Ulm, Augsburg, Kempten en Ravensburg zich vooral concentreerden op fustenen, gemaakt met een schering van vlas en een inslag van katoen. Vanaf 1400 ontwikkelde de rurale linnenweverij zich ook in het gebied rond Chemnitz, in Westfalen (vooral de streek tussen Munster en Osnabruck), in een groot deel van Vlaanderen, in Henegouwen, in Bretagne en in Bourgogne.

De langzame, maar gestage groei der rurale nijverheid moet aan een samenspel van twee factoren worden toegeschreven. In de eerste plaats poogden de kooplui hun afnemende winstmarges te compenseren door een beroep te doen op goedkopere arbeid. Aangezien de kosten voor levensonderhoud lager waren dan in de steden en de ambachten haast geen invloed uitoefenden, konden op het platteland relatief lage lonen worden uitbetaald. De afwezigheid van corporatieve controle liet bovendien toe de productie snel aan de behoeften van de markt aan te passen, inzonderheid nieuwe weefsels in te voeren bestemd voor minder gefortuneerde consumenten. Tenslotte pleitte ook de geringere fiscale druk in het voordeel van de rurale nijverheid. In de tweede plaats zagen vele kleine boeren wegens de daling der graanprijzen uit naar bronnen van aanvullend inkomen. Naarmate hun economische situatie verslechterde, waren zij meer bereid om nevenactiviteiten uit te oefenen.

De veertiende eeuw was dus geen getuige van een verminderende invloed van de koopman-ondernemer. Integendeel, de handelaars hebben zich in deze periode vermoedelijk voor het eerst rechtstreeks met de wol- en linnenweverij ingelaten. Dat gebeurde echter niet (of slechts in secundaire orde) in de steden, waar een aristocratie van ambachtsmeesters het fabricageproces en de arbeidsorganisatie controleerden, maar op het platteland waar goedkopere en gewilliger arbeidskrachten voorhanden waren. Aangezien de boeren die zich op de wol- of linnenweverij toelegden over het algemeen te arm waren om zelf de vereiste grondstoffen te kopen, werden de

meesten onder hen weldra afhankelijk van de kooplui, zonder wier marktbeheersing ze hun fabricaten trouwens niet konden afzetten. Het meest sprekende voorbeeld van de toenemende impact van het commerciële kapitaal op de rurale industrie is ongetwijfeld de *Grosse Gesellschaft* van Ravensburg: deze koopliedenassociatie, gesticht omstreeks 1380, monopoliseerde in de vijftiende eeuw de linnen- en fusteinproductie van gehele kantons.

De expansie van de rurale nijverheid had een grote weerslag op de steden: de nijverheden van de kleine centra werden ongunstig beïnvloed door de concurrentie van de goedkopere producten vervaardigd op het platteland, net zoals die sectoren in de grote steden die niet in staat waren om over te schakelen naar luxegoederen. De Europese vraag naar goedkoop laken was beperkt en er werd in voldoende mate aan tegemoet gekomen door de rurale nijverheid, met het gevolg dat de meeste kleinere centra ten onder gingen tijdens de achteruitgang van de traditionele lakenindustrie waarop ze bijna uitsluitend hadden gesteund.

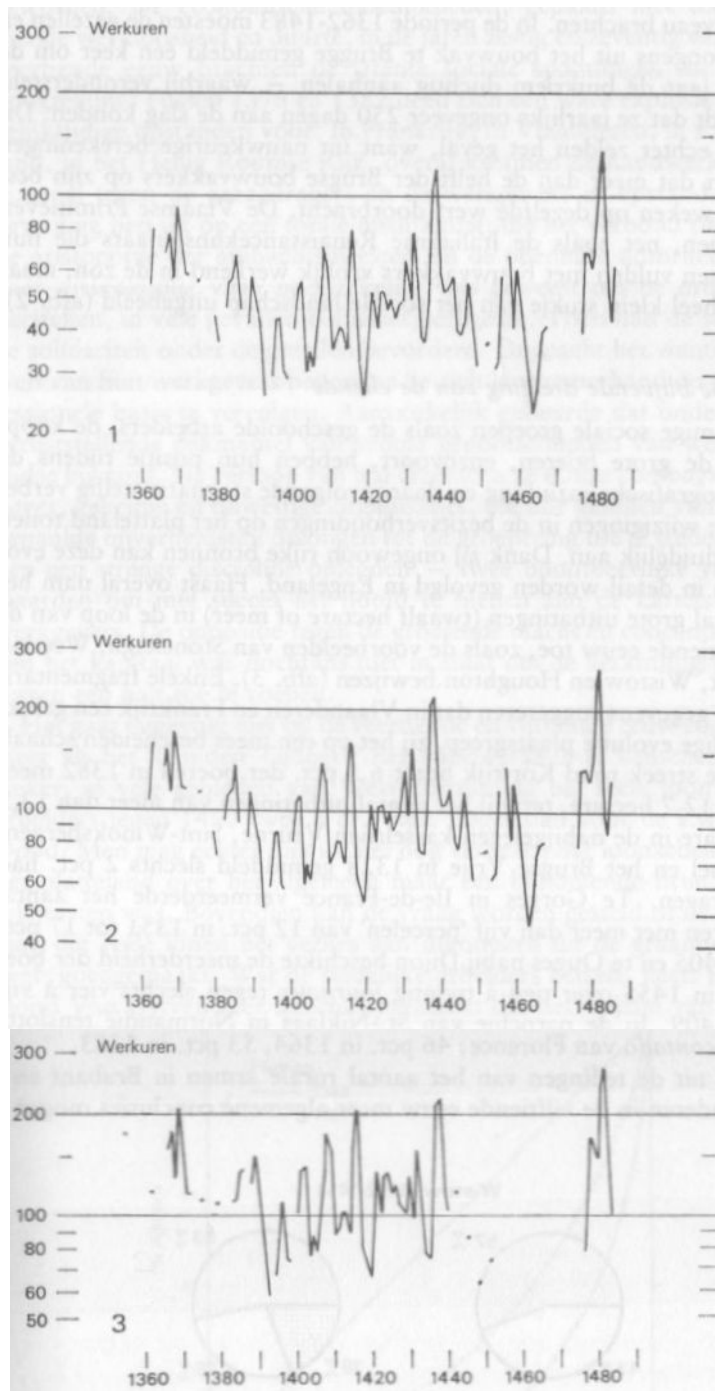
De elite onder de geschoolde arbeiders heeft de crisis betrekkelijk ongedeedd overleefd. Concentratie op luxegoederen bood verscheidene duizenden ambachtslui zelfs de mogelijkheid op de sociale ladder te klimmen, want technische vaardigheid en persoonlijke creativiteit werden meer dan ooit hogelijk beloond. Twee belangrijke kanttekeningen moeten nochtans worden gemaakt. Hoewel cijfers ontbreken, kan er naar onze mening geen twijfel over bestaan dat het aantal handwerkslui die in de bloeiende luxenijverheden een middel van bestaan en zelfs verrijking hebben gevonden geenszins opwoog tegen de massa der producenten (meesters, gezellen en leerjongens) die wegens de ondergang der oude lakennijverheid definitief uit het productieproces werden gestoten. Juist de hoge arbeidskwalificaties vereist in branches zoals schilderkunst, beeldhouwkunst, houtsnijkunst, meubelmakerij, tapijtweverij, lederbewerking, borduurwerk, de wapenindustrie en dergelijke betekenden voor de overweldigende meerderheid van die mensen een onoverkomelijke hinderpaal. Verder moet men voor ogen houden dat de feitelijke sluiting van vele ambachten opwaartse sociale mobiliteit ten zeerste bemoeilijkte en vooral dat de grotere politieke macht van de meer belangrijke meesters een toenemende concentratie der economische activiteiten meebracht. In Frankfurt-am-Main bijvoorbeeld namen 8 pct. der meester-wevers in 1432 bijna één vierde van de stedelijke textielproductie voor hun rekening, terwijl 37 pct. der meester-wevers zich met nauwelijks 12 pct. van het totaal moesten tevreden stellen. In de bouwindustrie was de sociaaleconomische differentiatie blijkbaar nog meer uitgesproken, want in Brugge legden twee meester-metselaars en vier meester-timmerlui tussen 1388 en 1410 beslag op meer dan 80 pct. van alle openbare werken uitgevoerd gedurende deze periode. **[22]**

De polarisering der stedelijke samenleving nam een aanvang. Juist de mannen die de opstand tegen het patriciaat hadden geleid, traden thans als de grootste uitbuiters van leerjongens en gezellen op. De verdeling der bevoegdheden in de stadsraden bewijst overduidelijk dat de meerderheid der handwerkslui geen enkele vorm van inspraak had bekomen. Te Florence regelden de wisselaars, de bankiers en de drapeniers (*Cambio, Calimala, Lama*) omstreeks het midden van de veertiende eeuw het gehele openbare leven van de stad en te Toulouse behoorden nauwelijks 27 pct. der *capitouls* (schepenen) tegen 1380 tot de 'secundaire' ambachten. In de Vlaamse en Duitse steden konden de 'nederigen' evenmin hun stem in het bestuur laten horen: te Gent hadden de wevers omstreeks 1360 de volders tot tweederangsburgers herleid en te Keulen domineerden dezen van het *Wollen Amt* op het einde van de veertiende eeuw de wevers wier hulp ze nochtans hadden ingeroepen in de coup tegen de patriciërs. De spanningen die uit deze politieke onmondigheid resulteerden, werden nog vergroot doordat vele ambachten na de

‘democratische revolutie’ hoe langer hoe meer ‘gesloten’ werden. Het meesterschap werd vaak tot een vastgesteld aantal leden beperkt en werd bovendien voorbehouden aan de kinderen van de effectieve meesters, die van allerlei voorrechten genoten, zoals vermindering van inkomgeld, vrijstelling van meesterproef, enz.

Het proletariaat realiseerde zich snel dat het was bedrogen geworden. De economische moeilijkheden, gepaard met toenemende werkloosheid en duurte, in de jaren zestig en zeventig van de veertiende eeuw brachten de latente sociale spanningen tot een hoogtepunt. Tussen 1378 en 1382 deed zich een ware explosie van gelijktijdige opstanden voor. In Frankrijk, in Vlaanderen, in Engeland, in het Heilig Roomse Rijk, overal kwamen de handwerkslui massaal tegen de gezagdragers en de werkgevers in opstand. De beweging liep uit op een totale mislukking, die het verbond tussen de aristocratie der ambachtsmeesters en de openbare autoriteiten, wier tussenkomst vaak noodzakelijk was geweest om de orde te herstellen, in vele gevallen definitief bezegelde. Toch had de strijd de solidariteit onder de gezellen bevorderd. Ongeacht het wantrouwen van hun werkgevers begonnen ze zich langzamerhand op professionele basis te verenigen. Aanvankelijk gebeurde dat onder de geruststellende dekmantel van vrome genootschappen van wederzijdse bijstand. Na verloop van tijd creëerden ze echter *compagnonnages*, geheime en onwettige organisaties, die alle gezellen van een bepaalde nijverheidstak dwongen tot de groepering toe te treden en hen een strenge discipline oplegden – twee onontbeerlijke voorwaarden om met succes het hoofd te bieden aan de kartels der werkgevers. De oppositie tegen de groeiende macht en concentratie van het kapitaal was nochtans niet in staat om de verarmingsprocessen een halt toe te roepen.

Het gaat bijgevolg niet op de veertiende en vijftiende eeuw zonder meer als het ‘Gouden Tijdperk’ der handwerkslui te kenschetsen. Zeker, in vele gebieden van West-Europa lag het reële loon der arbeiders tegen 1450 twee à drie keer hoger dan voor de Zwarte Dood. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat loonarbeid op het platteland over het algemeen maar een bijkomende bron van inkomsten was. Bovendien kan de vraag worden gesteld of de stijging der reële lonen het verlies aan inkomsten uit de graanbouw heeft goedge maakt. Wat de stedelijke arbeiders betreft, heeft Raymond Van Uytven zeer terecht opgemerkt dat het welzijn van een minoriteit beschermd door corporatieve bepalingen niet mag veralgemeend worden. Zelfs de bevoorrechte professionele categorieën hebben geen probleemloos bestaan geleid. Hoewel de prijzen der levensmiddelen op lange termijn daalden, vertoonden ze hevige schommelingen, die de levensstandaard der loontrekkenden van het ene jaar op het andere op de rand van of zelfs onder het subsistentieniveau brachten. In de periode 1362-1483 moesten de gezellen en leerjongens uit het bouwvak te Brugge gemiddeld één keer om de drie jaar de buikriem duchtig aanhalen – waarbij verondersteld wordt dat ze jaarlijks ongeveer 250 dagen aan de slag konden. Dit was echter zelden het geval, want uit nauwkeurige berekeningen blijkt dat meer dan de helft der Brugse bouwvakkers op zijn best vier weken op dezelfde werf doorbracht. De Vlaamse Primitieven hebben, net zoals de Italiaanse renaissancekunstenaars die hun doeken vulden met bouwvakkers vrolijk werkend in de zon, maar een heel klein stukje van het sociale landschap uitgebeeld.

Afb. 2 Koopkracht van de bouwvakkers in Brugge, 1362-1485

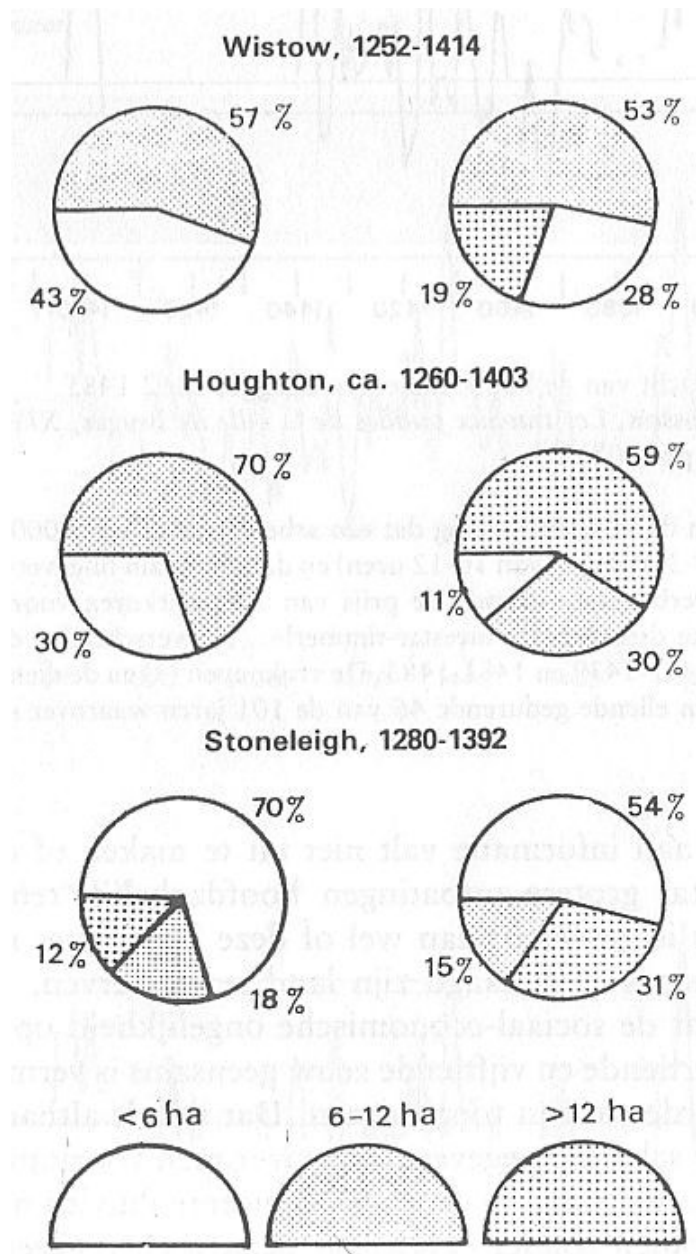
Bron: J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges. XIVe-XVe siècles* (Brussel, 1977), pp. 308-309.

Opmerking: in de veronderstelling dat een arbeider ongeveer 3.000 uren per jaar kon werken (250-300 dagen van 10-12 uren) en dat zijn gezin ongeveer 12 quintalen tarwe per jaar verbruikte, vormde de prijs van 100 werkuren voor één quintaal tarwe een kritieke drempel. De meester-timmerlui (1) overschreden deze armoedegrens slechts in 1437-1439 en 1481-1483. De vrijknappen (2) en de dienders (3) daarentegen leefden in ellende gedurende 46 van de 101 jaren waarover informatie beschikbaar is.

3. De blijvende dreiging van de ellende

Sommige sociale groepen zoals de geschoolde arbeiders, de kooplui, de grote boeren, enzovoort, hebben hun positie tijdens de demografische inzinking en daaropvolgende stagnatie stellig verbeterd; wijzigingen in de bezitsverhoudingen op het platteland tonen dat duidelijk aan. Dankzij gewoon rijke bronnen kan deze evolutie in detail worden gevolgd in Engeland. Haast

overall nam het aantal grote uitbatingen (twaalf hectare of meer) in de loop van de veertiende eeuw toe, zoals de voorbeelden van Stoneleigh, Weedon Beek, Wistow en Houghton bewijzen.

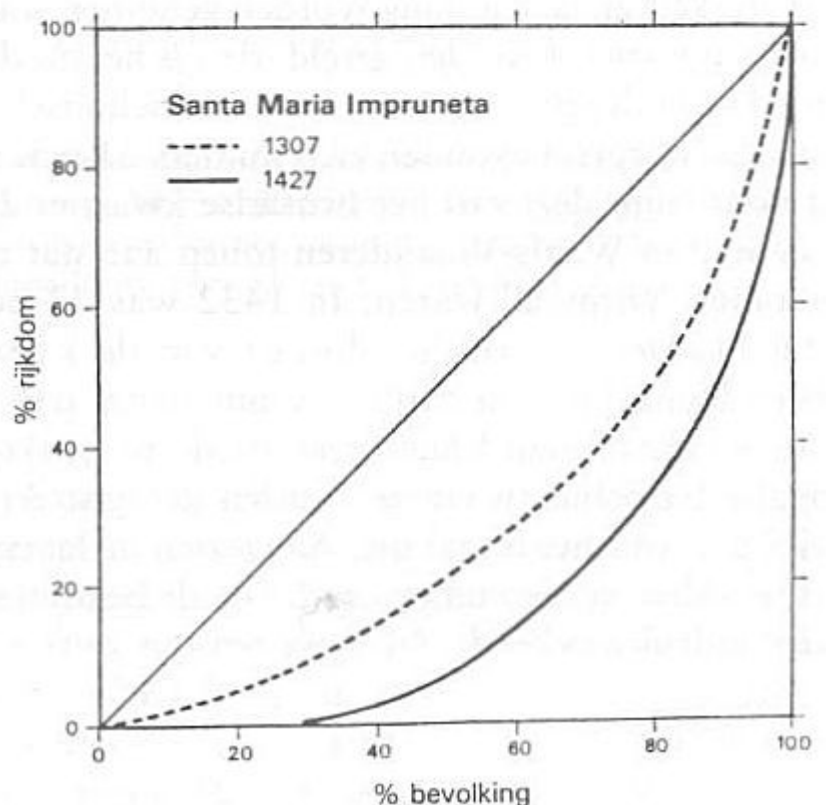
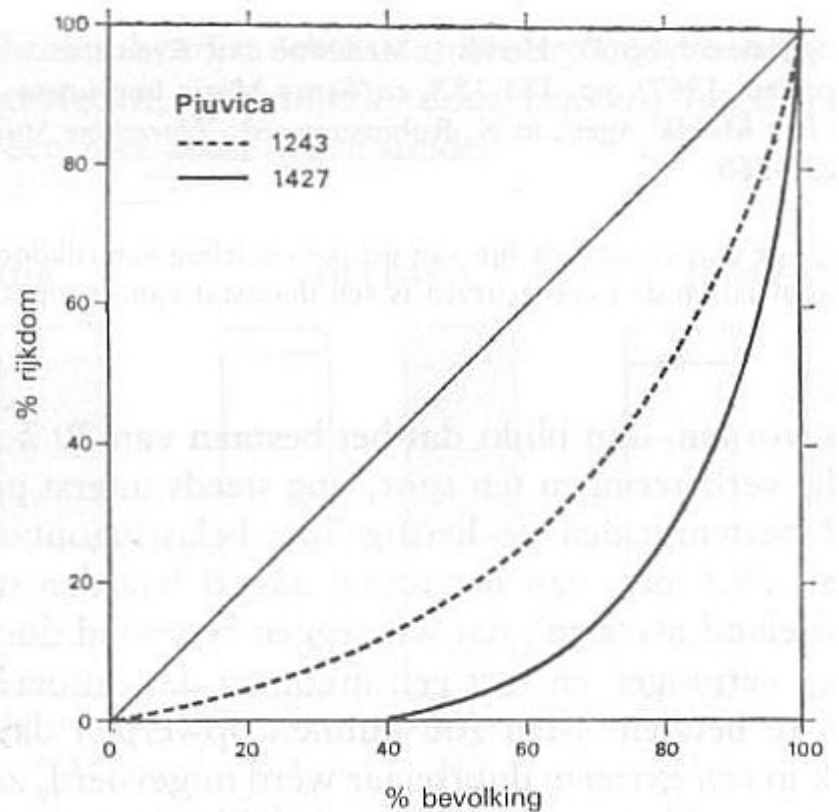

Afb. 3 Procentuele verdeling van de boerenbedrijven volgens grootte in drie Engelse dorpen vóór en na de Zwarte Dood.
Bronnen: R.H. Hilton, *The Stoneleigh Leger Book* (Oxford, 1960), p. XLI, en J.A. Raftis, *Tenure and Mobility, studies in the social history of the medieval English village* (Toronto, 1964), pp. 19-20.

Enkele fragmentarische gegevens suggereren dat in Vlaanderen en Frankrijk een gelijkaardige evolutie plaatsgreep, zij het op een meer bescheiden schaal. In de streek rond Kortrijk bezat 6,5 pct. der boeren in 1382 meer dan 12,7 hectare, terwijl het aantal uitbatingen van meer dan 13,2 hectare in de nabijgelegen kasselrijen Veurne, Sint-Winoksbergen, Kassel en het Brugse Vrije in 1328 gemiddeld slechts 2 pct. had bedragen. Te Gorges in Ile-de-France vermeerderde het aantal boeren met meer dan vijf ‘percelen’ van 12 pct. in 1351 tot 17 pct. in 1405 en te Ouges nabij Dijon beschikte de meerderheid der boeren in 1455 over tien à twintig *journaux* tegen slechts vier à vijf in 1409. In de parochie van St.-Niklaas in Normandië tenslotte steeg het aantal uitbatingen van meer dan zes hectare tussen het einde van de veertiende eeuw en 1477 van 52 pct. tot 58 pct., terwijl het aantal kleine uitbatingen intussen van 48 pct. tot 42 pct. daalde. **[23]**

Bij gebrek aan informatie valt niet uit te maken of de toename van het aantal grotere uitbatingen

hoofdzakelijk ten koste der kleine boeren is geschied, dan wel of deze laatsten er in sommige gevallen eveneens in geslaagd zijn land te verwerven. Zeker is in ieder geval dat de sociaaleconomische ongelijkheid op het platteland in de veertiende en vijftiende eeuw geenszins is verminderd. Zij blijkt zelfs eerder te zijn toegenomen. Dat wordt althans gesuggereerd door de schaarse gegevens waarover men voorlopig beschikt. Terwijl geen enkel gezin in de rurale gemeente Piuvica nabij Pistoia in 1243 volkomen zonder belastbaar bezit was, verkeerde 30 pct. van de bevolking in 1427 in zulke omstandigheden. Tegelijkertijd had een minderheid van 20 pct. haar aandeel in de totaal geschatte rijkdom van 50 op 74 pct. gebracht.

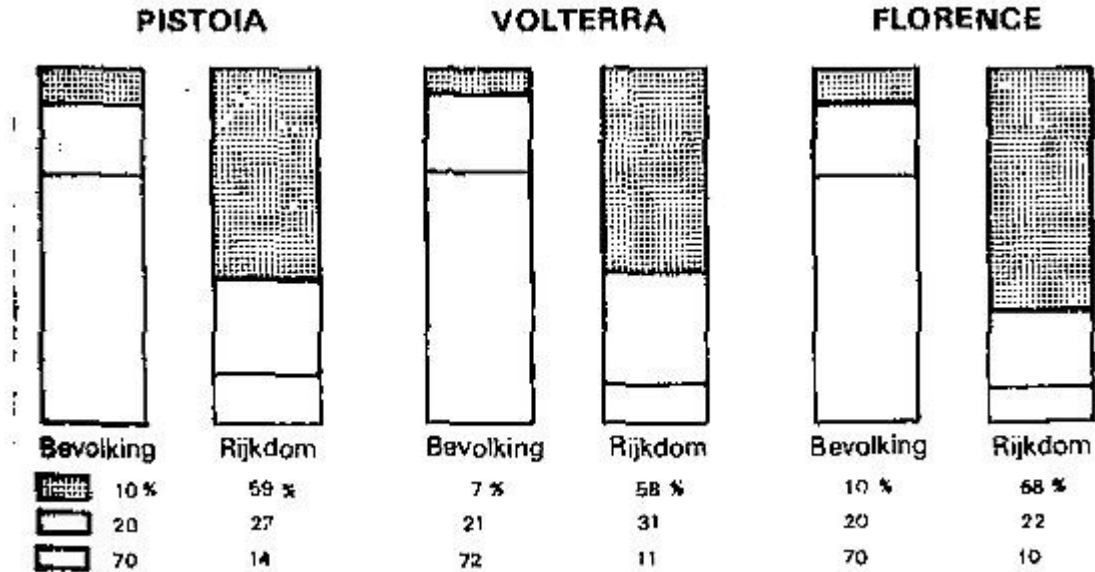

Afb. 4 Lorenzcurven die de groeiende concentratie van de rijkdom in twee rurale gemeenten van Toscane tonen, 1243-1427.
Bronnen: gebaseerd op D. Herlihy, *Medieval and Renaissance Pistoia* (New Haven en Londen, 1967), pp. 181-183, en 'Santa Maria Impruneta: a rural commune in the late Middle Ages', in N. Rubinstein, ed., *Florentine Studies* (Londen, 1968), pp. 259-260.
Opmerking: de diagonaal is de lijn van gelijke verdeling van rijkdom. Het gebied tussen de diagonaal en de Lorenzcurven is een maatstaf van de welstandsongelijkheid.

Dat het niet om een uitzonderlijk geval gaat wordt bewezen door de stijging van het aantal *Nihil Habentes*, dat wil zeggen personen vrijgesteld van belasting, in de *contado* van Florence: 46 pct. in 1364, 53 pct. in 1383.

Als uit de tellingen van het aantal rurale armen in Brabant en Vlaanderen in de vijftiende eeuw meer algemene conclusies mogen getrokken worden, dan blijkt dat het bestaan van 20 à 30 pct. der boeren, alle verbeteringen ten spijt, nog steeds uiterst precair was. In 1437-8 bestempelden de hertogelijke belastingontvangers niet minder dan 29,6 pct. van het totaal aantal haarden op het Brabantse platteland als 'arm', dat wil zeggen bewoond door gezinnen zonder enig vermogen en met een inkomen dat ontoereikend was om taksen te betalen. Men zou kunnen opwerpen dat de telling gedeeltelijk in een extreem duurtejaar werd uitgevoerd, zodat de cijfers een al te somber beeld van de werkelijkheid geven. Indien echter alleen de streken in aanmerking worden genomen waar de haarden vóór de hongersnood werden geteld, dan is het duidelijk dat de rurale armoede wel degelijk een structureel verschijnsel was. In het kwartier van Antwerpen bevonden zich immers 21 pct. arme haarden, in het noordelijk deel van het Brusselse kwartier 26 pct. Tellingen uitgevoerd in Waals-Vlaanderen tonen aan dat die verhoudingen volkomen 'normaal' waren. In 1432 was 22 pct. van het totaal aantal haarden in veertien dorpen van de kasselrijen Rijsel, Orchies en Douai arm; in 1449 was hun aantal zelfs opgelopen tot 27 pct. In het graafschap Vlaanderen tenslotte maakten de arme haarden in alle parochies waar ze werden geregistreerd in 1469 gemiddeld 25 pct. van het totaal uit. Aangezien de laatste tellingen niet in crisisperioden werden uitgevoerd, zijn de bekomen percentages bijzonder indrukwekkend. Zij bewijzen dat zelfs in 'normale' jaren minstens 20 pct. der boeren in één der meest 'welvarende' gebieden van West-Europa omstreeks het midden der vijftiende eeuw fiscaal arm waren. Zeker, we kennen de normen niet die door de officiële instanties werden aangelegd om iemand als dusdanig te catalogeren. Het is bovendien meer dan waarschijnlijk dat de criteria van streek tot streek en wellicht zelfs van parochie tot parochie verschilden. Het feit dat alle gemiddelden tot dezelfde orde van grootte behoren, bewijst echter dat het armoedeprobleem zich ook in rurale gebieden, gekenmerkt door een vrij hoge specialisatiegraad, op een zeer acute wijze stelde.

In de steden waren de sociaaleconomische tegenstellingen nog scherper dan op het platteland, zoals de voorbeelden van Pistoia, Volterra en Florence aantonen.

Afb. 5 Procentuele verdeling van de bevolking en de geschatte rijkdom in drie Toscaanse steden, 1427-1429.

Bronnen: gebaseerd op C.M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European society and economy, 1000-1700* (Londen, 1976), p. 10 en D. Herlihy, 'Family and property in Renaissance Florence', in H.A. Miskimin, D. Herlihy en A.L. Udovitch, eds, *The Medieval City* (New Haven en Londen, 1977), p. 8.

Uit een belasting geheven in 1394-96 valt af te leiden dat te Brugge ruim 83 pct. van de inwoners tot de laagst getaxeerde categorie behoorden; 54 pct. onder hen betaalden hoogstens één negende van het dagloon van een geschoold arbeider. De leen van de 'toplaag' daarentegen brachten één tot vier keer zulk en bedrag op. De laatste groep, die nauwelijks 1 pct. van de bevolking omvatte, bestond voor 59 pct. uit kooplui en geldhandelaars, en voor 41 pct. uit ambachtsmeesters. Vermeldenswaard is verder dat 87 pct. der textielwerkers in de laagste belastingschijf vielen. Alle studies betreffende de verdeling van de stedelijke rijkdom in de Lage Landen hebben min of meer gelijkaardig resultaat opgeleverd. Overal was de helft of meer van de rijkdom geconcentreerd in de handen van een kleine minderheid. In acht steden (Bergen, Diksmuide, Leuven, Ninove, Eeklo, Oostende, Zinnik en Namen) bracht één vijfde der belastingplichtigen omstreeks 1400 minstens 48 pct. en maximaal 85 pct. van het totale bedrag op. Aangezien die percentages uitsluitend betrekking hebben op belastingbetalers zal de sociale polarisering in werkelijkheid nog veel meer uitgesproken geweest zijn.

Verscheidene 'vermogensstatistieken' tonen aan dat de tegenstelling tussen rijk en arm in de meeste Duitse en Zwitserse steden in de vijftiende eeuw eveneens overweldigend groot was. Bijna overal bestond de helft of meer van de belastingbetalers uit burgers die een vermogen van minder dan honderd gulden bezaten. Zulke families waren op zijn best potentiële armen. Ze beschikten immers over te weinig reserves, als ze er al hadden, om het hoofd boven water te houden in geval van ernstige tegenslag. Daarenboven dient opgemerkt dat minstens één vierde van de inwoners van de meeste Duitse en Zwitserse steden was samengesteld uit *Habnits*, bezitlozen, zoals de tijdgenoten hen bestempelden. Deze term doelde niet noodzakelijkerwijs op personen zonder enig vermogen of inkomen, want de leden van de betrokken sociale groep betaalden vaak belastingen, waarvan het bedrag van plaats tot plaats verschilde. Het staat echter buiten kijf dat de meerderheid van de *Habnits* in een toestand van chronische nood leefde.

Frappant bewijsmateriaal betreffende de levensomstandigheden van de allerarmsten kan gehaald worden uit de demografische geschiedenis van de Noord-Italiaanse steden. Endemische plagen troffen iedere sociale groep en leeftijdscohort, maar sommige waren ‘meer gelijk’ dan anderen; de mortaliteit was het grootst onder de armen en de jongeren en het ergst van al onder de kinderen van de armen. De impact van de sociaaleconomische ongelijkheid op de demografische ontwikkeling kan aan de hand van een treffend voorbeeld worden geïllustreerd. In 1427 bestond op het platteland rondom Pistoia een nauw verband tussen materiële welstand en kinderaantal: naarmate een huishouden gefortuneerder was, telde het meer kinderen jonger dan vijftien jaar. In de steden waren de sociaaldemografische tegenstellingen nog meer uitgesproken. Te Florence bijvoorbeeld bedroeg de vrouw-kind ratio, dat wil zeggen de verhouding tussen het aantal kinderen van 0-4 jaar, in 1427 slechts 101 voor de gezinnen zonder belastbaar vermogen en haast 150 voor die met een vermogen boven 3.200 gulden. Als men alle vrouwen tussen 15 en 44 jaar in aanmerking neemt, dan bedroegen de verhoudingen respectievelijk 84 in de armste en 116 in de rijkste gezinnen.

Tabel 4 De potentiële armen als percentage van het totaal aantal belastingbetalers in geselecteerde Duitse en Zwitserse steden in het midden van de vijftiende eeuw.

Stad	Jaar	Aantal inwoners	Aantal belastingbetalers	Percentage potentiële armen
Augsburg	1475	ca. 20.000	4.485	87
Bazel	1446	ca. 10.000	2.841	68
Esslingen	1468	ca. 6.000	1.101	48
Görlitz	1443	ca. 5.000	997	60
Hall	1460	ca. ?	1.040	59
Kaufbeuren	1479	ca. 3.500	613	65
Konstanz	1460	ca. 6.000	1.487	61
Lübeck	1460	ca. 20.000	5.600	52
Memmingen	1450	ca. 4.500	1.096	63
Ravensburg	1473	ca. 5.000	1.416	70
Sankt Gallen	1447	ca. 4.000	1.011	64
Ueberlingen	1444	ca. 4.500	1.177	61

Bronnen: zie bibliografie onderaan het hoofdstuk.

Noot: met ‘potentiële’ armen worden de belastbare burgers bedoeld wier bezit kleiner was dan honderd gulden.

Enkele kwantitatieve gegevens betreffende het aantal stedelijke armen in Brabant en Vlaanderen illustreren de gevolgen van de 15e-eeuwse structurele verschuivingen in de industriële productie voor bepaalde centra en sociale groepen. We hebben reeds opgemerkt dat

het verval van de traditionele lakenindustrie, ingezet op het einde van de veertiende eeuw, onder de regering van Filips de Goede (1419-67) een climax bereikte en dat de Zuid-Nederlandse steden bijgevolg verplicht waren hun industriële productie te heroriënteren. We hebben tevens aangestipt dat deze omschakeling in de kleinere centra veel minder vlot verliep dan in de grotere. Dit wordt bevestigd door de gedifferentieerde evolutie van het aantal armen. In 1437 telden de kleine en de grote steden van het hertogdom Brabant respectievelijk 9 pct. en 10,5 pct. arme haarden.

Ongeveer veertig jaar later was hun aantal in de kleine steden opgelopen tot 27 pct. tegen nauwelijks 14 pct. in de grote. Een momentopname uit 1469 bewijst dat de toestand in de kleine centra van het graafschap Vlaanderen niet veel beter was: 26 pct. der gezinnen werden er toen gesteund of waren fiscaal arm.

Veel onderzoek zal nog moeten verricht worden vooraleer men een algemeen en genuanceerd beeld zal kunnen ophangen van de weerslag der ontwrichtingsfase. Twee conclusies lijken in ieder geval onontkoombaar te zijn. In de eerste plaats bleef de sociaaleconomische ongelijkheid na de Zwarte Dood zowel op het platteland als in de steden een constante factor. Talrijke gegevens wijzen er zelfs op dat de verdeling van de rijkdom nog meer verwrongen werd. In de tweede plaats bleef de armoede een structureel verschijnsel. Overal leefde een aanzienlijk deel der bevolking in de vijftiende eeuw, net zoals voorheen, in omstandigheden die de tijdgenoten zelf als uiterst precair bestempelden. Ondanks de demografische inzinking was de dreiging der behoeftigheid nog steeds een dagelijkse realiteit.

4. Arbeidstekort, armenwetten en sociale spanningen

Uit de concentratie van stedelijke industriële activiteiten in minder en minder handen, het groot aantal potentiële armen en de aangroei van grote uitbatingen blijkt dat de materiële kloof tussen rijk en arm in de veertiende en vijftiende eeuw breder werd. Naarmate het profiel van de sociale stratificatie veranderde, ontstonden conflicten tussen de beide polen. De rijken poogden de armen te laten betalen voor de veertiende-eeuwse ontwrichtingen, terwijl de armen van hun kant niet langer bereid waren de rijken gewillig en zonder betwisting als hun meesters te aanvaarden. Een ijzingswekkend uitbuitingsprogramma lag aan de basis van de eerste vormen van radicalisering bij de armen.

Vanaf het midden van de veertiende eeuw werden de werkgevers in haast alle Europese landen met een structureel tekort aan arbeiders en bijgevolg met looneisen geconfronteerd. Ten einde daaraan het hoofd te bieden, werden in talrijke gebieden van overheidswege ordonnances uitgevaardigd, die de migraties van dienstboden en dagloners aan banden legden, hun lonen 'bevroren' en hun aanspraken op onderstand in hoge mate beperkten. In Engeland vaardigde de Raad van koning Edward III reeds op 18 juni 1349 een 'Ordinance of Labourers' uit, waarin de arbeidsplicht voor alle validen centraal stond. Aangezien de bedelarij desondanks bleef toenemen, voegde het parlement in 1351 een aantal nieuwe bepalingen aan de bestaande toe. Het voornaamste objectief van deze beroemde *Statutes of Labourers*, die herhaaldelijk opnieuw werden uitgevaardigd, was een adequaat arbeidsaanbod te verzekeren tegen het loontarief overheersend vóór de Zwarte Dood. Daartoe werd in de eerste plaats bepaald dat alle valide mannen en vrouwen onder zestig jaar en zonder bestaansmiddelen verplicht waren werk te aanvaarden tegen het gemiddelde loon uitbetaald tussen 1325 en 1331; landheren konden een

voorkeursrecht laten gelden op de arbeid van hun pachters. In de tweede plaats kregen alle dienstboden en dagloners strikt verbod om hun meesters tijdens de duur van hun contract zonder toestemming te verlaten; niemand mocht de betrokkenen in dat geval aanwerven. In de derde plaats werd gestipuleerd dat geen enkele grondbezitter of ondernemer hogere lonen mocht uitbetalen dan de gebruikelijke. In de vierde plaats tenslotte werd het ten strengste verboden aalmoezen te geven aan valide bedelaars, omdat zij in dat geval ‘weigeren te werken, zichzelf overgevend aan luiheid en ondeugd zodat zij onder druk van de honger moeten gedwongen worden te werken voor hun levensonderhoud’. Wie deze maatregelen niet naleefde, zou zwaar worden gestraft. Uit duizenden rechtsvervolgingen blijkt enerzijds dat alle bepalingen in praktijk werden gebracht en anderzijds dat ze vaak werden overtreden. Hoe dan ook, het beoogde doel werd grotendeels bereikt: de lonen bleven weliswaar niet op het wettelijk voorgeschreven niveau, doch ze stegen gedurende verscheidene decennia in veel geringere mate dan het geval zou geweest zijn in een regime van vrije mededinging. [24]

Op het continent werden gelijkaardige maatregelen getroffen. Op 15 augustus 1349 beval Pedro IV van Aragon een commissie samen te stellen om te onderzoeken op welke wijze loonstijgingen konden verhinderd worden. Eén jaar later stelden de *Cortes* van Aragon – het representatieve lichaam van de landheren, de geestelijkheid en het stedelijk patriciaat – maximumtarieven vast. Wie toch een hoger loon eiste of uitbetaalde, werd met verbanning bedreigd. Tegen de uitspraak van de rechtbank, die een spoedprocedure mocht instellen, kon geen beroep worden aangetekend. In Castilië werd in 1351 een ordonnantie uitgevaardigd, die de bedelarij verbood, de arbeid voor alle validen boven de twaalf jaar verplichtend maakte en hun lonen vastlegde. Om een overtreder te straffen, volstond het dat de aanklager en twee getuigen onder ede verklaarden dat de betrokkene schuldig was. In 1387 ging Juan I nog een stap verder: elke particulier had voortaan het recht om rondzwerfende bedelaars aan te houden en gedurende één maand zonder enig loon te werk te stellen. De Portugese monarchie trof even draconische maatregelen. Op verzoek van de wereldlijke en geestelijke grootgrondbezitters werd tussen 1349 en 1401 een hele reeks wetten uitgevaardigd, die de arbeiders dwongen voor hetzelfde loon en op dezelfde wijze en plaats te werken zoals ze steeds hadden gedaan. Bovendien werd een paspoortstelsel ingevoerd om migraties te verhinderen en de bedelarij te controleren. De *Lei das Sesmarias* van 1375 bond de arbeiders zelfs aan hun traditioneel beroep. Ook in Frankrijk greep de overheid in. Begin 1351 stelde Jan de Goede alle valide bedelaars te Parijs voor de keuze: dadelijk aan het werk gaan of de stad binnen de drie dagen verlaten. De vorst stipuleerde daarenboven dat voortaan alleen aan zieken, gebrekkigen en ouden van dagen steun mocht worden verstrekt. Uit een nieuwe ordonnantie, uitgevaardigd in november 1354, valt af te leiden dat de situatie op de rurale arbeidsmarkt op dat ogenblik bijzonder kritiek was. De grondbezitters klaagden niet alleen over ‘de grote duurte der dagloners’, die weigerden de oude tarieven te aanvaarden, maar tevens over de weerspanning der landarbeiders, die massaal naar de steden trokken met het oog op een betere remuneratie. Daarom beval de koning alle valide werklozen zonder bestaansmiddelen dadelijk uit de steden te verdrijven. De Duitse vorsten lieten zich niet onbetuigd. Ludwig von Wittelsbach, heerser over Opper-Beieren en Tirol, vaardigde in 1352 voor elk van zijn territoria afzonderlijke mandaten uit om het hoofd te bieden aan het ernstige arbeiderstekort op het platteland. In de Beierse ordonnantie werd opgemerkt ‘dat we de zwakte en de schade hebben gezien die hoeveknechten en dagloners ons land van Opper-Beieren hebben toegebracht doordat iedere man er op uit is het hoogste loon te verdienen en (anders) geen boerenarbeid wil verrichten’. De vorst oordeelde het bijgevolg noodzakelijk de lonen vast te leggen. In een gelijksoortig mandaat voor Tirol bepaalde Ludwig dat dienstboden en dagloners op straf van al hun roerende goederen te verliezen niet mochten

migreren maar bij hun werkgevers moesten blijven tegen het oude loon. [25]

Met één pennentrek werd gepoogd de hoop der armen op betere levensomstandigheden, de enige nalatenschap van miljoenen door de epidemieën weggemaakte keuterboeren, dienstboden en dagloners, de grond in te boren. De vorsten, die zich voorheen haast nooit met weldadigheid hadden ingelaten, traden thans op als de coördinatoren en de behoeders van een sociale politiek afgestemd op de belangen van een rijke minderheid. Het verbod van migraties, de verplichting het oude loontarief te handhaven, de verdrijving der valide bedelaars uit de steden en hun uitsluiting van onderstand: al die bepalingen hadden tot doel de rurale arbeidsmarkt te steunen. De stadsbesturen van hun kant stelden wel maximumlonen vast, doch zij poogden niet de immigratie van ongeschoolde arbeiders systematisch te belemmeren, omdat zij demografisch herstel als het middel bij uitstek beschouwden om druk uit te oefenen op de lonen. Het enige nadeel dat de migraties voor de steden opleverden, was de potentiële bedreiging van hun interne veiligheid. Daarom troffen vele lokale autoriteiten na de Zwarte Dood maatregelen om de bedelarij efficiënter te controleren.

Op lange termijn bleken deze maatregelen onhoudbaar. De vraag naar arbeiders was zo groot, dat vele werkgevers zich na verloop van tijd verplicht zagen de wet te overtreden en hogere lonen uit te betalen. Wegens de recurrentie der epidemieën en de daarmee gepaard gaande ontwrichting van de rurale economie konden migraties trouwens niet verhinderd worden. De volgehouden oppositie der West-Europese boeren en dagloners tegen de heerlijke reactie en de daaraan gekoppelde sociale politiek was nochtans even doorslaggevend voor hun vrijmaking en de verbetering van hun arbeidsvoorwaarden als het structurele arbeidstekort. De pogingen om de armen de kosten van de crisis te laten betalen, zijn inderdaad op hevig verzet vanwege deze laatsten gestuit. Ordeverstoringen en rellen werden hoe langer hoe frequenter en resulteerden vaak in opstandige bewegingen. Hoewel de revoltes bijna steeds konden onderdrukt worden, maakten ze de economische en politieke machthebbers in ieder geval duidelijk dat wettelijke onvrijheid en exploitatie niet konden gehandhaafd worden zonder het precaire sociale evenwicht in gevaar te brengen en wellicht radicaal te verstoren.

De ordonnanties betreffende migraties, bedelarij en loonniveau uitgevaardigd op het hoogtepunt van de crisis hadden dus maar een beperkte en tijdelijke uitwerking. Toch zijn ze voor de verdere evolutie der West-Europese maatschappij van groot belang geweest. Voor het eerst was immers een scherp onderscheid gemaakt tussen *pauperes*, die vanwege hun fysische zwakte recht hadden op bijstand, en valide bedelaars aan wie onder geen enkel beding een aalmoes mocht gegeven worden. Deze discriminatie impliceerde een breuk met de vroegere houding: de collectieve verheerlijking van de armoede als dusdanig behoorde *de facto* tot het verleden. Arbeidsplicht was de voorbode van een nieuwe ethiek: de exaltatie van zelfwerkzaamheid gericht op de productie van materiële goederen. Voor het eerst hadden de wereldlijke autoriteiten zich bovendien intensief met de bedelarij ingelaten. Aldus was de basis gelegd voor de totstandkoming van een gecoördineerde sociale politiek gecontroleerd door openbare instanties in plaats van privépersonen. Aangezien de geestelijkheid, de traditionele toeverlaat der armen, geen protest liet horen, werd tenslotte de weg vrijgemaakt voor een geleidelijke laïcisering van de weldadigheid.

Ook de armen zijn hun positie in de loop van de veertiende eeuw anders beginnen te benaderen en te evalueren. Uit talrijke processen en klachtendossiers blijkt dat de economisch zwakken in Florence vanaf de jaren veertig een nauw verband legden tussen handenarbeid en armoede: de

termen *pauper* en *laborator* waren volgens hen vrijwel verwisselbaar. In tegenstelling tot de rijken beklemtoonden zij bijgevolg de behoefte van de mannen. Verder beschouwden zij *impotenza* als het meest fundamentele kenmerk der armoede – de onmacht om belastingen te betalen, om schulden te vermijden en om een familie behoorlijk te onderhouden. Deze onmacht, zo betoogde een woordvoerder, verlamde hele groepen, die niet louter en alleen uit behoeftigen bestonden. Armoede was met andere woorden niet het lot van een minderheid, maar de levenswijze van een meerderheid. Het hoeft geen betoog dat zulke opvattingen lijnrecht indruisten tegen die van de elite, die de nadruk legde op individuele tegenslagen veroorzaakt door externe factoren en die de totale behoefte als enig criterium voor steunverlening aanvaardde. Naarmate de sociaaleconomische polarisatie voortschreed, werden de armen zich meer bewust van het feit dat hun belangen geenszins strookten met die van de rijken. Zij begonnen zich te realiseren dat ze deel uitmaakten van een zeer uitgebreide groep met een eigen specificiteit en een eigen dynamiek. [26]

Op het West-Europese platteland lijkt zich een gelijkaardig radicaliseringproces te hebben voltrokken. Vanaf het midden van de veertiende eeuw verspreidden zich ideeën over sociale gelijkheid en persoonlijke vrijheid, terwijl de misbruiken van de kerk openlijker dan tevoren werden aangeklaagd. Zowel in Engeland als op het continent begonnen de boeren en de landarbeiders zich af te vragen:

Toen Adam spitte en Eva spon
Wie was dan een heer?

De boerenopstanden in Noord-Frankrijk, Languedoc, Zuid-Engeland, het Rijnland, Spanje, Bohemen en de Scandinavische landen lieten geen twijfel bestaan over de wijze waarop de rurale bevolking, vaak gesterkt door een rudimentair evangelisme, die vraag beantwoordde.

Kortom, zowel de rijken als de armen hebben hun houding ten aanzien van de *paupertas* in de veertiende en vijftiende eeuw langzaam maar zeker gewijzigd. De eersten identificeerden de armoede in toenemende mate met bedelarij en ordeverstoring, de laatsten met ongelijkheid en onmacht. Hoewel haast alle revoltes in bloed werden gesmoord, viel de collectieve erkenning van de structurele tegenstelling tussen rijk en arm niet meer ongedaan te maken. [27]

Bibliografie

Het beste algemeen overzicht van de crisis is nog steeds L. Génicot, 'Crisis: from the Middle Ages to Modern Times', *CEHE*, I (1966 ed.), 660-741. Twee andere nuttige inleidingen zijn J. Heers, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques sociaux* (Parijs, 1966) en H.A. Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe. 1300-1460* (Englewood Cliffs, N.J., 1969).

Een groot aantal regionale en lokale studies handelt over de gevolgen van de crisis voor de boeren. Voor Engeland: J.A. Raftis, 'Social structures in five East Midlands villages', *EcHR*, 2nd ser., 16 (1963), 83-100; F.R.H. du Boulay, 'Who were farming the English Domesday at the end of the Middle Ages?', *ibid.*, 17 (1964), 443-455; C. Dyer, 'A redistribution of incomes in fifteenth-century England', *PP*, 39 (1968), 11-33; J.P. Genet, 'Economie et société rurale en Angleterre au XVe siècle d'après les comptes de l'hôpital d'Ewelme', *AESC*, 27 (1972), 1449-1474; R.H. Hilton, *The English Peasantry in the later Middle Ages* (Oxford, 1975). Voor Frankrijk is het grondigste

algemeen overzicht H. Neveux, 'Le temps des malheurs, 1340-1450', *HFR*, II (1975), 41-87; zie ook A. Rochette, 'Fortunes paysannes du XIVe siècle en Fortez', *Etudes foréziennes* (1972), 143-172, en R. Lavoie 'Endettement er pauvreté en Provence d'après les listes de la justice comtale, XIVe-XVe siècle', *Provence Historique*, 23 (1973), 201-216. Voor Italië: David Herlihy, 'Population, plague and social change in rural Pistoia, 1205-1430', *EcHR*, 2nd ser., 18 (1965), 227-244, en 'Santa Maria Impruneta: A rural commune in the late Middle Ages', in Rubinstein, ed., *Florentine Studies*, pp. 242-276. Voor de Lage Landen is het beste algemeen overzicht A. Verhulst, 'L'économie rurale de la Flandre et la dépression économique du bas moyen âge', *ER* 10 (1963), 68-80. Zie ook het recente werk van G. Sivéry, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut d la fin du Moyen Age* (2 dln., Rijsel, 1973).

Over de groeiende kloof tussen werkgevers en handwerkslui: R. Sprandel, 'Die Handwerker in den nordwestdeutschen Städten des Spätmittelalters', *HG*, 86 (1968), 37-62; R. de Roover 'Labour, conditions in Florence around 1400: theory, policy and reality', in Rubinstein, ed., *Florentine Studies*, pp. 277-313; E. Maschke, 'Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters', in W. Rausch, ed., *Die Stad: am Ausgang des Mittelalters* (Linz, 1974), pp. 1-44; en J.-P. Sosson, *Les Travaux publics de la ville de Bruges, XIVe-XVe siècles* (Brussel, 1977), dat een schat aan cijfermateriaal bevat. De groei van de rurale nijverheid wordt bestudeerd door H. Kellenbenz, 'Rural industries from the end of the Middle Ages to the eighteenth century', in P. Earle, ed., *Essays in European Economic History* (Oxford, 1974), pp. 45-88. Zie ook het belangrijke artikel van R. van Uytven, 'Die ländliche Industrie während des Spätmittelalters in den südlichen Niederlanden', in H. Kellenbenz, ed., *Agrarisches Nebengewerbe und Formen der Reagrarisierung im Spätmittelalter und 19/20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1975), pp. 57-76.

Van de talrijke studies over de herverdeling van de stedelijke rijkdom worden er hier slechts enkele opgesomd. R. van Uytven en W. Blockmans, 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen', *TG*, 86 (1971), 276-290, bespreken op een grondige wijze de sociale structuren van de Zuid-Nederlandse steden. Van de vele monografieën over het contrast tussen rijken en armen in de Duitse en Zwitserse steden verdienen vooral vermelding: H. Jecht, 'Studien zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte', *VSWG*, 19 (1926), 48-85; H. Reincke, 'Bevölkerungsprobleme der Hansestädte', *HG*, 70 (1951), 1-33; *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa* (Konstanz en Stuttgart, 1966); E. Maschke en J. Sydow, eds., *Gesellschaftliche Unterschichten in den südwestdeutschen Städten* (Stuttgart, 1967); P. Eitel, *Die oberschwäbischen Reichsstädte im Zeitalter der Zunftherrschaft* (Stuttgart, 1970); R. Kiessling, *Bürgerliche Gesellschaft und Kirche in Augsburg im Spätmittelalter* (Augsburg, 1971).

Veel van het materiaal over armoede en armenzorg vermeld in de bibliografie bij hoofdstuk 1 is ook relevant voor deze periode. B. Geremek, 'Criminalité, vagabondage, paupérisme: la marginalité à l'aube des temps modernes', *RHMC*, 21 (1974), 337-375, geeft een goede samenvatting van recent onderzoek naar sociale controle in de late middeleeuwen, en W.J. Courtenay, 'Token coinage and the administration of poor relief during the late Middle Ages', *JIH* 3 (1972/3), 275-295, vestigt de aandacht op de loden penningen die aan de gesteunde armen werden overhandigd. Veruit de beste analyse van de armoedetoestanden in deze periode is B. Geremek, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles* (Parijs, 1976).

-
- [17] P. Vilar, 'Réflexions sur la crise de l'ancien type. Inégalité des récoltes et sous-développement', in *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse* (Parijs en Den Haag, 1974), pp. 37-58 (op pp. 39-40).
- [18] Brenner, 'Agrarian class structure', pp. 49-50.
- [19] A.G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York, 1967). De rurale economie van Oost-Europa is grondig onderzocht door W. Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe-XVIIIe siècles* (Parijs en Den Haag, 1970). Zie ook J. Banaji, 'The peasantry in the feudal mode of production: towards an economic model', *JPS*, 3 (1976), 299-320.
- [20] R.S. Lopez and H.A. Miskimin, 'The economic depression of the Renaissance', *EcHR*, 2nd ser., 14 (1961), 408-426; C.M. Cipolla, 'Economic depression of the Renaissance', *EcHR*, 2nd ser., 16 (1963), 519-524. Zie ook A.R. Bridbury, *Economic Growth: England in the later Middle Ages* (Londen, 1962).
- [21] J. Munro, *The Transformation of the Flemish Woollen Industries, ca. 1250-ca. 1400: the response to changing factor costs and market demand* (Mimeographed paper of the Workshop on Quantitative Economic History, University of Leuven, 1971), pp. 7-10 en Idem, *Wool, Cloth and Gold. The struggle for bullion in Anglo-Burgundian trade, 1340-1478* (Brussel en Toronto, 1973), pp. 2-3.
- [22] Zie R. van Uytven 'La Flandre et le Brabant: Terres de promission sous les ducs de Bourgogne?', *RN*, 43 (1961), 313-315, en H. van der Wee, 'Structural changes and specialization in the industry of the southern Netherlands, 1100-1600', *EcHR*, 2nd ser., 28 (1975), 212-214. Ook Maschke, 'Unterschichten', p. 378, en Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges*, pp. 189-201.
- [23] Gegevens in deze paragraaf ontleend aan E. Sabbe, 'Grondbezit en landbouw. Economische en sociale toestanden in de Kastelnij Kortrijk op het einde der XIVe eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 2e reeks, 15 (1936), 401; Mertens, 'Economische en sociale toestand', pp. 1132-1153; Neveux, 'Le temps des malheurs', p. 84; Bois, *Crise*, pp. 138-140.
- [24] B.H. Putnam, *The Enforcement of the Statutes of Labourers during the First Decade after the Black Death, 1349-1359* (Londen, 1908).
- [25] Het citaat komt uit F. Lütge, 'The fourteenth and fifteenth centuries in social and economic history', in G. Strauss, ed., *Pre-Reformation Germany* (Londen, 1972), pp. 349-350.
- [26] Zie de scherpzinnige opmerkingen van de La Roncière 'Pauvres et pauvreté à Florence', pp. 735-740.
- [27] Over volksoptstanden in Europa in de veertiende eeuw leze men vooral M. Mollat en Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Parijs, 1970); Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, pp. 354-355; V. Rutenberg, 'Révoltes ou révolutions en Europe aux XIVe-XVe siècles?', *AESC*, 27, (1972), 678-683; R.H. Hilton, *Bond Men Made Free. Medieval peasant movements and the English rising of 1381* (Londen, 1973).

Economische expansie, verarming en sociale politiek

(ca. 1450 – ca. 1630)

De verdwijning van de hongersnood en de eclips van de Zwarte Dood in de tweede helft van de vijftiende en de vroege zestiende eeuw hadden een ware bevolkingsexplosie voor gevolg. Het spectaculaire demografische herstel bracht op zijn beurt een krachtige agrarische expansie mede. Overall werden verlaten gronden opnieuw in gebruik genomen en in talrijke gebieden vonden op grote schaal ontginningen plaats. Bovendien werd de organisatie der bebouwing gevoelig verbeterd: de kwalitatieve vernieuwingen die tijdens de voorgaande eeuw hier en daar waren ingevoerd geworden, kenden thans een ruime verspreiding. De tijdelijke verhoging der grond- en arbeidsproductiviteit die uit die wijzigingen resulteerde, stelde de boerenuitbatingen gedurende verscheidene decennia in staat om nieuwe fiscale lasten te dragen. Tegelijkertijd gaf de alliantie tussen de heroplevende transcontinentale en de opbloeiende intercontinentale handel aan de West-Europese economie een enorme impuls. Deze commerciële expansie legde de grondslagen voor de totstandkoming van een wereldeconomie en bevorderde bovendien de groei van kapitalistische organisatievormen. De toenemende vraag naar fabricaten, als een gevolg van grotere afzetmogelijkheden en de stijging der bevolking, versterkte immers de reeds aanwezige tendens tot concentratie en rationalisatie en ging bijgevolg gepaard met kwalitatieve verschuivingen in de organisatie der industriële productie,

De overgang van middeleeuwen naar moderne tijden werd ook gekenmerkt door een toenemende verstedelijking. Hoewel de stadsbewoners in de meeste Europese landen, met uitzondering van de Nederlanden en Noord-Italië, nog altijd maar een gering deel der totale bevolking vertegenwoordigden, valt een versnelde graad van verstedelijking in deze periode niet te loochenen. Dankzij de maritieme revolutie namen talrijke oude en nieuwe centra een hoge vlucht, terwijl de opkomst van gecentraliseerde staten met een uitgebreide bureaucratie de groei van verscheidene hoofdsteden voor gevolg had. Tegen 1600 telde Europa twaalf steden met meer dan 100.000 inwoners tegen vijf omstreeks 1500. Door de verscheidenheid van hun functies, hun buitensporige opeenhoping van rijkdom en hun massale consumptie zouden deze reusachtige mensenconcentraties gedurende enkele eeuwen een zeer voorname strategische rol spelen in het economisch leven van West-Europa.

De zestiende-eeuwse expansie heeft aan sommige sociale groepen nieuwe of in ieder geval grotere mogelijkheden tot verrijking geboden. Vele kooplui-ondernemers en financiers bouwden enorme fortuinen op. De democratisering van de vérhandel; gesteund op de veralgemening van de participatietechniek en de commissiehandel, bevorderde bovendien de vermenigvuldiging van kleine en middelgrote firma's.

Wat de agrarische sector betreft, bestaat er heel wat bewijsmateriaal dat deze periode ook getuige was van de consolidatie en wellicht zelfs de uitbreiding van een 'boerenaristocratie'.

Maar wat gebeurde er met de massa van de mensen? Welke weerslag hadden al de hierboven

vermelde economische wijzigingen op de levensvoorwaarden van de keuters, de kleine boeren, de landarbeiders, de ambachtsmeesters, de gezellen, de ongeschoolde arbeiders, de dienstboden?

1. De sociale kosten van de agrarische transformatie

Hoewel de aard van de agrarische veranderingen van land tot land verschilde, resulteerden ze overal hetzelfde sociale effect: een absolute verarming van de rurale massa's, die, afgezien van marginale 'oplossingen' zoals vestiging in bosrijke gebieden of inlijving als huurlingen, de keuze hadden tussen drie alternatieven, nl. loonarbeid, huisnijverheid of migratie. De boeren betaalden een hoge prijs voor de wettelijke vrijheid, want tegen de zestiende eeuw was de verschuiving van persoonlijke naar economische afhankelijkheid reeds ver gevorderd, waardoor ze werden blootgesteld aan onderdrukking vanwege landheren. Economische afhankelijkheid kon inderdaad drukkend zijn naar gelang van de verschillen in eigendomsrechten.

Tegen de zestiende eeuw hadden de Franse boeren alle stigmata der persoonlijke onvrijheid afgeworpen. Wat meer was: 40 à 50 pct. onder hen konden zich als grondbezitters aandienen. Hun 'eigendom' was echter nooit volledig: het recht van de heer, gesymboliseerd door de cijns, was altijd voorbehouden. Daarenboven bleef elke aliënatie van de grond ingevolge erfenis, verkoop of ruil het voorwerp van een heerlijke heffing uitmaken. Tenslotte waren alle boeren, net zoals voorheen, aan de koninklijke *taille* en de kerkelijke tienden onderworpen. Aangezien zij een erfelijk recht op hun grond hadden, genoten de boereneigenaars in ieder geval van meer zekerheid dan de pachters, die in vele streken de meerderheid vormden.

De relatief grote verspreiding van het boereneigendom in Frankrijk moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de beschermende rol van de monarchie, die daarin de meest adequate mogelijkheid zag om haar macht uit te breiden. De boerenproductie fungeerde namelijk via niet-parlementaire taxatie als directe bron van inkomsten noodzakelijk voor de versterking der vorstelijke autonomie. Het boereneigendom en de absolutistische staat ontwikkelden zich dus in wederzijdse afhankelijkheid van elkaar. Conflicten tussen boeren en landheren betreffende eigendomsrechten werden door de Franse monarchie bijna altijd ten nadele van de laatsten beslecht. De integriteit van de *cens* werd over het algemeen bevestigd, waardoor de landheren vacant geworden boerenuitbatingen, onderworpen aan deze eigendomsrechten, zelden op wettelijke wijze konden accapareren. De heren waren bijgevolg verplicht ontelbare kleine boerenuitbatingen op te kopen ten einde een geconsolideerd geheel te bekomen, wat in de praktijk uiterst moeilijk bleek te zijn.

In West- en Zuid-Duitsland voltrok zich een gelijkaardig proces. Hier waren het de prinsen die als overwinnaars uit de grote boerenoorlogen te voorschijn kwamen, niet alleen ten aanzien van de boeren, maar ook ten aanzien van de keizer en de adel. De West-Duitse prinsen voerden een bewuste politiek ter bescherming van het boereneigendom met het doel zichzelf een eigen onafhankelijke belastingbasis te verschaffen (*Bauernschutzpolitik*). Zij deden wat ze konden om de zekerheid en de omvang der boerenuitbatingen te verdedigen. Het erfelijk bezitsrecht der boeren werd bevestigd of hersteld, terwijl hun contributies wettelijk werden vastgesteld. De prinsen poogden daarenboven de verspreide percelen boerengrond te reconstrueren tot ééngemaakte *Hüfen* en de boeren ervan te weerhouden hun uitbatingen onder te verdelen. De opkomst van de 'mini-absolutismen' der West-Duitse vorsten met het boereneigendom als

fiscale basis maakte het de adel vrij moeilijk hun domeinen ten koste der kleingrondbezitters te vergroten. Aldus werden de boeren in West- en Zuid-Duitsland in de gelegenheid gesteld controle te verwerven over ongeveer 90 pct. van het land.

De eigendomsrechten van de Engelse boerenstand daarentegen waren zeer beperkt. De Engelse monarchie ontwikkelde zich immers vanaf de vijftiende eeuw in nauwe afhankelijkheid van de landheren, zoals wordt aangetoond door de gelijktijdige groei der parlementaire instellingen (terwijl ze in Frankrijk achteruitgingen). Daarom slaagden de Engelse landheren er dikwijls in boerenuitbatingen, vacant geworden tijdens de veertiende-eeuwse crisis, in beslag te nemen en bij hun domein te voegen. Uiteindelijk werd een groot deel van de grond eenvoudigweg van de gewoonterechtelijke sector naar de pachtsector overgeheveld, waardoor een mogelijke evolutie naar vrij bezit bij voorbaat werd verhinderd en de potentiële oppervlakte grond beschikbaar voor boereneigendom substantieel werd beperkt. Deze ontwikkeling heeft de economische groei in Engeland ten zeerste bevorderd: 'Door de mislukking van de boeren om controle over de grond te verwerven, waren de landheren in staat hun domeinen uit te breiden, te consolideren en te omheinen, grote pachthoeven te creëren en ze te verhuren aan kapitalistische pachters die zich zware investeringen konden veroorloven'. [28]

R.H. Tawney heeft de onteigening der Engelse boeren op een meesterlijke wijze geanalyseerd. Hij heeft daarbij vooral aandacht besteed aan de talrijkste groep in de heerlijke bevolking: de gewoonterechtelijke pachters, die meestal, maar niet altijd, *copyholders* waren, dat wil zeggen boeren met eigendomsrechten afhankelijk van en overeenkomstig met het gewoonterecht van het domein. Terwijl pachters met een kortlopend contract en dezen zonder contract gemakkelijk konden uitgebuit en verdreven worden, waren twee belangrijke vragen met betrekking tot het gewoonterecht bepalend voor de positie van de *copyholder*: 'Ten eerste of het om een erfelijk goed ging dan wel of hij het voor jaren, voor het leven of voor generaties had; ten tweede of zijn betalingen vast of onveranderlijk waren dan wel of ze volgens de willekeur van de heer konden vermeerderd worden'. *Copyholds* voor het leven of voor levens waren gebruikelijker dan *copyholds of inheritance*, terwijl vastgestelde betalingen uitzonderlijk waren en variabele de algemene regel. De heren hebben alles in het werk gesteld om de *copyholders* ertoe te bewegen hun *copies* op te geven en in de plaats pachten te aanvaarden. Verder hebben zij gepoogd om de betalingen systematisch op te drijven. Vandaar de verbitterde uitspraak der betrokken boeren: 'Zij leggen beslag op onze huizen terwijl we er nog in wonen, zij kopen onze gronden eenvoudigweg op, zij verhogen onze pachten en zij heffen zware ja onredelijke inkomgelden'. [29] Kortom, de mate waarin de Engelse landheren in staat waren om te profiteren van de algemene stijging der grondwaarde hing grotendeels af van hun vermogen om de modaliteiten te wijzigen volgens dewelke hun gronden verhuurd werden. Aangezien de evolutie werd bepaald door de economische fluctuaties, door de wisselende samenstelling van de inkomsten der grootgrondbezitters en door de machtsverhoudingen tussen boeren en landheren, waren de regionale en chronologische verschillen zeer groot. In sommige gebieden en op sommige ogenblikken achtten de landheren het bijvoorbeeld voordeliger *tenures-at-will* te vervangen door pachten op lange termijn, omdat de betrokken boeren aldus meer zekerheid kregen en ze bijgevolg gestimuleerd werden om hun productie op te drijven; het grotere surplus kon naderhand toch door renteaanpassingen worden afgeroomd. In het algemeen bleek de grote pachthoeve bewerkt door de kapitalistische boer volgens commerciële principes echter de beste gelegenheid voor hoge rente te bieden. Daarom vervingen de meeste landheren de kleine pachthoeven geleidelijk door grotere uitbatingen. De *copyholders* met onvoldoende reserves werden aldus langzaam maar zeker van hun grond verdreven.

De geringere of grotere kwetsbaarheid der West-Europese boeren resulteerde vanzelfsprekend niet alleen uit de aard der eigendomsrechten die ze op hun grond konden laten gelden. Even doorslaggevend waren de omvang en de rentabiliteit van hun uitbating, de mogelijkheden en de modaliteiten om deze laatste te exploiteren, de graad van toegankelijkheid der gemene gronden en, *last but not least*, het bestaan van alternatieve bronnen van inkomsten, zoals loonarbeid en huisnijverheid.

In de meeste delen van Frankrijk vormden minibedrijven de volstrekte meerderheid. Alle monografieën wijzen in dezelfde richting: 80 à 90 pct. der boerenuitbatingen waren kleiner dan vijf hectare, de extreme limiet om een gezin te onderhouden. De aanwezigheid van pachtgronden bood de kleine boeren zelden uitkomst. In Cambrésis bijvoorbeeld maakten de kleinbedrijven omstreeks 1600 weliswaar 86 pct. van het totaal uit, doch ze besloegen nauwelijks 28 pct. van de bebouwde oppervlakte; kerkelijke instellingen, edelen en stedelingen controleerden de resterende 72 pct., waarvan slechts een miniem deel uit bedrijven van minder dan vijf hectare bestond. Deze ongelijke grondverdeling had verstrekkende gevolgen. Het gros der boereneigenaars beschikte over onvoldoende grond om een familie te voeden, terwijl ze bij gebrek aan kapitaal geen grote hoeve konden pachten. Wegens de enorme discrepantie tussen het aantal kleingrondbezitters enerzijds en het beschikbare aantal kleine pachthoeven anderzijds werd de prijs van deze laatste bovendien systematisch in de hoogte gejaagd. Het bestaan van pachtgronden leverde voor de meeste boeren maar één enkel voordeel op: gelegenheid tot loonarbeid.

In sommige regio's konden de kleine boereneigenaars dankzij een ver doorgedreven specialisatie het hoofd iets gemakkelijker boven water houden dan in andere. In de Elzas, Bourgogne, Ile-de-France, Languedoc, langsheen de Atlantische kust en de Loire breidde de wijnbouw zich in de zestiende eeuw sterk uit. Hetzelfde gold voor de teelt van handelsgewassen. Deze ontwikkeling, ingezet in de late middeleeuwen, werd vanaf het einde van de vijftiende eeuw ten zeerste gestimuleerd door de expansie van de handel en de groei der steden. De voor- en nadelen van zulk een specialisatie werden reeds belicht: enerzijds hogere opbrengsten en dus grotere winsten, anderzijds toenemende risico's, die slechts gedeeltelijk door de gelijktijdige verbouw van verschillende producten konden ondervangen worden. Daarbij kwam nog dat steeds meer kooplui kapitaal in die teelten investeerden, waardoor de betrokken verbouwers meer dan ooit tevoren met speculatieve praktijken kregen af te rekenen.

De situatie van de meeste pachters was evenmin rooskleurig. De halfpacht, die zich vanaf de tweede helft der vijftiende eeuw in sommige delen van Frankrijk (*métayage*) en in Noord-Italië (*mezzadria*) in een versneld tempo verspreidde, was voor de boerenstand ongetwijfeld het nadeligste stelsel. De eigenaar van de hoeve nam weliswaar de helft of zelfs de twee derden van de onkosten (zaaizaad, werktuigen en eventueel de veestapel) voor zijn rekening, maar in ruil eiste hij de helft van de *gemiddelde* graanopbrengst. Vaak moest de pachter ook een deel van de wijnoogst afstaan en kreeg hij verbod om het geoogste fruit zelf te verbruiken. De veralgemening van de *métairie* in de Gâtine, een deel van Poitou, tussen 1450 en 1550 vormt een treffende illustratie van de dramatische uitwerking van dit stelsel. De buitensporige eisen der landheren, vastgelegd in draconische contracten, herleidde de meeste *métayers* na korte tijd tot eenvoudige landarbeiders. Bovendien werden vele boeren van hun gronden verjaagd wegens de frequente transformatie van dorpen in geconsolideerde uitbatingen. Het samenspel van beide verarmingsprocessen leidde tot de vorming van een structurele overbevolking. Het ergste was wel dat het hele systeem op lange termijn tot agrarische stagnatie strekte. De pachters noch de

grondeigenaars bewerkstelligden immers fundamentele technologische vernieuwingen: de eersten konden het vereiste kapitaal niet opbrengen, omdat ze volkomen werden uitgeperst, terwijl de laatsten de noodzaak van diepte-investeringen niet inzagen zolang de uitbuiting der boeren voldoende winstgevend bleef.

De 'gewone' Franse pachters, die een hoeve huurden voor een vooraf vastgesteld bedrag in geld of in natura, waren er niet veel beter aan toe. Zelfs pachters met een middelgrote uitbating van ongeveer veertig hectare gesitueerd op vruchtbare gronden in de streek rondom Parijs hadden het uiterst moeilijk om het hoofd boven water te houden. Na aftrek van het zaaizaad, de arbeidskosten, de pacht, de koninklijke belastingen, de kerkelijke tiend en de heerlijke heffingen hielden ze zelfs in goede jaren onvoldoende over om een gezin behoorlijk te onderhouden. Als ze niet over bijkomende inkomsten beschikten (veeteelt, wijnbouw, verhuur van een span trekdieren, enz.), dan was hun uitbating op lange termijn niet leefbaar. Alleen wie een hoeve van 120 hectare of meer pachtte, was in staat substantieel profijt te realiseren. Zulke *coqs de village*, die niet alleen regelmatig een aanzienlijk surplus op de markt konden brengen, maar tevens als inners van heerlijke rechten, als kredietverstrekkers en als opkopers van met schulden beladen gronden optraden, vertegenwoordigden echter nauwelijks 1 pct. van de boerenbevolking.

Het kan bijgevolg geen verwondering wekken dat de sociaaleconomische situatie van het gros der Franse boeren in de zestiende eeuw gestaag is verslechterd. Het systeem van eeuwigdurende tenure beschermde de kleingrondbezitters ongetwijfeld tegen een heerlijk offensief, tegen een gewone uitdrijving. Hun uitbatingen waren echter over het algemeen zo klein, de lasten die ze moesten kwijten zo zwaar, de mogelijkheden om een hoeve te pachten zo beperkt en de prijs zo hoog, dat de meesten ternauwernood in staat waren om hun gezin in leven te houden, laat staan iets over te houden voor de marktverkoop. Een ernstige tegenslag impliceerde haast automatisch de infernale spiraal woekerlening-schuldenlast-uitdrijving. Eén voorbeeld: omstreeks 1540 bezaten de boeren in de streek ten zuiden van Parijs ongeveer 40 pct. van de grond; één eeuw later was hun aandeel tot 28 pct. gedaald. De meerderheid der pachters is evenmin aan verpaupering ontsnapt. Wat de *métayers* betreft, spreken de cijfers boekdelen: in de eerste helft van de zestiende eeuw waren 27 pct. in de Gâtine van Poitou verplicht hun huurcontract op te geven, in de periode 1560-1600 niet minder dan 52 pct.

In andere delen van West-Europa nam de onteigening van de boerenstand vanaf de tweede helft der vijftiende eeuw eveneens groter proporties aan. Tegen 1500 was het boereneigendom in verscheidene dorpen rondom Florence en Sienna haast volkomen verdwenen. In de omgeving van Parma en Piacenza bevonden zich in de zestiende eeuw nog alleen kleinbedrijven in de heuvels, het onvruchtbaarste gebied. In Modena controleerden de hertog, de adel en de geestelijkheid in 1546 samen niet minder dan 88 pct. van alle landbouwgronden, en in de *contado* van Padua bezaten de boeren omstreeks dezelfde tijd slechts één twaalfde van de grond. In Nieuw-Castilië besloeg het boereneigendom tegen 1575-80 hoogstens 25 à 30 pct. van de totale bebouwde oppervlakte.

In Engeland ging het onteigeningsproces gepaard met een diepgaande wijziging van de agrarische structuur: de *enclosure*beweging. Met deze term, die in verschillende betekenissen kan worden gebruikt, doelen we hier op 'grootschalige omheiningen van gemene velden en woeste gronden meestal op initiatief van rijke pachters of eigenaars zonder instemming van de arme ingezetenen en vaak gepaard gaande met ontvolking'.**[30]** Deze verschuiving in de organisatie van het grondbezit, ingezet vanaf 1450, had verstrekkende gevolgen. Voor de kleine

boeren was het van cruciaal belang of ze hun weinige stuks vee al dan niet op de gemeenschappelijke weidegronden konden laten grazen. Hun eigen uitbating was immers meestal te klein om aan veeteelt te doen; haast 37 pct. van de Engelse boeren beschikten over minder dan twee hectare. Even vitaal waren de aanspraken op de bossen, het kreupelhout en de steengroeven van de gemeenschap, omdat zij constructiemateriaal en brandstof leverden. In vele parochies hadden de kleingrondbezitters bovendien het recht van vis- en vogelvangst op de gemene gronden, waarop ze ook bessen en kruiden mochten plukken. Het is evident dat aan al die rechten niet kon getornd worden zonder de bestaansmogelijkheden der subsistentieboeren in gevaar te brengen. Alle *enclosures*, of ze nu betrekking hadden op gemene velden, gemene weiden of gemene graslanden, beroofden hen immers van een onontbeerlijke bron van inkomsten.

Hoewel de meningen der historici over de oorzaken, de precieze omvang en de gevolgen der *enclosure*beweging erg uiteenlopen, lijkt het onloochenbaar dat deze laatste een aanzienlijk aantal kleine boeren tot de bedelstaf heeft gebracht. Zeker, de klachten der tijdgenoten sloegen evenzeer op woekerpacht en *engrossing* (de fusie van twee of meer hoeven tot één enkele), doch de meest ontvlambare toestanden ontstonden blijkbaar naar aanleiding van de inbeslagneming der gemene gronden en hun omzetting in weiland voor de schapenhouderij. Deze aanslag op hun elementaire bestaansmiddelen versnelde immers de verarming der kleingrondbezitters. In alle streken waar een systematische omschakeling van akkerbouw naar veeteelt plaatsgreep, daalde bovendien de vraag naar arbeidskrachten op een drastische wijze, waardoor ondertewerkstelling en werkloosheid gevoelig toenamen. De *enclosure*beweging heeft de economische groei in Engeland ongetwijfeld bevorderd, omdat zij agrarische structuurwijzigingen in de hand werkte die grotere efficiëntie en specialisatie medebrachten. Die technologische verbeteringen werden echter doorgevoerd ten koste van de kleine boeren en de rurale arbeiders, die in verscheidene gebieden niet alleen hun rechten op de gemene gronden verloren, maar tevens met verminderde tewerkstellingsmogelijkheden werden geconfronteerd.

In andere delen van West-Europa had de uitbreiding van de veeteelt op sociaal gebied eveneens bijzonder ongunstige gevolgen. In Denemarken concentreerde de adel zich in de loop van de zestiende eeuw in toenemende mate op de veefokkerij met het oog op de export. In 1536 werden niet minder dan 30.000 stuks rundvee verkocht; in de vroege zeventiende eeuw was het aantal opgelopen tot 80.000. De vergroting van de veestapel ging echter gepaard met een systematisch onteigeningsproces. Gesteund door de Kroon vermeerdeerde de Deense adel zijn aandeel in het grondbezit van 25 pct. tot meer dan 40 pct. In Schleswig-Holstein deed zich een gelijkaardige ontwikkeling voor. Wegens de kapitaalkracht der Holsteinse edelen, die niet alleen als veefokkers, maar ook als kooplui en financiers actief waren, vond de verdwijning der boerenhoven ten voordele van *latifundia* er nog op grotere schaal plaats dan in Denemarken. De groei van de gecommercialiseerde schapenteelt in Saksen, één der belangrijkste wolproducerende streken van Centraal-Europa in de zestiende eeuw, had niet alleen een aanval op de gemene gronden voor gevolg, maar veroorzaakte tevens een uitputting van de grondproductiviteit, waardoor de levensstandaard der boeren op lange termijn werd aangetast. In Languedoc, in Provence, in verscheidene delen van Italië en in Spanje berokkende de toenemende *transhumance*, de seizoenverplaatsing van vaak reusachtige schaapskudden, enorme schade aan de akkers gelegen in de nabijheid der trekwegen. In Castilië telde *de Mesta* (de vereniging der schapenfokkers) in de vroege zestiende eeuw niet minder dan 3.000 leden met ruim drie miljoen *merinos*schapen. Deze machtige organisatie werd in feite beheerst door een kleine groep van wereldlijke en kerkelijke grootgrondbezitters, die ieder 25.000 à 40.000

dieren bezaten. De aanslag op de gemene gronden, de vaststelling van prijzen voor de weilanden, het verbod om technologische verbeteringen in de akkerbouw toe te passen en de heffing van hoge uitvoerrechten op levensmiddelen waren allemaal acties die pasten in een politiek waarbij de belangen van de akkerbouw volkomen aan die van de schapenteelt werden opgeofferd. Op lange termijn impliceerden die maatregelen rurale ontvolking, ontbossing, agrarische stagnatie en, bijgevolg, structurele verarming.

Tenslotte dient opgemerkt dat de greep der stedelingen op het platteland in de zestiende eeuw voortdurend is toegenomen. De landhonger van de *bourgeoisie* was weliswaar een oud verschijnsel, doch in de zestiende eeuw manifesteerde hij zich samen met de spectaculaire commerciële expansie en de snelle groei der steden op een krachtiger wijze dan ooit tevoren. Hoe langer hoe meer kooplui, financiers en ondernemers belegden een deel van hun kapitaal in onroerende goederen. Afgezien van prestigezucht zaten daarbij vier zakelijke motieven voor. In de eerste plaats de wens om de verworven rijkdom veilig te stellen. Kapitaal voorkomend in de vorm van koopwaar en schuldbekentenissen leverde ongetwijfeld hogere winsten op, maar het werd op elk ogenblik bedreigd door faillissement, schipbreuk, inbeslagneming en andere rampen. Pas wanneer het in landbouwgronden of huizen was belegd, was het buiten onmiddellijk gevaar. In de tweede plaats streefden de grote zakenlui naar vaste en regelmatige inkomsten. De Fugger bijvoorbeeld bezaten in Zwaben alleen al een honderdtal dorpen met een gezamenlijke oppervlakte van 230 à 250 vierkante kilometer en een waarde van ruim twee miljoen gulden. Uit de exploitatie van deze landbouwgronden haalden ze jaarlijks *gemiddeld* 6 pct. nettowinst. Voorzeker geen buitengewoon rendement, maar des te aantrekkelijker als men rekening houdt met de geringe risico's verbonden aan zulke investeringen. In de derde plaats moet de kredietfunctie van onroerende goederen worden beklemtoond: de eigenaar kon deze laatste niet alleen in pand geven ten einde uitstel van betaling te bekomen, maar kon er tevens een afkoopbare rente (*rente constituée*) op verkopen en aldus een lening op lange termijn tegen een relatief lage interest aangaan. In de vierde plaats tenslotte mag het belang van speculatieve overwegingen niet worden onderschat. Vele kooplui kochten hoeven in de hoop tijdens een graanduurte woekerwinsten te realiseren. Daarom belegden talrijke Antwerpse en Zuid-Duitse financiers in de jaren dertig en veertig van de zestiende eeuw aanzienlijke kapitalen in de ontginning van honderden hectare poldergrond in Zeeland.

Het voorbeeld van Valladolid toont aan welke desastreuze uitwerking de toenemende interesse der rijke stedelingen voor landbouwgronden op de boerenstand kon hebben. In de eerste helft van de zestiende eeuw verkochten heel wat boeren *censos al quitar* (vastgestelde en afkoopbare annuïteiten) op hun hoeven ten einde aan geld te komen voor de verbetering van hun uitbating. Het aanbod van kapitaal was haast even groot als de vraag naar krediet. Aangelokt door het vooruitzicht op vaste en regelmatige inkomsten kochten talrijke inwoners van Valladolid *censos*. De meeste boeren waren echter na verloop van tijd niet langer in staat de jaarlijkse uitkering op te brengen, laat staan de *censo* af te lossen. Velen zagen zich zelfs verplicht zich nog dieper in de schulden te steken om uitdrijving te voorkomen. Speculanten maakten van deze situatie gebruik om de betrokken boeren geld voor te schieten in ruil voor een deel van de komende oogst en verwezenlijkten aldus ontzaglijke winsten: de marktwaarde van de wijn lag over het algemeen twee à drie keer hoger dan het kapitaal dat ze aan de producenten hadden geleend. Zowel de verbruikers als de boeren waren het slachtoffer van die speculaties. De eersten werden met buitensporige prijzen geconfronteerd, terwijl de laatsten zelden van hun verhoogde inspanningen konden profiteren. Aangezien de boeren inzagen dat hun surplus toch werd afgeroomd en de speculanten alleen geïnteresseerd waren in woekerwinsten, bleven productieve

investeringen geleidelijk achterwege. Aldus heeft de veralgemening van het *cens*ossysteem de tendens tot agrarische stagnatie versterkt.

Hoewel de meeste boeren in West-Europa in de zestiende eeuw nog steeds op kleine familiepercelen waren gevestigd en slechts tijdelijk hun arbeidskracht verkochten, nam het aantal bezitlozen die louter en alleen door middel van loonarbeid aan de kost moesten komen in sommige gebieden reeds indrukwekkende proporties aan. In Tudor Engeland vormden de landarbeiders 25 à 33 pct. der rurale bevolking. In de dorpen van het kanton Zürich vertegenwoordigden de dagloners in de vroege zestiende eeuw ongeveer de helft der inwoners. Ook in Nieuw-Castilië bestond 50 pct. der rurale bevolking omstreeks 1575 uit *jornaleros*. Het gros der seizoenarbeiders werd in de meeste streken van West-Europa in de zestiende eeuw echter gerekruteerd uit de rangen der kleingrondbezitters, wier inkomsten uit de eigen uitbating ontoereikend waren om een gezin in leven te houden. Bijna 50 pct. der boeren in Opper-Zwaben beschikten omstreeks 1531 over minder dan vijftien hectare grond en gemiddeld werd 30 9 50 pct. van hun opbrengst afgeroomd. Aangezien een gezin van vier personen in deze streek minstens elf à veertien hectare grond nodig had, was het overgrote deel der betrokken huishoudens verplicht loonarbeid te verrichten. In alle rurale gebieden zou de toename van het aantal boeren afhankelijk van landarbeid in de loop der zestiende eeuw een aanhoudende aantasting der reële lonen veroorzaken.

De rurale wol- en linnenweverij, die zich in de eeuw na de Zwarte Dood gestaag hadden verspreid, maakten vanaf het midden der vijftiende eeuw een spectaculaire expansie door. De behoefte aan een bron van aanvullend inkomen vanwege de kleine boeren speelde daarbij een even doorslaggevende rol als de vraag naar rurale arbeiders vanwege de kooplui. Overal stond de ontwikkeling der rurale nijverheid in nauw verband met de agrarische toestand en de sociale organisatie van de betrokken boerenstand. De wol- en linnenweverij hebben een aantal kleine boeren ongetwijfeld in staat gesteld het hoofd boven water te houden, maar de mogelijkheid om het inkomen te verhogen ondermijnde het demografisch evenwicht van de traditionele gemeenschappen; de verlaging van de huwelijksleeftijd had een stijging van de nataliteit voor gevolg, waardoor het aanbod van arbeidskrachten na verloop van tijd de vraag begon te overtreffen. De kooplieden-ondernemers profiteerden uiteraard van de demografische expansie om hun greep op de rurale producenten te verstevigen. Aldus heeft de groei der rurale industrie op lange termijn de proletarisering van een groot deel van de boerenstand in de hand gewerkt.

Voor wie geen of onvoldoende grond had en noch als landarbeider noch als thuiswerker zijn brood kon verdienen, zat er niets anders op dan te migreren. Richard Gascon heeft berekend dat 64 pct. van de 15.101 inwijkelingen te Lyon in de periode 1529-63 van het platteland afkomstig waren. Toch was de 'stedelijke' bevolking nog mobieler dan de rurale: ofschoon tien keer minder bevolkt, bezorgden de steden Lyon ongeveer de helft van het aantal immigranten geleverd door het platteland. Daaruit valt af te leiden dat de 'aantrekkingskracht van de stad' geenszins primeerde op de afstoting uit de agrarische sector en anderzijds dat de stad niet alleen als een toevluchtsoord voor de armen fungeerde, maar deze laatsten tevens genereerde. **[31]**

2. De triomf van het handelskapitalisme

Ondanks groeiende massaproductie, toenemende concentratietendensen, rationalisatie van het fabricageproces en de opkomst van nieuwe organisatievormen, bleef een revolutionaire

transformatie van de economie in de zestiende eeuw uit. Hoewel in sommige sectoren een aanzienlijke schaalvergroting plaatsgreep, bleef het kleine of middelgrote atelier van de ambachtsman, die samen met enkele gezellen en leerlingen en met behulp van relatief eenvoudige werktuigen zijn beroep uitoefende, net zoals voorheen de typische productie-eenheid. In verscheidene nijverheidstakken werd de productiviteit gevoelig verhoogd, maar dit was eerder het resultaat van verbeterde organisatie (arbeidsverdeling) dan het gevolg van technische vooruitgang (mechanisering). De verklaring voor het behoud van de traditionele industriële structuur moet hoofdzakelijk worden gezocht in het feit dat de groei werd bepaald door de ontwikkeling van het handelskapitalisme.

De Japanse historicus Kohachiro Takahashi heeft er in een baanbrekend essay op gewezen dat twee 'wegen' naar de kapitalistische transformatie van de economie leiden. Enerzijds kan de producent een kapitalist worden, waardoor een relatie tot stand komt tussen ondernemers, die de productiemiddelen bezitten, en 'vrije' loonarbeiders, die slechts over hun arbeidskracht beschikken. De kapitalistische ondernemer produceert rechtstreeks voor de markt en maakt ze ondergeschikt aan het industriële kapitaal, waaruit een radicale breuk met de bestaande productieverhoudingen voortvloeit. Anderzijds kan de koopman een kapitalist worden. In dat geval wordt de afzet der directe producenten, die niet noodzakelijkerwijs van hun productiemiddelen gescheiden zijn, gecontroleerd door kooplui-ondernemers, die zich binnen de grenzen van hun commerciële horizon met de fabricage inlaten, dat wil zeggen hun industriële activiteiten ondergeschikt maken aan hun overwegend commerciële belangen. De tweede 'weg' impliceert dus de blijvende afhankelijkheid der industriële productie van de markt. Beide mogelijkheden kunnen niet beschouwd worden als twee verschillende oplossingen voor hetzelfde probleem; zij beantwoorden aan verschillende belangen eigen aan specifieke sociale groepen.^[32] Het voorbeeld van de textielsector, de voornaamste industrie in het ancien régime, toont dat duidelijk aan.

Zowel de kooplui als de meer belangrijke ambachtsmeesters hebben uiteraard gepoogd zoveel mogelijk winst te halen uit de stijgende vraag naar weefsels. De handelaars konden dit doel echter bereiken door middel van het *putting-out system*: zij verschaften thuiswerkers de ruwe grondstoffen en eventueel de nodige werktuigen, kochten de geweven stoffen tegen stukloon op, lieten ze appreteren door ondernemers en brachten ze dan aan de man. De kooplui konden met deze organisatie van de productie genoeg nemen omdat hun winst en omzet hoofdzakelijk bepaald werden door de fluctuaties op de internationale markt en de plaats die ze in handelskringen bekleedden, met andere woorden door de frequentie en de intensiteit van hun relaties met andere centra. De creatie daarentegen van grote ondernemingen, gebaseerd op gecentraliseerde productie, plaatste hen voor zware investeringen, die eerst na lange tijd konden afgeschreven worden, en voor talrijke bijkomende onkosten van blijvende aard (onderhoud der gebouwen). Een substantiële verhoging van het constante kapitaal verminderde bovendien de potentiële wendbaarheid der handelaars en bracht, wegens de grote elasticiteit van de vraag, aanzienlijke risicovermeerdering mede. Vandaar dat het *putting-out system* de textielindustrie domineerde. Er waren talloze voordelen: het productieproces kon in afzonderlijke taken worden gesplitst; voor het gros der deelbewerkingen volstonden eenvoudige en goedkope werktuigen, die gemakkelijk en zonder veel risico voor de koopman-ondernemer in de huizen der handwerkslui konden ondergebracht worden; de vereiste technische vaardigheden konden vrij snel aangeleerd worden; de productie was over het algemeen gestandaardiseerd, zodat een scherp dagelijks toezicht overbodig was; en ten slotte konden de basisbewerkingen in familiaal verband worden uitgevoerd: de kinderen kaarden de wol, de vrouw spon hem tot draad en de

man weefde. Het kan bijgevolg geen verwondering wekken dat de textielhandelaars meestal het *putting-out system* verkozen boven gecentraliseerde productie. Zeker, enkelen onder hen hebben grote ondernemingen tot stand gebracht, waarin zich talrijke getouwen onder één dak bevonden. Dergelijke initiatieven vanwege kooplui waren in de zestiende eeuw evenwel uitzonderlijk.

De gefortuneerde ambachtsmeesters daarentegen hebben wél een concentratie van de productiemiddelen en de arbeidskrachten nagestreefd. Aangezien hun winst voortvloeide uit industriële activiteiten, moesten zij zoveel mogelijk, zo snel mogelijk en zo goedkoop mogelijk produceren. Daartoe konden ze de lonen der arbeiders drukken, het productieproces rationaliseren door de arbeiders in één ruimte onder te brengen en deeltaken te laten uitvoeren, en arbeidsbesparende technieken invoeren. Het eerste middel kon vaak met succes worden toegepast, omdat de stedelijke arbeidsmarkt constant werd gevoed met ontwortelden uit de agrarische sector die door de ambachtsmeesters mochten aangeworven worden in geval de gezellen weigerden voor het opgelegde loon te werken. Zulk een politiek kende echter haar grenzen. Een extreme loondruk resulteerde immers gemakkelijk in stakingen en rellen, die de openbare orde ernstig in gevaar brachten. Alle andere middelen tot kostenbesparing en productiviteitsverhoging konden slechts hoogst uitzonderlijk worden aangewend, omdat talrijke corporatieve reglementen juist tot doel hadden een ongeremde ontwikkeling van grootbedrijven te voorkomen. Hoewel zij er vaak in slaagden die restrictieve bepalingen te omzeilen, hebben de gegoede ambachtsmeesters uit de textielindustrie in de zestiende eeuw nergens op grote schaal gecentraliseerde productie-eenheden tot stand kunnen brengen. Deze mislukking moet aan een samenspel van verscheidene factoren worden toegeschreven. In de eerste plaats waren de lokale producenten voor de aanschaffing van talrijke grondstoffen en voor de afzet van hun afgewerkte producten op de internationale markt afhankelijk van groothandelaars, die wegens hun rijkdom en handelskennis in staat waren de betrokken goederen zondig langzaam te verkopen zonder de prijs te bederven. Ten einde hun greep op de fabrikanten te verstevigen, hebben de kooplui bovendien alles in het werk gesteld om hen te verhinderen buiten de eigen woonplaats handel te drijven. In de tweede plaats waren de kooplui zich maar al te goed bewust van het feit dat, indien de corporatieve bepalingen met betrekking tot de bedrijfsgrootte werden opgeheven, de meer belangrijke ambachtsmeesters gevaarlijke concurrenten konden worden. Daarom hebben zij de kleine producenten vaak gesteund in hun acties tegen concentratiepogingen. In vele centra keerde de industriële politiek die de grote ambachtsmeesters vroeger hadden gevoerd zich nu tegen henzelf. Juist de maatregelen die ze in de veertiende en vijftiende eeuw hadden getroffen ter bescherming van hun eigen belangen, verhinderden hen in de zestiende eeuw in vele gevallen op een efficiënte wijze met de kooplieden-ondernemers te concurreren. Deze handicap was des te ernstiger, omdat de grotere winstmogelijkheden, als een gevolg van economische schaalvergroting, de handelaars in de gelegenheid stelden hoe langer hoe meer kapitaal te accumuleren. Aangespoord door de stijgende vraag naar fabricaten, poogden de kooplui met alle mogelijke middelen controle te verwerven over de fabricage der voornaamste handelsgoederen. In plaats van hinderlijk te zijn, hielpen de corporatieve reglementen meestal dit doel te bereiken, omdat ze de industriële ondernemers op hun 'plaats' hielden, dat is: de bestellingen geplaatst door de kooplui zonder meer uitvoeren. Ten slotte moet ook rekening worden gehouden met de sociaal-politieke implicaties van deze belangentegenstelling. De kleine ambachtsmeesters waren in de zestiende eeuw in de meeste steden nog te talrijk, opdat de overheid het zich kon veroorloven de zijde te kiezen van enkele fabrikanten zonder de openbare orde in gevaar te brengen. Het *putting-out system* hield een dergelijke dreiging niet in, omdat het de 'middenstand' de illusie gaf dat niets essentieels was veranderd. Juist de verspreiding der

thuiswerkers maakte het onmogelijk een duidelijk inzicht te verwerven in het netwerk der afhankelijkheidsrelaties.

De gecentraliseerde productie werd slechts overheersend in enkele branches, zoals de scheepsbouw, de 'molenindustrieën', de metaalnijverheid en de mijnbouw. Het laatste voorbeeld behoeft geen commentaar: aluin, kolen, koper, zilver en dergelijke konden maar op een beperkt aantal plaatsen geëxtraheerd worden. In andere gevallen was centralisatie noodzakelijk, omdat de productie de vorm aannam van een assemblageproces, omdat de productie-installatie een stuk vaste kapitaalsuitrusting was waarheen de ruwe grondstoffen moesten gebracht worden om verwerkt te worden of omdat de productie-installatie werd aangedreven door energie (meestal water of wind) die niet over afstanden geleidbaar was. Vanuit het oogpunt der tewerkstelling was mijnbouw vermoedelijk de voornaamste vorm van gecentraliseerde productie. Dankzij substantiële technische verbeteringen maakten de zilver- en koperextractie in de Harz rond Goslar, in het graafschap Mansfeld, Saksen, Bohemen, Tirol, nabij Salzburg en in Noord-Hongarije vanaf de tweede helft der vijftiende eeuw een buitengewone expansie door. De technische vooruitgang had echter een toenemende impact van het commerciële kapitaal op de organisatie der productie voor gevolg. De oude coöperatieve vennootschappen (*Gewerkschaft*), waarvan de participanten zelf in de mijn werkten, konden het kapitaal vereist voor de aankoop of de oprichting van dure installaties (windassen, hijstoestellen, pompen, plethamers, pletmolens, hoogovens, enz.) niet opbrengen. Zij moesten bijgevolg het onderspit delven voor de grote handelshuizen der kapitalistische kooplieden-ondernemers, die elk een aantal *Kuxen* (mijnaandelen) verwierven. De toenemende commercialisatie van de mijnbouw had niet alleen de verarming der vroegere, kleine producenten tot gevolg, maar bracht tevens de creatie van de eerste industriële loonarbeiders in de moderne betekenis mede. In het midden der zestiende eeuw werkten in de kopermijnen van Schwaz in Tirol 12.000 'professionele' mijnwerkers, ongerekend de gewone dagloners. De bloei van de meeste mijnsteden was nochtans een relatief kortstondig verschijnsel. De bevolking van Jachymov, het voornaamste centrum van Bohemen, bijvoorbeeld daalde van ongeveer 18.000 inwoners in 1553 tot nauwelijks 3.000 in 1613. Men mag bovendien niet uit het oog verliezen dat de vraag naar ijzer, tin, papier en andere niet-textiel fabricaten in de zestiende eeuw nog te gering en te elastisch was om 'grootschalige' productie te stimuleren. Grote ondernemingen met honderden arbeiders kwamen ongetwijfeld al voor, maar de typische eenheid bleef zelfs in de algemene categorie van gecentraliseerde productie klein.

Het zestiende-eeuwse kapitalisme was dus essentieel een handelskapitalisme, dat wegens de geringe investeringen in duurzame productiemiddelen uiterst mobiel was. De kooplieden-ondernemers konden hun kapitaal over het algemeen snel en zonder veel financieel verlies uit een bepaalde bedrijfstak of uit een bepaalde regio terugtrekken en naar andere overhevelen. De ontwikkeling der West-Europese industrie werd bijgevolg gekenmerkt door een voortdurende 'herverdeling der kaarten', om Fernand Braudel te citeren.**[33]** Aangezien het handelskapitalisme weinig of geen technische vooruitgang bewerkstelligde, kon geen enkele stad of streek tijdens haar bloeiperiode immers een kwalitatieve voorsprong nemen die voldoende groot was om concurrentieel te blijven wanneer zij met structurele moeilijkheden werd geconfronteerd. Nieuwe, beter gelegen centra namen in dat geval eenvoudigweg het roer over. Op nationaal of internationaal vlak betekenden zulke verschuivingen slechts vervanging, compensatie. Op lokaal of regionaal vlak daarentegen waren de gevolgen desastreus, des te meer, omdat het handelskapitalisme intussen de verarming van brede sociale groepen had veroorzaakt.

In alle West-Europese centra met een belangrijke exportindustrie voltrok zich in de loop van de zestiende eeuw een gelijkaardige evolutie: de meeste ambachtslui werden na enige tijd afhankelijk van groothandelaars en zagen zich verplicht hun productie aan hen af te staan, waardoor ze *de facto* tot loonarbeiders werden herleid. In 1584/85 behoorden slechts vijftig van de 4.000 Antwerpenaren die van de zijdeweaverij leefden tot de bezittende klasse; al de anderen waren 'schamele personen, die, indien ze hun activiteit moesten stopzetten, niets meer hadden'. Onder de 380 handelaars in weefsels en in grondstoffen bestemd voor de textielindustrie bevonden zich op hetzelfde ogenblik niet minder dan 302 of 80 pct. gegoeden; het overgrote deel, namelijk 239 of 63 pct., maakte zelfs deel uit van de categorie der hoog getaxeerden. In Lyon werd de zijdenijverheid eveneens door een kleine groep kapitalistische kooplui gecontroleerd. Deze bedrijfstak, gesticht in 1536, ontwikkelde zich zeer snel. Tegen het midden van de eeuw leefden ongeveer 12.000 Lyonezen, of 20 pct. van de totale bevolking, van de productie van zijden stoffen. De kooplui, die de import van de ruwe zijde en de export der afgewerkte fabricaten in handen hadden, domineerden bijna de hele bedrijvigheid. Nauwelijks tien jaar na de invoering van de zijdenijverheid bezaten twee kooplui al 220 getrouwen. In 1576 verklaarden twee andere groothandelaars dat ze samen aan 800 à 1.000 thuiswerkers een broodwinning verschaften.

Men zou kunnen opwerpen dat beide voorbeelden niet representatief zijn, omdat ze betrekking hebben op een luxenijverheid en op de twee voornaamste commerciële centra in het zestiende-eeuwse Europa. De extreem hoge kostprijs van de ruwe zijde, de grote gevoeligheid van deze nijverheidstak voor economische fluctuaties en de aanwezigheid van een rijke elite van vreemde handelaars verklaren ongetwijfeld de snelheid en de intensiteit van de sociale achteruitgang der Antwerpse en Lyonese zijdewerkers. In kleine centra, waar goedkope weefsels werden vervaardigd en waar weinig of geen internationale handelaars gevestigd waren, ontsnapten de ambachtslui echter evenmin aan verarming en proletarisering. Het voorbeeld van Hondskoote toont dat duidelijk aan.

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw nam de fabricage van saaien, lakens gemaakt van minder goede wolsoorten, in het zuidwestelijk deel van het graafschap Vlaanderen een zeer hoge vlucht. Hondskoote groeide weldra uit tot het voornaamste centrum van de 'nieuwe draperie': de jaarlijkse productie steeg er van 28.000 stuks in 1528 tot gemiddeld 100.000 in de jaren zestig. Aangelokt door de hoop op een behoorlijk inkomen stroomden duizenden ontwortelde boeren te Hondskoote toe. Van nauwelijks 2.500 inwoners in 1469 steeg de bevolking tot ongeveer 15.000 tot 1560. Aangezien de arbeidsmarkt weinig of niet gereguleerd was, bevorderde de continue immigratie van bezitlozen alle mogelijke vormen van uitbuiting. In de tweede helft van de vijftiende en de eerste decennia van de zestiende eeuw lijken de meeste producenten nog voor eigen rekening te hebben gewerkt. In de loop van de zestiende eeuw is de overgrote meerderheid echter helemaal geproletariseerd. De concurrentie was zo groot, dat al wie over onvoldoende kapitaal beschikte onherroepelijk het onderspit moest delven. Geleidelijk waren de kleine ambachtsmeesters gedwongen zich de vereiste grondstoffen op krediet aan te schaffen. Velen verloren zelfs het eigendom van hun weefgetouw en moesten er één huren. Aldus werden ze echte loonarbeiders. De hele saainijverheid van Hondskoote werd uiteindelijk beheerst door kapitalistische kooplui, waarvan sommigen jaarlijks één vijfde tot één vierde van de hele productie naar Antwerpen exporteerden.

Verscheidene tijdgenoten waren zich terdege bewust van het feit dat industriële groei geen synoniem was van welvaart. De Brugse rederijker Cornelis Everaert gaf in de jaren twintig en

dertig van de zestiende eeuw blijkt van een scherp inzicht in de sociaaleconomische verhoudingen overheersend in de textielindustrie. In zijn toneelstukken, die herhaaldelijk door de overheid werden verboden, wees hij ondubbelzinnig op de onderbetaling der textielwerkers en de schandalige praktijken toegepast door hun werkgevers, zoals betaling in minderwaardige munt of in koopwaren. Ook de Duitse schrijver Hans Sachs brandmerkte in zijn dialoog over de gierigheid de kooplieden-ondenemers, die hun arbeiders zozeer uitbuiten, dat die hun vrouw en kinderen ternauwernood in leven konden houden. In een uitvoerig rapport schreef de Leidense stadssecretaris Jan van Houtte de onbeschrijflijke armoede van zijn gemeente in 1577 toe aan de organisatie van de lakenindustrie. Hij verklaarde dat de ontelbare personen die hun brood moesten verdienen met spinnen, weven, vollen en andere wolbewerkingen volkomen gedomineerd werden door enkele rijke en machtige drapeniers die hen onderbetaalden en op alle denkbare manieren bedrogen. Tegenstand was onmogelijk, omdat de werkgevers gesteund werden door het stadsbestuur, waarin verscheidene verwanten zetelden. Van Houtte besloot zijn uiteenzetting met de uitspraak dat 'de schamele arbeiders of beter gezegd die slaven, nadat ze reeds een hele week gewerkt hebben, 's zondags verplicht zijn met de bedelzak... rond te trekken om hun ontoereikend loon aan te vullen'. In 1618 ten slotte schreef Robert Reyce over Suffolk dat 'men het grootste aantal armen aantreft in die delen van het graafschap waar lakenfabrikanten wonen of gewoond hebben'. [34]

Het bouwvak was in West-Europa in het *ancien régime* hoogstwaarschijnlijk de op één na meest arbeidsintensieve bedrijfstak. De groei der stedelijke bevolking en de oprichting van nieuwe fortificaties stimuleerden de bouwbedrijvigheid in hoge mate. De stijging der productie was echter verantwoordelijk voor de groeiende machtspositie der grote ondernemers. Aangezien de meester-aannemers over het algemeen eerst na de beëindiging van het werk werden betaald, moesten zij over heel wat kapitaal beschikken ten einde intussen de lonen der arbeiders en de kosten der grondstoffen voor te schieten. Naarmate prijzen en lonen stegen en steeds omvangrijker werken werden uitgevoerd, waren hoe langer hoe minder aannemers in staat om die uitgaven te dekken, waardoor hun rijke 'collega's' langzamerhand de overhand kregen. De evolutie der productieverhoudingen in de Antwerpse bouwindustrie illustreert dit op een treffende wijze.

Van 44.000 à 49.000 inwoners omstreeks 1500 vermeerderde de Antwerpse bevolking tot ruim 100.000 in 1568. De demografische groei gaf een enorme impuls aan de woningbouw: tussen 1496 en 1568 werden niet minder dan 5.700 huizen opgericht. De commerciële expansie bevorderde bovendien de uitvoering van talrijke openbare werken: kanalen werden gegraven, bruggen gebouwd, markten aangelegd, stapelhuizen en verkoophallen opgetrokken. Tegelijkertijd werd de verouderde middeleeuwse stadsmuur afgebroken en vervangen door een nieuwe omwalling van het gebastioneerde type, waaraan naderhand een citadel werd toegevoegd. Hoeveel aannemers hebben van deze intense activiteit geprofiteerd? Een grondige analyse heeft aan het licht gebracht dat één derde van alle huizen voltooid in het tweede kwart van de zestiende eeuw werden opgericht door metselaars en timmerlui die voor eigen rekening werkten – nauwelijks 15 pct. onder hen legden beslag op meer dan de helft van de hele voorraad. De uitvoering van openbare werken heeft de concentratietendens nog meer in de hand gewerkt. Eén enkele ondernemer, Gilbert van Schoonbeke, nam in het midden van de eeuw de voltooiing der nieuwe omwalling (79.000 kubieke meter metselwerk) op zich en besteedde 96 pct. op zijn beurt aan zes à zeven onderaannemers. Dit feitelijk monopolie werd mogelijk gemaakt door de rationeel georganiseerde bouwtrust die Van Schoonbeke had gecreëerd: vijftien steenbakkerijen (400 à 500 arbeiders), een reusachtige turfuitbating (minstens 100 arbeiders), verscheidene

kalkovens en een grote houtexploitatie. Dankzij deze verticale trust kon de ondernemer de aanbestedingsprijs der werken halveren, waardoor hij elke mededinging uitschakelde. Aangezien hij alleen contracten sloot met rijke aannemers, zagen de kleine ambachtsmeesters, die wegens de economische depressie geen toevlucht konden zoeken in de privésector, zich het gras onder de voeten wegmaaien. De oprichting van de Antwerpse citadel, vijftien jaar later, verliep volgens hetzelfde stramien. Haast 80 pct. van al het metsel- en timmerwerk werd uitgevoerd door negen vennootschappen, die 24 aannemers groepeerden; de vier voornaamste associaties werden gecontroleerd door kooplui en financiers. De slotsom van dit alles: in 1584/85 behoorden nog maar 59 van de 353 meester-metselaars en meester-timmerlui tot de bezittende klasse; al de anderen maakten deel uit van de *arme ghemeynthe*.

Alleen de ambachtsmeesters die voor de lokale markt produceerden of die goederen vervaardigden die wegens hun technische verfijning niet voor massaproductie in aanmerking kwamen, zijn er over het algemeen in geslaagd hun sociaaleconomische status te handhaven. De feitelijke sluiting van het ambacht bracht bovendien mede dat de fortuinverschillen tussen de meesters vrij gering bleven. De keerzijde der medaille was dat de meeste gezellen niet meer konden opklimmen, zodat permanente afhankelijkheid hun lot werd.

Kortom, de triomf van het handelskapitalisme impliceerde de verarming van ontelbare kleine ambachtsmeesters, gezellen, leerjongens en losse arbeiders in de textielindustrie, het bouwvak, de mijnbouw en de metaalbewerking, de vier meest arbeidsintensieve nijverheidstakken.

3. Sociale polarisatie

Polarisatie is vermoedelijk de meest adequate term om de sociale evolutie in het vroegmoderne Europa te kenschetsen. Deze periode was, zoals W.G. Hoskins terecht opmerkt, 'een gouden tijd voor de Scheerders, ongeëvenaard tot de late achttiende en vroege negentiende eeuw toen een samenspel van het nieuwe industriële kapitalisme met een eeuwenoud, gesmeerd en perfect lopend systeem van politieke plundering de Geschorenen juist genoeg overliet om in leven te blijven en zelfs dat niet altijd'. [35]

Uit talrijke aanslagen voor subsidies, leningen en beden blijkt dat de Engelse rurale samenleving reeds in het derde decennium van de zestiende eeuw door extreem sociaaleconomische ongelijkheid werd gekenmerkt. Niet minder dan 1.375 van de 2.277 mensen vernoemd in het honderdschap van Babergh in Zuid-Suffolk, één der meest 'geïndustrialiseerde' delen van het hele land, bezaten helemaal geen grond of huis. En van de 902 die werden belast op 'gronden' hadden er 620 enkel een *cottage*. Anders uitgedrukt: 87 pct. leefde op of onder de armoedegrens – waarbij dient opgemerkt dat 1,5 pct. der bevolking meer dan 50 pct. van de grond in handen had. De verdeling van de rijkdom vertoonde hetzelfde beeld: de onderste helft der bevolking bezat hoogstens 4 pct. van de totale rijkdom en de top 5 pct. namen minstens 50 pct. van alle roerende en onroerende goederen voor hun rekening. In de louter agrarische gebieden was de toestand niet veel gunstiger. In de reusachtige parochie van Constantine (3.247 hectare), aan de rand van de Helford River in Cornwall, moest de overgrote meerderheid der inwoners, waarschijnlijk drie op vier, hun huizen en *cottages* huren. En in het honderdschap van Happing in Norfolk, een onaangetaste boer-visser economie, bezaten Hoskins' *Bottom People* nauwelijks 7 pct. van de persoonlijke rijkdom, terwijl 9,5 pct. der bevolking bijna de helft van deze laatste in handen had.

In de loop van de verdere zestiende eeuw nam het verarmingsproces op het Engelse platteland ontstellende proporties aan. Vóór 1560 hadden nauwelijks 11 pct. der rurale arbeiders alleen beschikking over een hut met een tuin of een miniem lapje grond. Na 1620 verkeerden niet minder dan 40 pct. onder hen in dat geval. Bovendien steeg het aantal rurale arbeiders zonder enig eigen vee tussen 1560 en 1640 van 5 tot 13 pct.

Tabel 5 Procentuele verdeling van uitbatingen van boerenarbeiders naar bedrijfsgrootte in Engeland, vóór 1560 en na 1620

Bedrijfsgrootte	Vóór 1560	Na 1620
Huisje met tuin of lapje grond	11	40
Minder dan 0,4 ha	31	23
0,4 – 0,7 ha	28	14
0,8 – 1,1 ha	7	8
1,2 – 1,5 ha	11	7
1,6 – 2,0 ha	11	8

Bron: herberekend naar A. Everitt, 'Farm labourers', in J. Thirsk, ed., *The Agrarian History of England and Wales*, vol. IV, 1500-1640 (Cambridge, 1967), p. 402.

Noot: de term 'boeren-arbeiders' slaat op werkers wier levensonderhoud gedeeltelijk gebaseerd was op hun uitbatingen en die voldoende welgesteld waren om boedels na te laten.

De expansie der werkende bevolking had een bijzonder ongunstige weerslag op het loonniveau. Aangezien het aanbod veel sneller steeg dan de vraag, konden de werkgevers een maximale loondruk uitoefenen. Tussen 1500 en 1600 verzesvoudigden de graanprijzen, terwijl de lonen slechts verdrievoudigden. Het kan bijgevolg geen verwondering wekken dat arbeiders en keuterboeren voor Francis Bacon 'slechts thuiszittende bedelaars' waren.

De levensomstandigheden der Franse boeren waren niet veel rooskleuriger. Velen van hen waren weliswaar eigenaar van een lapje grond, maar dat laatste volstond zelden om in het onderhoud van een gezin te voorzien. Te Lespignan in Languedoc oogstten 67 pct. der boeren omstreeks 1607 te weinig graan om zonder bijkomende inkomsten vier personen in leven te houden, tegen slechts 38 pct. op het einde van de vijftiende eeuw (tabel 6). De buitensporige toename van het aantal keuterboeren aangewezen op loonarbeid bevorderde niet alleen de ondertewerkstelling en de werkloosheid, maar verhinderde tevens loonaanpassingen. Tussen 1500 en 1600 verminderde de koopkracht der rurale arbeiders met ruim 45 pct. De stijging van het aantal mannelijke arbeiders had bovendien een dramatische weerslag op het loon der vrouwen: tegen 1600 verdienden deze laatsten nog maar 37 pct. van het loon van een man in plaats van 50 pct. zoals in de vroege zestiende eeuw.

Tabel 6 Procentuele verdeling van hoeven en bouwland in Lespignan (Languedoc), 1492-1607

	1492		1607	
	Hoeven	Bouwland	Hoeven	Bouwland
Minder dan 5 ha	38	8	67	15
5 – 10 ha	57	55	26	37
26 ha of meer	5	37	7	48

Bron: herberekend naar E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc* (Parijs, 1966), pp. 240-243.

In Nieuw-Castilië, waar ongeveer 50 pct. der rurale bevolking omstreeks 1575 uit bezitloze landarbeiders bestond, werden loonarbeid en armoede als synoniemen beschouwd. ‘Het grootste deel van de inwoners is arm, want het zijn allen dagloners’ luidde de laconieke samenvatting van de sociale situatie in heel wat dorpen. Uit alle *relaciones topográficas* blijkt dat het bestaan der rurale arbeiders in Nieuw-Castilië op het einde van de zestiende eeuw op dat van dieren geleek. Zij waren chronisch ondervoed en zij woonden in wankele hutten van aarde of hout, waarin elk meubilair ontbrak; mannen, vrouwen en kinderen sliepen naast elkaar op de gestampte bodem. Wanneer het ogenblik der grote seizoenwerken aanbrak, trokken duizenden hongerige *jornaleros* (vaak met hun hele familie) van dorp naar dorp om hun arbeidskracht te verkopen. Aangezien ze op zijn best drie à vier opeenvolgende maanden fulltime werk hadden, moesten ze pogen het grootste deel van het jaar door te komen met het opknappen van losse klusjes. Het leven van deze ellendige massa was bijgevolg een dagelijkse strijd om het loutere bestaan – een strijd waarvan de afloop uitermate onzeker was.

Verscheidene tellingen tonen aan dat de Lage Landen eveneens rurale armoede kenden. In Holland ten zuiden van het IJ vormden de armen in 1514 ruim 23 pct. van de 3.745 rurale haarden waarover informatie beschikbaar is. Ten noorden van het IJ was de toestand blijkbaar nog somberder, want daar werden in 1514 niet minder dan 31 pct. der rurale huishoudens als arm bestempeld. In het hertogdom Brabant telden de belastingontvangers in 1526 ongeveer 27 pct. rurale armen. Dit aantal lag iets lager dan in 1480, toen ruim 30 pct. arme haarden werden geregistreerd. De lichte daling moet, zoals we verder zullen zien, vermoedelijk worden toegeschreven aan de emigratie van vele verarmde boeren naar de grote steden. In Waals-Vlaanderen steeg het aandeel der rurale armen in de totale bevolking tussen 1498 en 1544 trouwens van ongeveer 30 pct. tot ruim 40 pct.

Wat Duitsland ten westen van de Elbe betreft, kennen we de verdeling van de rijkdom in een tiental dorpen van het hertogdom Württemberg. In 1544 bestond 10 à 25 pct. der bevolking uit dienstboden, 13 à 25 pct. uit bezitsloze dagloners en 15 à 22 pct. uit *Seldner* (keuters). Hoewel het aandeel der feitelijke of potentiële armen dus zeer sterk van dorp tot dorp verschilde, impliceerde de gunstigste situatie in ieder geval de aanwezigheid van 65 pct. economisch afhankelijken, die bij de eerste de beste moeilijkheid op de rand van het bestaansminimum verkeerden.

Bij gebrek aan informatie is het voorlopig onmogelijk zich een nauwkeurig beeld te vormen van

de wijzigingen in de dagelijkse levensomstandigheden der lagere rurale klassen in de zestiende eeuw. Hoe dan ook, het lijkt geen twijfel dat zij hoe langer hoe meer aan chronische ondervoeding leden. De vermeerdering van het aantal bezitsloze landarbeiders en keuterboeren aangewezen op loonarbeid als bron van aanvullend inkomen was immers een algemeen verschijnsel. Aangezien het arbeidsaanbod geleidelijk de vraag overtrof, werd een toenemend deel der rurale bevolking door werkloosheid en loonsvermindering getroffen. De drastische verlaging van het gezinsinkomen impliceerde dat de uitgaven voor levensmiddelen gevoelig moesten beperkt worden. De armste plattelandsbewoners, die één vierde tot één derde van de boerenstand vertegenwoordigden, waren zelfs in 'normale' jaren steeds minder in staat om een toereikende hoeveelheid voedsel te kopen. Vele zestiende-eeuwse kronieken verhalen dat knollen, rapen, wortels, bloembollen, bladeren en gras in tijden van duurte het enige voedsel der behoeftigen waren. Naarmate de decalage tussen prijzen en inkomens groter werd, moesten ook de potentiële armen de buikriem beginnen aanhalen. In Languedoc werd het voedselpakket van de landarbeiders die gedeeltelijk in natura en gedeeltelijk in geld werden betaald tussen 1480 en 1590 niet kwantitatief maar kwalitatief aangetast. Op Sicilië daalde het vleesverbruik op het platteland van 16 à 22 kilogram per hoofd en per jaar in de vijftiende eeuw tot 2 à 10 kilogram in de periode 1594-96. In Duitsland voltrok zich blijkbaar een gelijkaardig proces.

'In Zwaben', zo schreef Heinrich Müller tenminste in 1550, 'at men vroeger heel anders dan nu. Toen was er alle dagen vlees en voedsel in overvloed. Op de kennissen en op de feesten begaven de tafels het onder hun last. Heden is alles veranderd. Welke rampspoedige tijd, welke duurte sinds jaren! En de voeding der meest welgestelde boeren is haast slechter geworden dan deze der dagloners en dienstboden uit vroeger tijden.'**[36]**

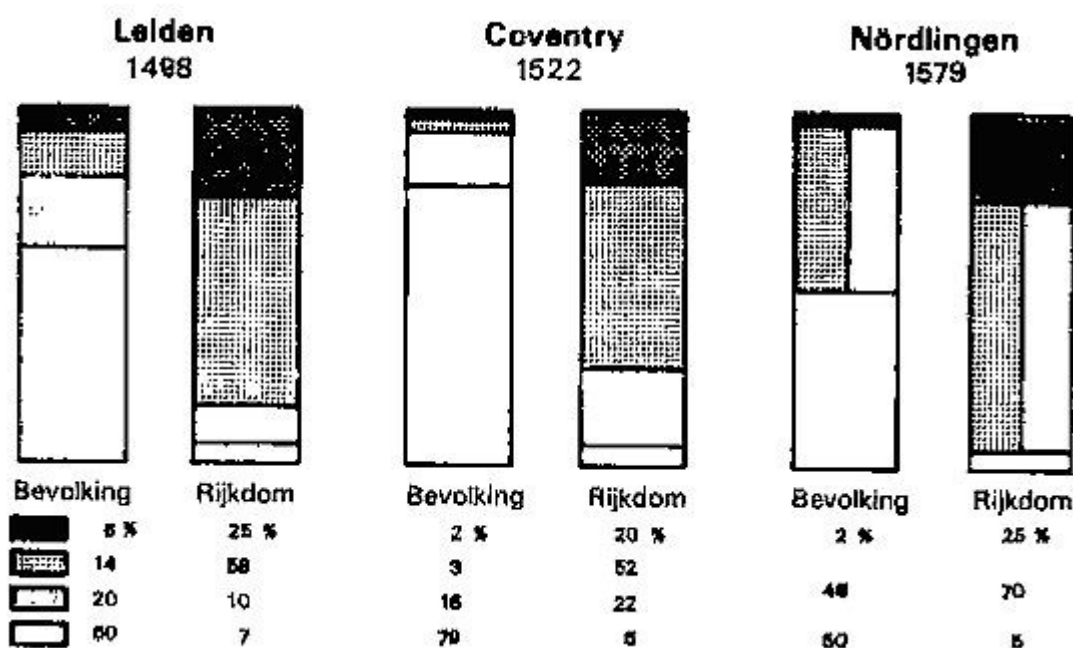
De eerste schelmenroman had niet voor niets de honger als hoofdthema! De achteruitgang der hoofdelijke voedselconsumptie had uiteraard fysische verzwakking en een grotere vatbaarheid voor besmettelijke ziekten voor gevolg. Het was symptomatisch dat de hongersnoden vanaf de jaren zestig steeds vaker door epidemieën werden vergezeld en dat deze laatste hoe langer hoe meer slachtoffers eisten.

De ontwortelde plattelandsbewoners die hun toevlucht zochten in de steden werden geconfronteerd met een samenleving waarin de sociaaleconomische tegenstellingen nog veel meer uitgesproken waren. In 1549 verklaarde de Raad van Jachymov botweg: 'De ene geeft het geld, de andere verricht de arbeid'. Nergens kwam de scheiding tussen kapitaal en arbeid zo scherp tot uiting als in de grote centra. De kloof tussen rijk en arm werd breder dan ooit tevoren, zowel absoluut als relatief, ten gevolge van de intensiteit der gelijktijdige verrijgings- en verarmingsprocessen. Uit de wijzigingen in de verdeling van de rijkdom te Turijn en te Sankt Gallen valt af te leiden dat de sociale ongelijkheid vanaf de tweede helft der vijftiende eeuw geleidelijk is toegenomen. Terwijl 1 pct. der eigenaars in Turijn hun aandeel in de totale rijkdom van de stad tussen 1464 en 1523 opdreven van 13 tot 21 pct., zagen 75 pct. der eigenaars hun aandeel verminderen van 25 tot 21 pct. In Sankt Gallen, een centrum met een belangrijke exportindustrie, steeg het aantal belastingbetalers met een vermogen van minder dan honderd gulden tussen 1471 en 1520 zelfs van 65 tot 73 pct., terwijl het aantal huishoudens met een vermogen van meer dan duizend gulden verdubbelde.

Alle beschikbare 'momentopnamen' bewijzen dat de rijkdom in alle steden waar handel en nijverheid een expansie doormaakten extreem ongelijk verdeeld was. Dat was niet alleen het geval in belangrijke textielcentra, zoals Leiden, Coventry en Nördlingen (afb. 6), maar ook in commerciële metropolen zoals Antwerpen en Lyon.

In de rijkste stad van de Nederlanden en wellicht van geheel Europa, vertegenwoordigde de bezittende klasse in 1584/85 slechts 24 pct. van de totale bevolking; 76 pct. der inwoners hoorden thuis in de *arme ghemeente*, dat wil zeggen mensen die wegens hun laag inkomen geen belasting moesten betalen. De Lyonese samenleving vertoonde een gelijkaardig beeld: in 1545 waren ongeveer 75 pct. der burgers vrijgesteld van belasting op het vermogen omwille van hun economische afhankelijkheid. Wat de getaxeerden betreft: terwijl 10 pct. haast 53 pct. van de totale rijkdom bezat, beschikte 60 pct. over nauwelijks 21 pct. der stedelijke activa; tien kooplui of 0,27 pct. der belastingplichtigen brachten samen bijna 7 pct. van het gecollecteerde bedrag op.

Die voorbeelden, die met vele andere kunnen aangevuld worden, tonen aan dat economische groei en verarming hand in hand gingen. Dat gold ook voor kleinere steden en voor centra waar geen exportindustrie voorhanden was. Hoewel twee op vijf personen in zestien Engelse landelijke steden met gemiddeld 500 à 600 inwoners in 1524-25 loonarbeiders waren, bezaten deze laatsten zelden meer dan één tiende van de opgehoopte rijkdom. Haast overal controleerde de top 5 pct. van de burgerij 40 à 50 pct. van de totale rijkdom. In achttien kleine en middelgrote steden in Beneden-Saksen bestond 30 pct. der bevolking in het midden der zestiende eeuw uit bezitsloze arbeiders, die als onvrijen mogen beschouwd worden.

Afb. 6 Procentuele verdeling van de bevolking en de geschatte rijkdom in Leiden (1498), Coventry (1522) en Nördlingen (1579).

Bronnen: berekend op basis van N.W. Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (Den Haag, 1908), 1, pp. 386-398; W.G. Hoskins, *The Age of Plunder* (Londen en New York, 1976), p. 40; C.R. Friedrichs, 'Capitalism, mobility and class formation in the early modern German city', *Past and Present*, 69 (1975), p. 28.

We zullen ons hoogstwaarschijnlijk niet aan overdrijving schuldig maken wanneer we besluiten dat de helft of meer van de West-Europese stedelingen in de zestiende eeuw was samengesteld uit een geproletariseerde massa die weinig of niets bezat behalve arbeidskracht. Hoe kon het ook anders? In alle belangrijke centra bracht de triomf van het handelskapitalisme de sociale

degradatie van de kleine producenten en de totale economische afhankelijkheid der ambachtsgezellen mede. De aanhoudende immigratie van verarmde plattelandsbewoners, die steeds bereid waren beneden de prijs te werken, stelde de werkgevers bovendien in de gelegenheid de reeds lage lonen nog meer omlaag te drukken. Vandaar dat de loonaanpassingen de prijsstijgingen steeds met veel vertraging volgden en dat ze hoe langer hoe ontoereikender werden. Tegen 1600 lag het reële loon der bouwvakkers uitgedrukt in graan overal 40 à 50 pct. lager dan in de periode 1451-75. Het reële inkomen der arbeiders is vermoedelijk nog meer achteruitgegaan. Het groeiend arbeidsoverschot werkte immers ondertewerkstelling en werkloosheid in de hand, waardoor het gemiddeld aantal arbeidsdagen van mannen, vrouwen en kinderen drastisch is verminderd.

Bij een recente raming van de armoedegrens der Lyonese arbeiders werd ervan uitgegaan dat zij 260 à 270 dagen per jaar werkten en met hun loon een vierpersoonsgezin moesten onderhouden op basis van 2,5 kilogram brood per dag. De armoedegrens werd overschreden wanneer meer dan 70 pct. van het loon aan de aankoop van brood moest worden besteed; in dat geval konden immers geen andere levensmiddelen, zoals vlees, wijn en olie, worden gekocht en konden de uitgaven voor huishuur, verwarming en verlichting niet worden gedekt. De auteur onderscheidde drie categorieën van arbeiders en ging na gedurende hoeveel jaar hun koopkracht in de periode 1475-1599 beneden het bestaansminimum lag.

Tabel 7 Aantal jaren waarin de Lyonese bouwvakkers beneden de armoedegrens vielen, 1475-1599

Periode	Metselaar-vrijknaap	Metserdiender	Losse arbeider
1475-99	0	1	5
1500-24	0	0	12
1525-49	0	3	12
1550-74	0	4	20
1575-99	1	17	25
Totaal	1	25	74

Bron: R. Gazon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands* (Parijs-Den Haag, 1971), 1, p. 402.

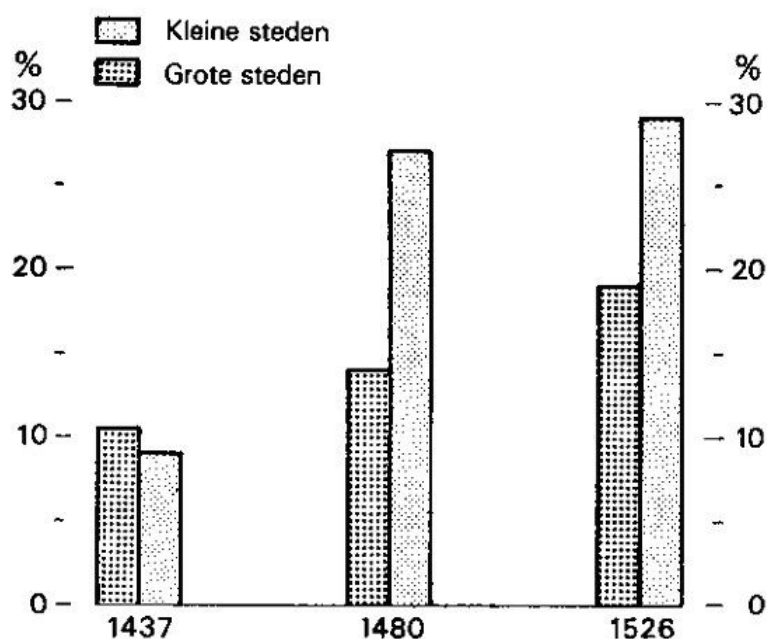
Zelfs bij volledige tewerkstelling waren de ongeschoolde arbeiders reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw gedurende 24 jaren niet in staat met hun loon een vierpersoonsgezin te onderhouden. Vanaf 1550 verkeerden ze onafgebroken in nijpende behoefte: op vijf goede jaren na overschreden ze steeds de armoedegrens. De metserdienders kenden vanaf 1575 drie moeilijke jaren op vijf. Alleen het loon van de meest gekwalificeerde arbeiders bleef toereikend om aan vier personen dagelijks het onontbeerlijk broodrantsoen te bezorgen. Indien ze evenwel een vijftigtal dagen per jaar werkloos waren, dan leefden ook zij in het laatste kwart van de zestiende eeuw twee jaar op vijf in ellende.

Alle West-Europese steden werden vanaf omstreeks 1450 met een uitbreiding van het pauperisme geconfronteerd. In Memmingen, een belangrijk centrum van linnenproductie in Opper-Zwaben, liep het aantal bezitlozen op van 31 pct. in 1450 tot 55 pct. in 1521. In de grote

steden van het hertogdom Brabant steeg het aantal huizen bewoond door armen tussen 1480 en 1526 van 14 tot 19 pct. en in de kleine centra van 27 tot 29 pct. (afb. 7). De toename werd niet alleen veroorzaakt door de verarming der stedelijke handwerkslui, maar tevens door de immigratie van rurale armen. In 1529 verklaarden de prelaten van Brabant namelijk: 'Wij bevinden onszelf en het gehele land in zo'n grote armoede dat het niet mogelijk is om zeggen en dat wij de plattelandsbewoners niet kunnen beletten uit te wijken, zoals ze op vele plaatsen reeds doen.'^[37] In Leiden bestond ongeveer één derde der bevolking in 1498 uit 'arme en miserabele lieden'; vijftig jaar later werd hun aantal op 5.000 à 6.000 geraamd, hetzij 40 à 50 pct. van de totale bevolking. Londen telde in 1594 twaalf keer meer bedelaars dan in 1517, terwijl de bevolking van de hoofdstad intussen nauwelijks was verviervoudigd. In Cremona was het aandeel der geregistreerde armen in de totale bevolking tegen 1600 drie keer groter dan in het midden van de zestiende eeuw. In Luzern steeg het aantal *Husarmen* tussen 1579 en 1592 met 28,5 pct. Ook in de Franse en Spaanse steden stelde de armoede zich in toenemende mate als een sociaal probleem. In Lyon moesten tijdens het duurtejaar 1531 meer dan 5.000 hongerlijders, ongeveer 10 pct. der inwoners, door de overheid permanent worden gesteund. Toen het stadsbestuur van Rouen in 1534 een onderzoek instelde naar de werkloosheid, kwam het tot de onthutsende constatering dat de stad ongeveer 7.000 behoeftigen en 532 bedelaars (volwassenen en kinderen) herbergde; bijna 15 pct. der bevolking leefde met andere woorden onder de armoedegrens. Een telling uitgevoerd in Troyes in 1551 bracht aan het licht dat bedelaars en vagebonden alleen al ruim 16 pct. der inwoners vertegenwoordigden. In Segovia, het voornaamste textielcentrum van het Iberisch Schiereiland, bestond ongeveer 16 pct. der bevolking in 1561 uit huisarmen, die door de overheid regelmatig werden bijgestaan.

Het ligt voor de hand dat migratie in die omstandigheden de regel was en niet de uitzondering. Net zoals de rurale armen verlieten vele stedelijke paupers met de moed der wanhoop hun geboorte- of verblijfplaats in de hoop elders werk of althans enige materiële bijstand te vinden. Voor hoe langer hoe meer mensen waren de steden maar tijdelijke etappes in een hele reeks van verplaatsingen tijdens een lange, vertwijfelde en vaak vruchteloze zoektocht naar de meest elementaire bestaansmiddelen. Deze aanzwellende massa van zwervende armen, die door nood gedreven soms occasionele misdadigers werden, vervulde de tijdgenoten met afschuw en vrees. In 1518 veroordeelde het stadsbestuur van Coventry openlijk 'deze doortrapte bedelaars die niet willen werken om aan de kost te komen, maar in de velden liggen te luiëren.' Twaalf jaar later werd in een koninklijke proclamatie geklaagd over de vagebonden, die 'sinds lang zijn toegenomen en nog dagelijks toenemen in grote en buitensporige aantallen... waaruit aanhoudende diefstallen en moorden zijn voortgekomen.'^[38] In geheel Europa hoorde men dezelfde weklacht. In Duitsland, in Frankrijk, in Italië, op het Iberisch Schiereiland, in de Nederlanden, in Zwitserland: overal namen de migraties der hongerigen ontstellende proporties aan. De continue verplaatsing van horden 'gezagsloze mensen' werd door de bezittende klasse beschouwd als een bedreiging voor de openbare orde. Het groeiend inzicht dat besmettelijke ziekten niet werden veroorzaakt door de corruptie van de lucht of bepaalde conjuncties van de sterren, maar dat zij van de ene persoon op de andere werden overgedragen, impliceerde bovendien dat vagebonden en zwervende bedelaars tijdens een epidemie als voornaamste verdachten doorgingen. De angst voor de armen als potentiële ziekteverwekkers spoorde de rijke stedelingen ertoe aan om elk dagelijks contact met de lagere klassen te vermijden. In haast alle centra manifesteerde zich in de loop van de zestiende eeuw een toenemende tendens tot ruimtelijke segregatie. De massale immigratie ging overal gepaard met een intense speculatie op onroerende goederen, waardoor de grond- en huishuurprijzen pijlsnel in de hoogte werden gejaagd. Aangezien de arbeiders een steeds groter deel van hun budget aan levensmiddelen

moesten besteden, had deze evolutie een systematische verslechtering van hun woonomstandigheden voor gevolg.

Afb. 7 Arme haarden als percentage van het totaal aantal haarden in de grote en kleine steden van Brabant, 1437-1526.

Bron: gebaseerd op J. Cuvelier, *Les dénombremens de foyers en Brabant, XIVe-XVIe siècles*, I (Brussel, 1912).

Speculanten, bouwondernemers en huiseigenaars profiteerden van de toenemende vraag naar goedkoop logies, om uitgestrekte terreinen in minieme percelen te verkavelen, om de tuinen en binnenplaatsen van oude gebouwen vol te proppen met krotten en om de huizen maximaal onder te verhuren. Bevreesd voor die haarden van ziekte, criminaliteit en prostitutie trokken de rijken geleidelijk uit de oude woonkernen weg en vestigden zich in nieuwe, residentiële wijken. Waar dat om militaire of andere hinderpalen onmogelijk was, werden de armen verdreven naar de periferie van de stad of naar bepaalde straten en stegen, die als getto's fungeerden. In de vroege jaren tachtig was bijna één vijfde van de Antwerpse bevolking in twee van de dertien wijken geconcentreerd; zij waren overwegend armen, want alle inwoners van dit stadsdeel betaalden samen nauwelijks 2,5 pct. van de belasting op het vermogen. Twee andere wijken, die het centrum van de metropool vormden, bevatten slechts 14 pct. der burgers, maar deze laatste bezaten meer dan 34 pct. van de totale stedelijke rijkdom. De ideale stad ontworpen door Leonardo da Vinci is een treffende illustratie van een mentaliteit die de sociale ongelijkheid hoe langer hoe meer in ruimtelijke termen vertaalde. Het project voorzag twee verdiepingen. In de bovenste straten mochten geen karren of gelijkaardige voertuigen voorbijkomen, want zij waren voorbehouden aan de 'voornamen'. Alle transportmiddelen, bestemd voor de bevoorrading van de inwoners, moesten in de onderste straten rijden. Anders gesteld: voor de rijken de lucht, het licht en de rust, voor de armen de duisternis, de stank en het lawaai. [39]

De wijzigingen in de openbare gemakkelikheden getuigen eveneens van de groeiende kloof tussen rijken en armen. Zeker, de Blijde Inkomsten der prinsen, de carnavals en de huwelijken der vorsten bleven aanleiding geven tot grootse feesten met optochten doorheen de stad. De versiering der feestwagens en de thema's behandeld door dichters en musici werden echter in toenemende mate ontleend aan een mythologie en een esthetica waarvan de betekenis het gros

der bevolking volkomen ontsnapte. Feestelijkheden in Rome tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw kregen een steeds exclusiever karakter. Terwijl de schouwspelen georganiseerd door de geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders aanvankelijk voor iedereen zichtbaar waren, konden ze op het einde van deze periode nog alleen door een kleine elite worden bijgewoond. Toen de bankier Tiberio Ceuli zijn dochter in 1603 uithuwde, greep vóór zijn paleis een steekspel plaats in aanwezigheid van talrijke kardinalen, ambassadeurs en andere personaliteiten. Het volk hoorde slechts het klaroengeschal – de toegangen tot de betrokken wijk waren afgesperd. Een ander teken des tijds: op het feest gegeven door kardinaal Aldobrandini ter ere van de vice-koning van Napels in 1600 moesten de genodigden een *boiletino* (toegangsbewijs) laten zien.

De toenemende ondervoeding der lagere klassen heeft hun fysisch voorkomen ongetwijfeld beïnvloed. De rijken, in de woorden van Peter Laslett, ‘moeten groter, zwaarder, beter ontwikkeld en vroeger volwassen geweest zijn dan de anderen’. Als de zestiende-eeuwse schilderijen en gravures enige relatie met de werkelijkheid hadden, dan waren de fysische verschillen tussen rijken en armen inderdaad zeer groot. Hoe dan ook, het geloof van de eersten in hun ‘aangeboren’ superioriteit werd hoe langer hoe sterker. Tegen 1600 bleek elk mooi boerenmeisje in een toneelstuk of sprookje een vermomde prinses te zijn. Zelfs de middeleeuwse volksheld Robin Hood werd in de zestiende eeuw omgedoopt tot een onteigende graaf. Ook voor Cervantes, zelf nochtans de zoon van een arme geneesheer, was de schoonheid het erfelijk voorrecht van de bezittende klasse. Handenarbeid werd langzamerhand als een minderwaardige activiteit, als een teken van onvrijheid beschouwd. Sir Thomas Smith verklaarde: ‘Het gemenebest bestaat alleen uit vrije mannen’; dagloners en anderen die geen vrij land bezitten ‘hebben geen stem noch gezag in ons gemenebest en er wordt met hen geen rekening gehouden tenzij met het feit dat ze moeten geregeerd worden’. En ten slotte: zij die ‘gehuurd worden tegen lonen... worden dienaars genoemd’. In Frankrijk wonnen gelijkaardige opvattingen veld. Claude de Rubys van Lyon noemde de beenhouwers, de schoenmakers, de kleermakers en zelfs de drukkers en de goudsmeden ‘smerig en onbetamelijk’. Bernard de Palissy meende zich te moeten verontschuldigen voor zijn ‘nietigheid en verachtelijke conditie’. In Spanje, waar de ‘middenlagen’ haast volkomen verdwenen, werd de laagheid van handenarbeid door de elite zelfs tot een dogma verheven.

‘Er zijn maar twee families in de wereld’, verklaarde Sancho Panza’s grootmoeder, ‘de bezitters en de bezitlozen.’ Deze mening werd door hoe langer hoe meer tijdgenoten, rijken zowel als armen, onderschreven. In Norfolk waren de armen in 1540 van oordeel dat ‘het een goede ommekeer zou zijn als er in Norfolk evenveel *gentlemen* waren als witte stieren’. Een halve eeuw later verklaarde Thomas Deloney: ‘De armen haten de rijken, omdat ze hen geen werk geven; en de rijken haten de armen, omdat ze hen een last toeschijnen’. Omstreeks dezelfde tijd voorspelde Raleigh, die zich blijkbaar terdege bewust was van de frustraties der lagere klassen, dat deze laatsten in geval van een Spaanse invasie zouden zeggen: ‘Laat de rijken voor zichzelf vechten’. De vraag dringt zich op welke middelen de bezittende klasse heeft aangewend om de groeiende sociale tegenstellingen te neutraliseren, dat wil zeggen om de armen onder controle te houden. Samen met Sir Fulke Greville kan de historicus immers stellen dat ‘als de voeten even bewust zouden zijn van hun sterkte als wij van hun onderdrukking, ze niet alles zouden dragen zoals ze nu doen.’ **[40]**

4. De opkomst van de sociale politiek

Het toenemend aantal zwervers heeft zowel de vrees als de nieuwsgierigheid der tijdgenoten opgewekt. In talrijke publicaties werd hun ‘monsterlijke’ wereld dik in de verf gezet. Het *Narrenschiff* van Sebastian Brant, het *Liber Vagatorum*, de *Propos rustiques* van Noël du Fail, de *Fraternity of Vagabondes* van John Awdeley en vele andere werken hingen een (meestal ijzingwekkend) beeld op van de kwade praktijken, de schaamteloze gebruiken, de hiërarchische organisatie en de esoterische taal der ‘marginalen’. Armen, bedelaars en vagebonden werden vermengd en gedegradeerd tot één enkel stereotiep: de bedrieglijke schooier, liefdadigheid onwaardig, lid van een apart koninkrijk, een karikaturaal negatief van de ‘beschaafde’ maatschappij. Ontelbare herdrukken en vertalingen getuigen van het buitengewoon succes dat deze literatuur te beurt viel.

Het historisch onderzoek heeft aangetoond dat al die verhalen over geheime verenigingen van landlopers met erkende leiders, met specialisten, helpers en leerlingen en met een eigen woordenschat grotendeels aan de koortsachtige verbeelding der tijdgenoten zijn ontsproten. Hoewel zulk een substraat van georganiseerde landloperij heeft bestaan, mag het belang ervan geenszins worden overschat. Uit alle enquêtes blijkt dat de overgrote meerderheid der aangehouden zwervers bestond uit paupers die uit nood tot migratie waren overgegaan en die zich slechts sporadisch en uit wanhoop aan ‘misdadige’ activiteiten hadden schuldig gemaakt. De ‘subcultuur’ van bedelaars en vagebonden was in hoge mate de denkbeeldige creatie van een elite die de gemakkelijkste weg koos door de ontwortelde armen radicaal buiten de samenleving te plaatsen en ze tegelijkertijd te ontleden volgens een matrix ontleend aan de realiteit van dezelfde samenleving. Zelfs in de landen rondom de Middellandse Zee, waar het banditisme een grotere verspreiding heeft gekend dan elders, verzonken de criminele benden in het niet bij de massa der subsistentiemigranten. Waarbij dan nog dient opgemerkt dat het vaak moeilijk is om een onderscheid te maken tussen banditisme en sociale revolte.

Dat alles neemt niet weg dat de angst voor de rondlolende hongerigen vanaf de tweede helft der vijftiende eeuw om zich heen greep. Overal in West-Europa werden door de lokale en centrale overheden maatregelen getroffen tegen de ‘onmaatschappelijke’ elementen. In 1459 bepaalde het stadsbestuur van Augsburg dat alle vreemde bedelaars binnen de drie dagen de stad moesten verlaten en dat de lokale armen op werkdagen niet meer in de kerken of aan de huizen der burgers aalmoezen mochten vragen. In hetzelfde jaar vaardigde Filips de Goede in het hertogdom Brabant, dat door afgedankte legerbenden werd afgestroopt, een ordonnantie uit die de valide bedelaars verplichtte binnen de drie dagen aan de slag te gaan op straffe van naar de galeien te worden gestuurd; kort daarna werden die bepalingen ook van kracht in het graafschap Vlaanderen en wellicht in Holland en Zeeland. De magistraat van Straatsburg, die zich in de eerste helft der vijftiende eeuw had beperkt tot vermaningen aan het adres van al te opdringerige bedelaars, trof na 1460 een hele reeks maatregelen tegen de immigratie van bezitsloze zwervers. Armen afkomstig van het platteland mochten voortaan nog maar drie dagen in de stad verblijven. Met uitzondering van gebrekkigen, zieken en ouden van dagen kreeg iedereen bovendien verbod om te bedelen; overtreders werden met lijfstraffen bedreigd. In 1473 beval het Parlement van Parijs de vagebondage in de hoofdstad krachtig te bestrijden. Zwervende paupers moesten dadelijk worden aangehouden en de inkomsten van verdachte inwoners grondig onderzocht. In de loop der volgende jaren werden steeds repressiever maatregelen getroffen. Zij culmineerden in de ordonnantie van 1496, waarin Karel VIII de gerechtelijke instanties opdroeg de vagebonden op de galeien te werk te stellen. Ook in

Engeland werd gepoogd de trek der armen naar de steden aan banden te leggen. De 'Act against Vagabonds and Beggars', uitgevaardigd door Hendrik VII in 1495, stipuleerde dat bedelaars en andere leeglopers gedurende drie dagen in de strafblokken moesten geplaatst worden en vervolgens geselsd en naar hun plaats van herkomst teruggezonden.

Het is duidelijk dat al deze maatregelen een louter repressief karakter hadden. Nergens werd een poging gedaan om de ontwortelde paupers adequaat op te vangen of om de steunverlening te reorganiseren, laat staan om de wortels van het probleem onder ogen te zien. De autoriteiten beoogden slechts terreur te zaaien: exemplarische straffen moesten de bezitlozen ervan weerhouden samen te troepen in de steden, die als voorraadschuren van rijkdom en 'fabrieken' van armoede bijzonder kwetsbaar waren. Uit het feit dat de meeste ordonnanties met de regelmaat van een klok opnieuw werden uitgevaardigd, valt nochtans af te leiden dat zulk een politiek niet veel uithaalde. Enerzijds vertoonde het politionele apparaat te veel tekortkomingen om op grote schaal tot vervolgingen over te gaan. Het aantal effectieven was uitermate beperkt; de taak van de officieren van justitie was zeer uitgebreid; van enige samenwerking tussen de verschillende gerechtelijke instanties was geen sprake; vele ambtenaren legden ten slotte niet veel ijver aan de dag uit vrees voor represailles vanwege de lagere klassen of wegens de armoede der 'delinquenten', die niet in staat waren om de onkosten van hun gevangenschap te vergoeden. Anderzijds was de omvang van het sociale probleem te groot geworden, opdat zelfs een degelijk georganiseerd en gecoördineerd repressieapparaat het had kunnen 'oplossen'. Het volstond niet de zwervers uit de steden te verdrijven en de huisarmen een bedelverbod op te leggen; de behoeftigen moesten op één of andere wijze worden opgevangen. Aangezien de traditionele instellingen niet waren opgewassen tegen de vloedgolf van steunaanvragen, impliceerde een meer positieve benadering van het pauperisme echter een radicale reorganisatie van de armenzorg. De openbare autoriteiten noch de gegoede burgers waren geneigd een dergelijke stap lichtvaardig te zetten. Een rationalisatie van de armenzorg verplichtte de eersten ertoe administratieve hervormingen door te voeren die gemakkelijk tot bevoegdheidsbetwistingen konden leiden. De bezittende klasse van haar kant was zich bewust van het feit dat een meer efficiënte sociale politiek financiële offers zou eisen. Zowel de economische als de politieke machthebbers poogden bijgevolg zo lang mogelijk met de traditionele riemen te blijven roeien.

De periode 1520-35 was een keerpunt. Tot dan toe waren de levensmiddelen relatief overvloedig en de graanduurtes vrij zeldzaam geweest. Het hongerjaar 1521/22 was een teken aan de wand. Een 'probleemloze' voortzetting van de demografische groei bleek onverenigbaar te zijn met de structuur der agrarische productie. Tussen 1527 en 1534 veroorzaakte een aaneenschakeling van misoogsten in geheel Europa catastrofale hongersnoden, die in verscheidene gebieden met epidemieën gepaard gingen. Oorlogen, financiële crisissen en muntmanipulaties hadden bovendien een ongunstige weerslag op de internationale handel en dus op de industriële productie. De dalende vraag naar fabricaten bracht voor talrijke arbeiders ondertewerkstelling en zelfs werkloosheid mede, waardoor hun reëel inkomen nog meer werd aangetast. De crisis van de jaren twintig en de vroege jaren dertig heeft tot een tijdelijke overbrugging van de kloof tussen geschoolde ambachtslui en ongeschoolde arbeiders geleid: de laatsten werden ongetwijfeld het zwaarst getroffen, doch de eersten waren het meest verbitterd, omdat zij hun economische positie tijdens de voorgaande expansiefase gevoelig hadden verbeterd. De traditioneel revolutionaire neigingen van de lagere klassen werden versterkt door de gefrustreerde middenlagen. **[41]** De gevolgen lieten niet op zich wachten.

Vanaf 1520 drukten oproerige bewegingen, die vaak gevaarlijke proporties aannamen, de lokale

en centrale overheden gewelddadig op het sociale probleem. Hele gebieden werden in vuur en vlam gezet: de *Communeros* in Spanje in 1520-21, gevolgd door de *Germanias* in 1525-26, de *Bauernkrieg* in 1524-26, de opstanden der textielwerkers in het zuidoosten van Engeland in 1525-26 en 1528, de *Grande Rebeayne* te Lyon in 1529, de opstand der *Straccioni* te Lucca in 1531-32 en de *Pilgrimage of Grace* in 1536-37, een aaneenschakeling van vijf revoltes die een groot deel van het Engelse grondgebied besloegen. Ook in talrijke Nederlandse streken (Land van Waas, Luxemburg, Limburg, het gebied rond Luik) en steden (Den Haag, 's-Hertogenbosch, La Roche, Utrecht, Brussel, Amsterdam, Leiden) deden zich in de periode 1520-35 hevige woelingen voor. Een kwantificatie der oproerige bewegingen in de steden van het Heilige Roomse Rijk toont aan dat de sociale onrust in de jaren twintig met een voorheen ongekende intensiteit om zich heen greep. Tussen 1451 en 1530 deden zich ten westen en ten oosten van de Elbe (Bohemen en Oostenrijk inbegrepen) 96 stedelijke revoltes voor: 33 in de periode 1451-1510 (gemiddeld 0,5 per jaar), 18 in het tweede decennium van de zestiende eeuw (gemiddeld 1,8 per jaar) en niet minder dan 45 of bijna de helft in het derde decennium (gemiddeld 4,5 per jaar). Daarbij moet opgemerkt worden dat het zwaartepunt tussen 1521 en 1530 in de grote en middelgrote steden lag, meer bepaald in de industriële centra. Protesten tegen de buitensporige concentratie van de rijkdom in handen van een minderheid en de toenemende dominantie uitgeoefend door de kapitalistische kooplieden-ondernemers vormden meestal het hoofdmotief. Het staat buiten kijf dat de middenstand in al die rurale en stedelijke opstanden vaak een voorname rol heeft gespeeld. Vele oproerige bewegingen werden echter na verloop van tijd door een radicaliseringsproces gekenmerkt, waarbij de lagere klassen de bovenhand haalden. Het kan bijgevolg geen verwondering wekken dat het aanzwellend pauperleger door de vertegenwoordigers van het 'establishment' hoe langer hoe meer als de bedreiging bij uitstek voor de precaire sociale orde werd beschouwd. Niet ten onrechte: toen de hertog van Norfolk in 1526 aan een opstandige menigte in Oost-Engeland vroeg om hun leider te spreken, kreeg hij ten antwoord: 'Aangezien je de naam van onze aanvoerder vraagt, voorwaar zijn naam is Armoede, want hij en zijn neef Behoeftigheid hebben ons hiertoe gebracht'.

De humanisten pakten tijdens de cruciale jaren twintig het dreigende probleem van de armoede aan. In *Utopia*, schreef Thomas More in 1516, zou de bedelarij verboden en de arbeid voor alle werkonwillige armen verplichtend zijn. Deze opvatting won in de loop van het volgende decennium snel veld. Talrijke humanisten, bekommerd om de massale sociale nood en vermoedelijk ook bevreesd voor nieuwe revoltes, stelden middelen voor ter leniging van de behoeftigheid en ter beteugeling van de landloperij. In 1524 wijdde Erasmus één van zijn *Colloquia* aan de 'plaag': bedelen was asociaal, verfoeilijk en gevaarlijk voor de openbare orde. Op het einde van de Dialoog werd voorspeld dat de stedelijke overheden weldra strenge maatregelen zouden treffen. Eén jaar later publiceerde de Spaanse humanist Juan Luis Vives te Brugge het beroemdste en uitvoerigste zestiende-eeuwse traktaat over armenzorg: *De Subventione Pauperum*. Hij zette een heel programma uiteen: strikt verbod der bedelarij, arbeidsdwang, centralisatie der steunfondsen, oprichting van scholen voor de kinderen der paupers, enz. In 1527 merkte Cornelis Agrippa schamper op dat men in navolging van de klassieke oudheid niet zozeer de armen moest beklagen, dan wel de bedelaars en vagebonden verachten. In 1529 sneed Thomas More het thema opnieuw aan. Ditmaal drukte hij zich heel wat minder academisch uit dan in *Utopia*. Een ijzingwekkend beeld werd opgehangen van het gevaar geïncarneerd door al wie handelde

met verachting voor God en alle goede mensen en koppige, rebellerende geesten tegen alle wetten, regels en besturen... Want zij zullen elkaar vinden... en onder voorwendsel van hervorming... zullen zij streven naar een

nieuwe verdeling van ieders grond en bestaansmiddelen, nooit ophoudend indien je hen laat begaan, totdat zij van allen bedelaars gemaakt hebben zoals ze zelf zijn en tenslotte heel het rijk ten gronde richten en dat niet zonder slachtpartij en met bloed bevlekte handen.

Na de traumatische ervaring van de *Pilgrimage of Grace* stond het pauperisme in Engeland meer dan ooit tevoren in het centrum der belangstelling. Thomas Elyot, Richard Morison, die een verband legde tussen verarming en opstandigheid, Thomas Starkey en andere humanisten waren unaniem in hun oordeel dat ledigheid des duivels oorkussen is: arbeidsdwang was de meest onontbeerlijke vereiste voor de handhaving van het gemenebest. [42]

De religieuze hervormers lieten zich niet onbetuigd. Hoezeer Luther, Zwingli en Calvijn ook van mening verschilden, ze waren het er over eens dat armoede geen deugd, doch een beproeving was. Aangezien ieder voor zijn eigen lot verantwoordelijk was, werd de ledigheid in uiterst scherpe bewoordingen veroordeeld en haar tegendeel, de arbeid, 'geheilgd'. De arbeidsplicht, gegrondvest op theologische basis, werd niet alleen gepredikt, maar tevens in de praktijk doorgedrukt. In 1523 hielp Luther bij de reorganisatie van de armenzorg in de Saksische stad Leisnig. Drie jaar later redigeerde Zwingli een plan voor de hervorming der openbare weldadigheid in Zürich. In 1541 legde Calvijn de precieze werking van de armenzorg te Genève in een kerkverordening vast. Hoewel de drie hervormers over talrijke punten van mening verschilden en de ene er meer radicale opinies op na hield dan de andere(n), toch waren de door hen verkondigde en toegepaste principes inzake onderstand in grote lijnen dezelfde: verbod der bedelarij, arbeidsplicht, centralisatie der steunfondsen en minimale uitkeringen. Wat dat laatste punt betreft: Luther oordeelde dat de steun tot het strikte bestaansminimum moest beperkt worden.

Slechts één religieuze beweging liet een ander geluid horen. De anabaptisten verklaarden zich weliswaar tegenstanders van de bedelarij, doch louter en alleen omdat een waarachtige christelijke gemeenschap op vrijwillige wederzijdse hulp diende gebaseerd te zijn. Daarom was zowel misprijzen voor de armen als overheidsinmenging op het vlak der weldadigheid uit den boze. De mogelijkheden tot verspreiding van zulke ideeën waren bijzonder beperkt. Alle vorsten beschouwden het anabaptisme namelijk als een 'vervloekte sekte' samengesteld uit ongeletterde en arme mensen, die er op uit waren de geestelijken, de edelen, de burgers, de kooplui, kortom alle eigenaars te plunderen 'ten einde daarvan één massa te maken'. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat deze voorstelling van zaken geenszins met de werkelijkheid strookte: de dopers werden uit alle lagen van de samenleving gerekruteerd (met bijgevolg een overwicht van bezitlozen) en de meesten onder hen erkenden het recht op privébezit. Het feit dat de hogere klassen in het tweede kwart der zestiende eeuw zo vaak en zo expliciet een verband legden tussen pauperisme en anabaptisme, gebrandmerkt als 'communisme', bewijst echter hoe prangend het sociale probleem was geworden en hoezeer de potentiële 'ontploffbaarheid' van die situatie de autoriteiten met vrees vervulde.

Als men met al die factoren rekening houdt, dan wordt het begrijpelijk waarom zovele West-Europese vorsten en stadsbesturen hun sociale politiek vanaf de jaren twintig der zestiende eeuw grondig hebben herzien. Zeker, in de loop der voorgaande eeuwen waren herhaaldelijk maatregelen tegen de bedelarij en de vagebondage getroffen geworden. Van een systematische, gecoördineerde sociale politiek was nochtans geen sprake geweest. Tussen 1522 en 1545 deden ongeveer zestig steden voor het eerst in hun geschiedenis stappen in die richting: twintig à dertig in Duitsland, veertien in de Lage Landen, acht in Frankrijk, zes in Zwitserland en twee in Noord-Italië. In de Nederlanden (1531), Frankrijk (1534), Engeland (1531 en vooral 1536),

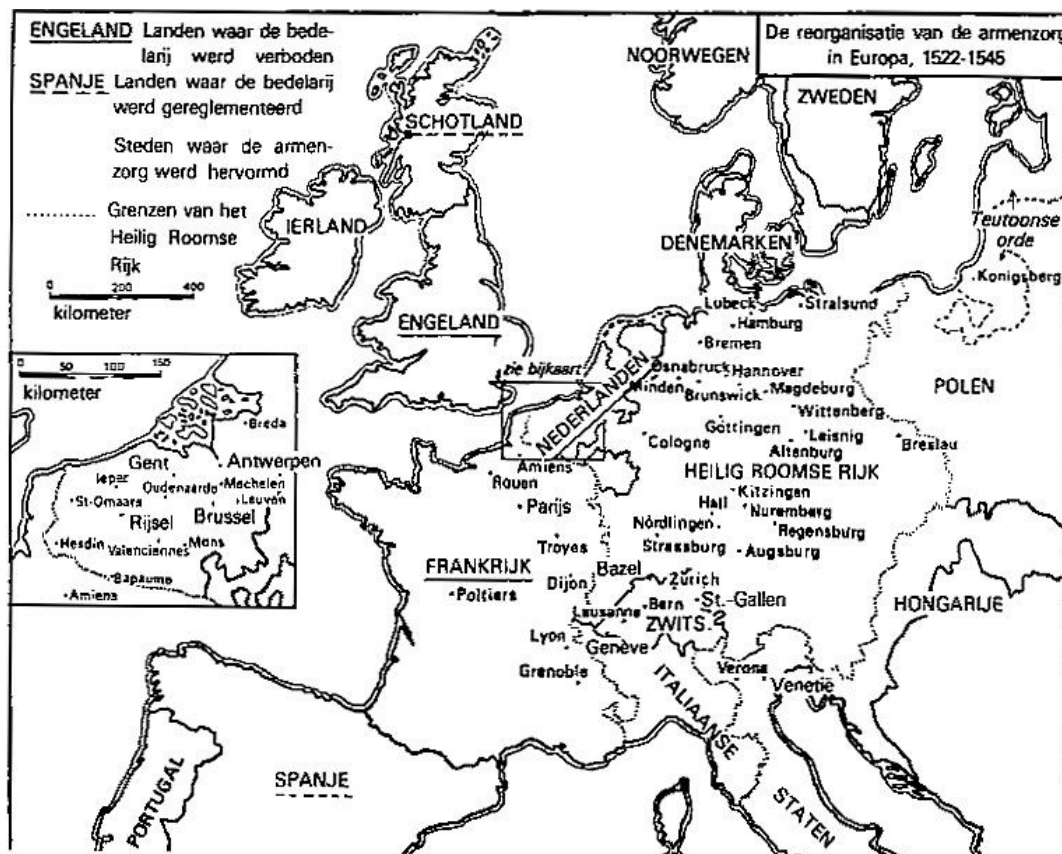
Schotland (1535) en Spanje (1541) vaardigden de centrale overheden bovendien ordonnanties uit die allerlei reglementen betreffende de bedelarij en/of de armenzorg aan het hele land oplegden (afb. 8). Welke waren de voornaamste karakteristieken van die nieuwe beschikkingen?

In haast alle steden zaten twee principes voor: een strikt verbod der bedelarij en (al dan niet expliciet geformuleerd) de arbeidsplicht voor de valide armen, ongeacht hun leeftijd en geslacht. Op één uitzondering na (Venetië) werden de bestaande fondsen bovendien in een *gemene beurs*, *Aumône générale* of *gemeinen Kasten* gecentraliseerd. In de Franse steden gingen de autoriteiten nog verder: zij verplichtten de gegoede burgers regelmatig een 'armentaks' te betalen. De opzet der vorstelijke verordeningen was min of meer dezelfde, maar de concrete realisatie verschilde sterk van land tot land. In de Nederlanden verbood Karel V alle vormen van bedelarij; meer ingrijpende disposities werden echter aan de lokale besturen overgelaten. De keizer maande deze laatste weliswaar aan een gemene beurs te creëren, doch het bleef uiteindelijk bij een advies. In Engeland daarentegen verbood Hendrik VIII niet alleen de bedelarij, maar dwong hij de parochies tevens hun liefdadige fondsen in gemene beurzen bijeen te brengen. In 1572 werden de lokale autoriteiten bovendien gedwongen een taks te heffen ten einde over een permanente bron van inkomsten te beschikken waarmee de impotente armen continu konden onderhouden worden. De Schotse armenwet van 1535 bepaalde dat de valide armen in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien; zij mochten onder geen beding bedelen en konden geen aanspraken maken op steun. De bejaarde en gebrekkige armen mochten wél aalmoezen vragen, maar alleen in hun geboorteplaats. Tijdens de regeringen van Frans I en Hendrik II, meer bepaald tussen 1516 en 1554, werd in Frankrijk een hele reeks ordonnanties uitgevaardigd die zeer strenge straffen voor bedelaars en vagebonden voorzagen. De belangrijkste beslissingen inzake armenzorg werden echter op lokaal vlak getroffen. In Spanje ten slotte was er geen sprake van een strikt verbod der bedelarij noch van een centralisatie der steunfondsen, laat staan van een armentaks. Hoewel de *Cortes* in de jaren twintig en dertig herhaaldelijk klaagden over de schrikwekkende uitbreiding van de vagebondage, beperkte de regering zich tot een reglementering van de bedelarij.

Kortom, met uitzondering van Schotland en Spanje berustte de reorganisatie van de armenzorg overal op gelijkaardige grondslagen. Het strikte verbod der bedelarij beoogde de migraties der paupers te verhinderen en tegelijkertijd de lokale behoeftigen te dwingen zonodig onderbetaalde arbeid te verrichten. In Engeland werden die doelstellingen kracht bijgezet door het beroemde *Statute of Artificers* van 1563. Deze uitgewerkte code vermeldde een lijst van dertig beroepen waarin de arbeidscontracten telkens op zijn minst één jaar moesten stand houden. Alle personen die ongehuwd of jonger dan dertig jaar waren, die geen bestaansmiddelen hadden en die gedurende drie jaar één der betrokken beroepen hadden uitgeoefend, mochten in geval van werkloosheid gedwongen worden voor om het even welke ondernemer in om het even welke van deze bedrijfstakken te werken tegen een loon vastgesteld door de *Justices of the Peace*. Een andere clausule bepaalde dat alle werklozen tussen twaalf en zestig jaar zonder bestaansmiddelen en beroepskwalificaties onder dezelfde voorwaarden door om het even welke grondbezitter mochten in dienst genomen worden.

De centralisatie der steunfondsen liet toe de controle zo scherp mogelijk te maken. In vele steden werden voortaan lijsten opgesteld waarin de naam, het adres, het beroep, de leeftijd, de burgerlijke stand, de fysische toestand en het loon van elke persoon in aanmerking komend voor openbare steun zorgvuldig moesten opgetekend worden. De autoriteiten hadden aldus een globaal en nauwkeurig overzicht van het aantal 'ware' behoeftigen, hun kwalificaties en

inkomenssituatie. Tijdens een periode van economische expansie kon de hoofdelijke steun bijgevolg gradueel worden verminderd of aan bepaalde categorieën geweigerd ten einde de arbeidsmarkt snel van de vereiste arbeidskrachten te voorzien. De inschakeling van deze laatsten kon desgevallend loonsverhogingen voorkomen. In dit verband moet opgemerkt worden dat het vrijwel onmogelijk is om louter op basis van steunlijsten het reële aantal armen te achterhalen. Dergelijke tellingen geven hoogstens een indruk van hun verspreiding over de stad en van hun vatbaarheid voor bepaalde ziekten.

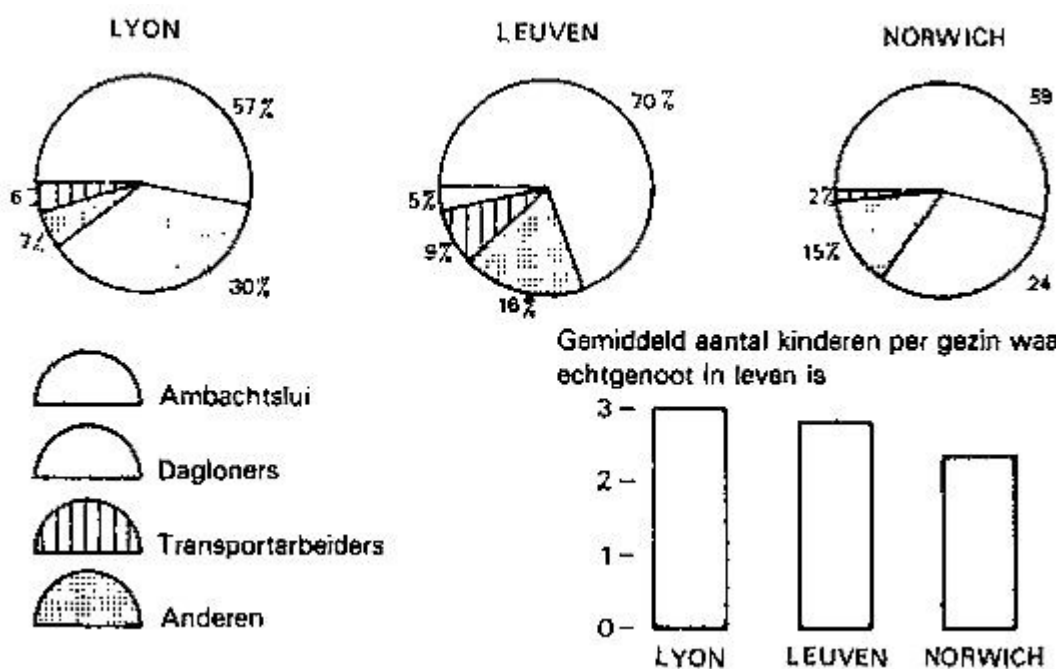

Afb. 8 Cartografische voorstelling van de reorganisatie van de armenzorg in Europa, 1522-1545.
Bron: gebaseerd op H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 591.

Een voorbeeld zal dat duidelijk maken. In 1570 werden in Norwich 2.342 armen gerecenseerd, waaronder 1.335 mannen en vrouwen. Welnu, van deze laatsten ontvingen er slechts 237 regelmatig steun, dit is nauwelijks 18 pct. van de volwassen bevolking die op dat ogenblik als arm werd beschouwd. Vijf jaar later was hun aantal opgelopen tot 390 of bijna 30 pct. der arme mannen en vrouwen genoteerd in de telling. Om dezelfde reden kunnen de steunlijsten evenmin gebruikt worden om de demografische karakteristieken van arme gezinnen te bestuderen. Het voorkomen van talrijke weduwen of echtparen met veel kinderen ten laste bewijst niet noodzakelijkerwijs dat die categorieën het grootste deel der arme bevolking vormden; in de meeste gevallen weerspiegelt het slechts de criteria gehanteerd door het armbestuur. De samenstelling van de gesteunde groep hing af van factoren die over het algemeen weinig te maken hadden met de reële noden der lagere klassen. Naar gelang van de financiële middelen waarover de instelling beschikte, de stijgende of dalende vraag naar arbeiders, de sociaal-politieke toestand in de betrokken stad (vrees voor opstand bijvoorbeeld) en andere 'externe' factoren werden sommige groepen aangetrokken of afgestoten. Daarom konden arme ouderlingen en gebrekkigen nu eens het overwicht hebben, terwijl de meerderheid der gesteunden op andere ogenblikken uit jonge en valide armen bestond (afb. 9).

De invoering van een gemene beurs bewijst ten slotte dat de autoriteiten aan de nieuwe sociale politiek een permanent karakter wilden verlenen. In Engeland en in de Franse steden werd de continuïteit van het systeem het best gewaarborgd: taxatie schakelde de toevallige variabelen in de spijziging van het gecentraliseerde steunfonds grotendeels uit. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat de creatie van een gemene beurs geen onverdeeld enthousiasme heeft gewekt. Aangezien de rijken hun bijdragen voortaan aan een onpersoonlijke organisatie moesten overhandigen, konden zij niet langer een directe morele verbintenis aangaan met de ontvangers van hun aalmoezen. Het liefdadig gebaar verloor bijgevolg de symbolische bijbetekenissen waarmee het eens was beladen geweest. Vandaar dat het bevel om alle steungelden naar de gemene beurs te draineren soms op heftige weerstand is gestuit – blijkbaar vaker in katholieke dan in protestantse centra. [43]

Beroepsstructuur van de volwassen mannen in gezinnen waar de echtgenoot in leven is (percentages)

Afb. 9 Professionele en demografische kenmerken van de armen opgetekend in tellingen uitgevoerd in Lyon (1534-1539), Leuven (1546) en Norwich (1570)

Bronnen: berekend op basis van N.Z. Davis, 'Poor relief, Humanism and Heresy: The Case of Lyon', *Studies in Medieval and Renaissance History*, V, (1968), pp. 222-223; J. Cuvelier, 'Documents concernant la réforme de la bienfaisance à Louvain au XVIe siècle', *Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique*, 105, (1940), pp. 48-55, 101-115; J.F. Pound, 'An Elizabethan Census of the Poor', *Univ. of Birmingham Historical Journal*, 8 (1962), pp. 141-142, 152-155.

Opmerking: uit deze gegevens blijkt dat de armoede in de drie bestudeerde steden niet kan worden toegeschreven aan ongeschooldheid of buitensporige gezinsgrootte.

Indien elk onderdeel van de nieuwe sociale politiek apart wordt beschouwd, dan kan de 'moderniteit' ervan wellicht in twijfel worden getrokken. In de tweede helft der vijftiende eeuw waren immers al maatregelen tegen de bedelarij en de vagebondage getroffen, terwijl traditionele opvattingen inzake liefdadigheid nog tot laat in de zestiende en zelfs in de zeventiende eeuw bleven voortleven. Indien men echter overweegt dat ongeveer zestig West-Europese steden omstreeks dezelfde tijd een gecoördineerd bedelingssysteem met controlerende en regulerende functies creëerden, dan mag men ontegenzeggelijk van een keerpunt gewagen. Het verband tussen de triomf van het handelskapitalisme en de totstandkoming van de nieuwe sociale politiek lijkt ons onloochenbaar. In alle centra waar de industriële productie werd beheerst door het commerciële kapitaal evolueerde de armenzorg van een discontinu en vrij ongedifferentieerd hulpbetoon, hoofdzakelijk verstrekt onder de vorm van privé-liefdadigheid

op vrijwillige basis, tot een continu en selectief systeem, grotendeels gehanteerd door openbare instellingen, die vaak dwang uitoefenden om de vereiste fondsen bijeen te brengen. Wij bedoelen niet dat de privé-liefdadigheid in de zestiende eeuw geen belangrijke rol meer speelde, integendeel. De reorganisatie van de armenzorg impliceerde echter dat de meeste almoezen voortaan via een openbare instelling, waarin alleen de meer belangrijke burgers zitting hadden, onder de armen werden verdeeld.^[44]

De doorslaggevende impact van het commerciële kapitalisme blijkt ook uit het feit dat nergens in Oost-Europa tijdens deze periode een vergelijkbare sociale politiek tot stand kwam. Zeker, in verscheidene landen ten oosten van de Elbe werden in de vijftiende en zestiende eeuw maatregelen getroffen ter beteugeling van de bedelarij en de vagebondage. De Poolse theoloog André Fricius Modrevius publiceerde in 1551 zelfs een traktaat waarin de ledigheid scherp werd veroordeeld: bedelaars moesten streng gestraft worden, omdat zij tegen de christelijke moraal handelden en de openbare orde in gevaar brachten. De auteur oordeelde dat alleen de 'fatsoenlijke' armen mochten gesteund worden en dat de onderstand tot het strikte bestaansminimum moest beperkt worden. De daadwerkelijke stimulans om een radicale reorganisatie van de traditionele armenzorg door te voeren ontbrak evenwel in de Oost-Europese landen. De feodale heren wensten weliswaar de vagebondage te bestrijden, omdat de goede werking van de heerlijke economie erdoor gehinderd werd, maar zij hadden geen belang bij de totstandkoming van een gecoördineerd steunsysteem met controlerende en regulerende functies, omdat zij niet afhankelijk waren van een arbeidsmarkt in de eigenlijke zin. Vandaar dat een 'rationele' sociale politiek in Oost-Europa uitbleef.

De samenhang tussen liefdadigheid, controle en arbeidsregeling wordt treffend geïllustreerd door de *Aumône générale* van Lyon. In april 1529 deed zich in de Rhônestad een hevig oproer voor: 1.000 à 1.200 hongerige paupers bestormden enkele kloosters en de huizen van verscheidene vooraanstaande burgers, plunderden de graanzolders en verdeelden de 'buit'. Hoewel de *Grande Rebeayne* spoedig en genadeloos werd onderdrukt, bleven het stadsbestuur en de kooplui nieuwe uitbarstingen vrezen. Toen de graanprijzen in mei 1531 opnieuw een hoogtepunt bereikten, namen zij geen risico's meer en stichtten een *Aumône générale*: alle steunfondsen werden gecentraliseerd, collectes georganiseerd, armenlijsten aangelegd, enz. De actie was een volledig succes. Lyon bleef van oproerige bewegingen en zelfs van hongerrellen gespaard. Aanvankelijk bedoeld als een tijdelijke noodmaatregel, kreeg de instelling in 1534 een definitief karakter. De kooplui, die de belangrijkste steunpilaren van de *Aumône* waren, zagen duidelijk in welke grote diensten de gecentraliseerde armenzorg als controlerend en arbeidsregelend instrument kon bewijzen. De rijke Piëmontese handelaar Etienne Turquet, één der medestichters van de *Aumône* en rector van de instelling in 1535-36, stelde het stadsbestuur in 1536 voor om de zijdenijverheid in Lyon te introduceren. De autoriteiten gingen gretig op zijn verzoek in en schonken hem vijfhonderd kronen. Wat meer was: de *Aumône* huurde enkele huizen, die als ateliers werden ingericht, en betaalde de lonen der Italiaanse zijdespecialisten die Turquet had aangeworven om de kinderen der gesteunde armen de vereiste technische vaardigheden bij te brengen. Vanaf het ogenblik waarop de kinderen voldoende geschoold waren, moesten zij in dienst treden bij ambachtslui die door Turquet en zijn vennoten in Lyon waren geïnstalleerd. In de loop der volgende decennia voerden de kooplui-rectors van de *Aumône* systematisch dezelfde politiek.

Hoewel het arbeidsregelend aspect van de zestiende-eeuwse armenzorg nergens zo frappant tot uiting komt als te Lyon, is het duidelijk dat gelijkaardige motieven bij de overgrote meerderheid

der lokale besturen hebben voorgezeten. Vanaf 1529 werden de valide bedelaars in Venetië op de galeien tewerkgesteld tegen de helft van het gebruikelijke loon. De Engelse armenwet van 1536 bepaalde dat arme kinderen van vijf tot veertien jaar door de *Justices of the Peace* gratis bij ambachtslui of boeren mochten ondergebracht worden voor wie ze gratis moesten werken. In Leuven werden de werklozen vanaf 1541 verplicht zich tweemaal daags met -hun gereedschap vóór het stadhuis te melden; op straffe van de armenlijst te worden geschrapt, mochten ze zich niet over hun arbeidsvoorwaarden beklagen noch hun werkgevers in de steek laten. En in Troyes, een belangrijke industriestad, stipuleerde het stadsbestuur in 1545 dat arme jongens wanneer ze de leeftijd van negen jaar bereikten in dienst van een ambachtsman moesten treden.

Waarom gaf de toename van het pauperisme niet overal aanleiding tot een reorganisatie van de armenzorg? Het antwoord is heel eenvoudig: alles hing af van de specifieke ontwikkeling der diverse landen, gewesten en steden. Economische factoren blijken daarbij van het grootste belang te zijn geweest. Op alle plaatsen waar de burgerij verwachtte dat controle met arbeidsregeling kon worden gecombineerd, met andere woorden waar zij een economische expansie of heropleving verhoopte, verleende zij haar medewerking aan de totstandkoming van de nieuwe sociale politiek. Wij betogen niet dat godsdienstige of humanistische overwegingen geen rol hebben gespeeld. In sommige kleine steden hebben de ideeën van de hervormers vermoedelijk een doorslaggevende invloed gehad (in Wittenberg en in Leisnig bijvoorbeeld). Evenmin als het pauperisme *in se* volstonden zulke motieven nochtans in de meeste centra om een gecoördineerd bedelingssysteem te creëren. De denkbeelden van humanisten en religieuze hervormers werden door de wereldlijke overheden over het algemeen maar in de praktijk omgezet wanneer ze op het economische vlak konden worden ‘vertaald’, dat wil zeggen wanneer de drie-eenheid *caritas*-controle-arbeidsplicht samenviel met de reële of vermeende belangen van de kooplieden-ondernemers.

In Spanje bijvoorbeeld had een beklemtoning van het arbeidsethos of een centralisatie der steunfondsen niet veel zin, omdat het land weinig nijverheidscentra van enige betekenis had. Deze laatste konden met de paupers trouwens niet veel aanvangen: zij hadden vooral specialisten nodig. Het Iberisch schiereiland verkeerde in de zestiende eeuw in een (ogenschijnlijk) paradoxale situatie: enerzijds een buitensporige toename van het aantal *picaros*, met andere woorden economisch ‘overtolligen’, anderzijds een ernstig tekort aan gekwalificeerde arbeidskrachten. Daarom ontbrak elke stimulans om een nieuw bedelingssysteem tot stand te brengen. Het uitblijven van een radicale reorganisatie van de armenzorg in Spanje moet dus geenszins aan de ‘luiheid’ van haar bevolking worden toegeschreven, zoals sommige historici hebben vooropgesteld.

Schotland verkeerde in hetzelfde geval. De tijdelijke akte van 1574, bestendigd in 1579, was een vrij nauwkeurige kopie van de meeste voorzieningen van de Engelse armenwet. In tegenstelling tot Engeland werden in Schotland echter geen schikkingen getroffen voor de werkverschaffing der valide bedelaars; de parochies werden niet gedwongen voorraden grondstoffen aan te leggen noch werkhuizen op te richten ‘om de armen aan het werk te zetten en luiheid te voorkomen’. Er werd weliswaar een armentaks ingevoerd die door de gegoede burgers moest betaald worden, doch de autoriteiten blijken slechts sporadisch en telkens gedurende een korte periode tot taxatie te zijn overgegaan. De verklaring moet gezocht worden in het onontwikkelde en niet-geïndustrialiseerde karakter van het zestiende-eeuwse Schotland. Loonarbeid verschaftte maar een gering deel van het nationaal inkomen en niet-agrarische arbeid was beperkt tot de stedelijke ambachtsgilden, die door erfelijke privileges werden beschermd. Maatregelen gericht

op een efficiënte regeling van de arbeidsmarkt werden door de Schotse *upper classes* bijgevolg weinig of niet zinvol geacht.

In andere West-Europese steden werd de traditionele *caritas* niet herzien, wegens de drastische daling der bevolking, het onstuitbaar verval van de lokale nijverheid of andere factoren die zulk een inspanning voor de elite overbodig maakten. In Leiden werden geen nieuwe armenwetten uitgevaardigd, omdat de lakennijverheid door een hevige structurele crisis was getroffen, waardoor talloze ondernemers bankroet gingen en het aantal weefgetouwen met de helft verminderde. Om gelijkaardige redenen besloten de Noord-Italiaanse steden (met uitzondering van Venetië en Verona) evenmin tot een reorganisatie van de armenzorg. In 1540 werden in Brescia nog nauwelijks duizend stuks laken gefabriceerd tegen ruim achtduizend in de vroege zestiende eeuw. In Milaan daalde het aantal inschrijvingen in de lakengilde van 158 in 1515 tot 59 in de jaren dertig. De bevolking van Pavia daalde ingevolge oorlogen en epidemieën van 16.000 omstreeks 1500 tot nauwelijks 7.000 in 1535. Twee jaar later telde Florence nog maar 63 lakenateliers tegen 270 in 1480; bovendien was de bevolking van de stad tussen 1510 en 1530 met 20 pct. verminderd.

Economische wijzigingen verklaren ook waarom het nieuwe bedelingssysteem op bepaalde plaatsen na verloop van tijd werd opgegeven. De Ieperse gemene beurs, eens het lichtend voorbeeld in de Nederlanden, was op het einde van de zestiende eeuw gedegradeerd tot een instelling die zich voornamelijk het lot van vondelingen en verlaten kinderen aantrok. De verklaring: de oude lakennijverheid was helemaal afgetakeld, terwijl een eventuele inplanting van de saaifabricage niet van de grond was gekomen. Tegen 1600 bestond de Ieperse economie nog slechts uit enkele marginale nijverheidstakken met minibedrijfjes van louter plaatselijke betekenis. De autoriteiten zagen bijgevolg geen enkele reden meer om een gecoördineerde sociale politiek te *blijven* voeren.

In Venetië en in Genève lagen de zaken net andersom. De bevolking van Venetië, waar de armenzorg werd gereorganiseerd in 1528-29, steeg van ca. 115.000 in 1509 tot ca. 168.000 in de jaren zestig. Parallel met de demografische expansie nam de vraag naar arbeiders toe. In tegenstelling tot deze van de andere Noord-Italiaanse steden maakte de Venetiaanse textielindustrie een tijdperk van koortsachtige groei door: de lakenfabricage steeg van ongeveer duizend stuks voor 1520 tot ca. 10 000 omstreeks 1550 om in het laatste kwart van de eeuw een gemiddelde van 20.000 stuks per jaar te bereiken. Ook de scheepsbouw slorpte, zij het op een lager absoluut niveau, hoe langer hoe meer arbeidskrachten op; het arsenaal stelde in 1493 een duizendtal personen te werk, ruim 2.000 in de jaren dertig, 3.000 à 4.000 in de loop der eerstvolgende decennia. Hetzelfde gold voor Genève. Drie immigratiegolven (1549-60, 1572-74 en 1585-87) brachten duizenden protestantse vluchtelingen naar de stad, waar kapitaal, technische *knowhow* en arbeidskrachten 'optimaal' werden verenigd. Aangemoedigd door de wereldlijke overheden en de geestelijkheid, Calvin aan het hoofd, creëerden talrijke ondernemers nieuwe nijverheden. Aangezien het overwegend om verwerkende nijverheden ging en de arbeidskracht even overvloedig als goedkoop was, konden de Geneefse ondernemers grote winsten boeken. In die omstandigheden lag het voor de hand dat de armenwetten uitgevaardigd in 1541 van kracht bleven.

Ten slotte moet beklemtoond worden dat de nieuwe sociale politiek in geen enkel land zo efficiënt is toegepast geworden en nergens zo systematisch is vervolmaakt geworden als in Engeland. De verordening van 1597/98 was een synthese van alle vroegere disposities inzake

armenzorg. De grote lijnen van deze wet die met lichte wijzigingen opnieuw werd uitgevaardigd in 1601, zouden gedurende bijna 250 jaar geldig blijven. Aan het strikte verbod der bedelarij, de arbeidsplicht voor alle valide armen, de centralisatie der steunfondsen en de inning van een armentaks betaalbaar door de parochies werd op het 'Untroubled Island' niet meer getornd. Deze continuïteit bewijst dat Englands economische groei op lange termijn aanhield en dat het land langzaam maar zeker een voorsprong nam op het continent.

Bibliografie

Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (2 dln., Parijs, 1966; Engelse vertaling: Londen, 1976) is een groot algemeen werk waarin vele briljante ideeën over de Europese economie en samenleving worden ontwikkeld. Voor een stimulerende, zij het overdreven, these betreffende het belang van de zestiende-eeuwse 'wereldeconomie': Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: capitalist agriculture and the origins of the European worldeconomy in the sixteenth century* (New York en Londen, 1974). De recensie van Theda Skocpol, 'Wallerstein's world capitalist system: a theoretical and historical critique', *AJS*, 82 (1977), 1075-1090, geeft een goed idee van de rijkdom en de zwakte van het werk.

Over agrarische verandering in Engeland leze men het boek van R.N. Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century* (2e uitg., New York en Londen, 1967), dat nog steeds geldt als de klassieke uiteenzetting over het onderwerp. Het voornaamste moderne werk over de Engelse landbouw is Joan Thirsk, ed., *The Agrarian History of England and Wales*, IV (Cambridge, 1967). Voor Frankrijk raadplege men behalve het meesterwerk van Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, geciteerd in de algemene bibliografie, vooral L. Merle, *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine, de la fin du Moyen Age à la Révolution* (Parijs, 1958); J. Jacquard, *Société et vie rurale dans le sud de la région parisienne du milieu du XVIe siècle au milieu du XVIIe siècle* (2 dn, Rijsel, 1974); H. Neveux, *Les grains du Cambrésis (fin du XIVe-début du XVIIe siècle). Vie et déclin d'une structure économique* (Rijsel, 1974); en G. Cabourdin, *Tere et hommes en Lorraine, 1550-1635* (2 dln., Nancy, 1977). Voor Duitsland: D.W. Sabeau, *Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs* (Stuttgart, 1972). Voor de Lage Landen: Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven en Londen, 1974). Voor Spanje: J. Klein, *The Mesta: a study in Spanish economic history, 1273-1836* (Cambridge, Mass., 1920) en N. Salomon, *La campagne de Nouvelle Castille à la fin du XVIe siècle d'après les 'Relaciones topograficas'* (Parijs, 1964). Voor Zwitserland: O. Sigg, 'Bevölkerungs-, Agrar- und Sozialgeschichtliche Probleme des 16. Jahrhunderts am Beispiel der Zürcher Landschaft', *SZG*, 24 (1974), 1-25.

De toenemende greep van de stedelijke burgerij op het platteland is bestudeerd door B. Bennassar, *Valladolid au siècle d'or. Une ville de Castille et sa campagne au XVIe siècle* (Parijs en Den Haag, 1967); Robert Mandrou, *Les Fugger, propriétaires fonciers en Souabe, 1560-1618* (Parijs, 1969); en A.-M. Piuz, 'Les relations économiques entre les villa et les campagnes dans les sociétés pré-industrielles', in *Villes et Campagnes, XVe-XXe siècles* (Lyon, 1977), pp. 26-48. Zie ook H. Soly, 'The betrayal of the sixteenth-century bourgeoisie: a myth?', *AHN*, 8 (1975), 31-49.

H. Kellenbenz, 'The organization of industrial production', *CEHE*, V (1977), 462-548, geeft een uitstekend overzicht van de zestiende-eeuwse stedelijke en rurale nijverheden. Over het *putting-out system* leze men het oude maar nog steeds waardevolle werk van F. Furger, *Zum*

Verlagssystem als Organisationsform des Fruhkapitalismus im Textilgewerbe (Stuttgart, 1927) en de recente bijdrage tot het onderwerp van D.C. Coleman, *Industry in Tudor and Stuart England* (Londen, 1975). Belangrijke detailstudies over de sociale gevolgen van het commerciële kapitalisme zijn: E. Coornaert, *Un centre industriel d'autrefois: la draperie-sayerterie d'Hondschoote, XIVe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1930); R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands* (2 dln., Parijs en Den Haag, 1971); A. Laube, *Studien über den erzgebirgischen Silberbergbau von 1470 bis 1546* (Berlijn, 1974). Zie ook H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw. De stedbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel, 1977).

Over de verarming van de arbeidersbevolking en de groeiende sociaaleconomische ongelijkheid: E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960); B. Geremek, 'La popolazione marginale tra il medioevo e l'era moderna', *Studi Storici* (1968), 623-640; C.R. Friedrichs, 'Capitalism, mobility and class formation in the early modern German city', *PP*, 69 (1975), 24-49; W.G. Hoskins, *The Age of Plunder: King Henry's England, 1500-1547* (Londen, 1976); R. Gascon, 'Vitalité et inquiétudes urbaines', *HESF*, I (1977), 395-468.

Er bestaat een zeer omvangrijke literatuur over de reorganisatie van de armenzorg. We vermelden hier slechts enkele studies met betrekking tot de oorzaken en gevolgen. De houdingen van de humanisten en de religieuze hervormers tegenover de armen zijn onderzocht door M. Bataillon, 'J.L. Vivès, réformateur de la bienfaisance', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 19 (1952), 140-159; W.R.D. Jones, *The Tudor Commonwealth, 1529-1559* (Londen, 1970); H.J. Grimm, 'Luther's contributions to sixteenth-century organization of poor relief', *AR*, 61 (1970), 222-234; R.M. Kingdon, 'Social welfare in Calvin's Geneva', *AHR*, 76 (1971), 50-69; H. Scherpner, *Theorie der Fürsorge* (2e uitg., Göttingen, 1974). Zie ook G. Kouskoff, 'Le reflet des préoccupations municipales dans le 'De Republica emendanda' de Fricius Modrevius, maire de Wolborz', in *Théorie et pratique politiques à la Renaissance* (Parijs, 1977), pp. 61-74. Van de talrijke regionale en lokale monografieën moeten genoemd worden: voor Engeland: J. Pound, *Poverty and Vagrancy in Tudor England* (2e uitg., Londen, 1973), met een zeer nuttige bibliografie; P. Clark en P.A. Slack, eds., *Crisis and Order in English Towns, 1500-1700* (Londen, 1972); A.L. Beier, 'Vagrants and the social order in Elizabethan England', *PP*, 64 (1974), 3-29. Voor Frankrijk: M. Fosseyeux, 'Les premiers budgets municipaux d'assistance. La taxe des pauvres au XVIe siècle', *RHEF*, 20 (1934), 407-432; N.Z. Davis, 'Poor relief, humanism and heresy: the case of Lyon', *Studies in Medieval and Renaissance History*, V (1968), 217-275, een prachtige studie. Voor Duitsland en Zwitserland: A.L. Richter, *Die evangelische Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts* (2 dln., Weimar, 1846), een belangrijke bronnenpublicatie, en O. Winckelmann, 'Ueber die ältesten Armenordnungen der Reformationszeit', *Historische Vierteljahrschrift* (1914), 187-228, 361-400, een schat van feitenmateriaal. Voor Italië: B. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The social institutions of a Catholic state to 1620* (Oxford, 1971), een voortreffelijke, gedetailleerde bespreking van de sociale politiek. Voor de Lage Landen; H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd', *TG*, 88 (1975), 584-597, met een zeer uitvoerige bibliografie. Zie ook R. Saint-Cyr Duplessis, 'Charité municipale et autorité publique au XVIe siècle: l'exemple de Lille', *RN*, 59 (1977), 193-220. Voor Schotland: R. Mirchison, 'The making of the old Scottish poor law', *PP*, 63 (1974), 58-93. Voor Spanje: P. Vilar, 'Les primitifs espagnols de la pensée économique', in *Mélanges Marcel Bataillon* (Parijs, 1962), pp. 261-294.

-
- [28] Brenner, 'Agrarian class structure', pp. 61-64, 71-72.
- [29] Tawney, *The Agrarian Problem*, pp. 287-310 (op p. 307); zie ook J. Cornwall, *Revolt of the Peasantry, 1549* (Londen, 1977).
- [30] A. Everitt, 'Farm labourers', *AHEW*, 406.
- [31] R. Gascon, 'Immigration et croissance urbaine au XVIe siècle: l'exemple de Lyon (1529-1563)', *AESC*, 25 (1970), 994-997.
- [32] K.H. Takahashi, 'A contribution to the discussion', in Hilton, ed., *Transition*, pp. 87-97.
- [33] Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 399.
- [34] Jan van Houtte, aangehaald door J. Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 26 (1905), 139-140. De andere citaten komen uit Chr. Hill, 'Pottage for freeborn Englishmen: attitudes to wage-labour', in *Change and Continuity in Seventeenth-Century England* (Londen, 1974), p. 220. Zie ook J.W. Muller en L. Scharpé, *Spelen van Cornelis Everaert* (Leiden, 1920), en Maschke, 'Deutsche Städte', p. 18.
- [35] Hoskins, *The Age of Plunder*, p. 29.
- [36] Cijfers ontleend aan *ibid.*, pp. 31-36, 42-47; Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, pp. 240-243, 263-280; Salomon, *La campagne de Nouvelle Castille*, pp. 261-266; de Vries, *The Dutch Rural Economy*, pp. 66-67; Blockmans en Provenier, 'Armoede in de Nederlanden', pp. 516-517; C.P. Clasen, *Die Wiedertäufer im Herzogtum Württemberg und in benachbarten Herschaften* (Stuttgart, 1965), pp. 204-210; M. Aymard en H. Bresc, 'Nourritures en consommation en Sicile entre XIVE et XVIIIe siècle', *AESC*, 30 (1975), 594-595. Heinrich Müller, aangehaald door Braudel, *Civilisation matérielle er capitalisme*, p. 141.
- [37] Aangehaald door Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek', p. 587.
- [38] Cijfers in de vorige paragraaf ontleend aan N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 dln., Den Haag, 1908-1939), I, pp. 388-390; Pound, *Poverty*, p. 27 (Londen); Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, p. 18 (Cremona); I. Bog, 'Wachstumsprobleme der oberdeutschen Wirtschaft, 1540-1618', in F. Lütge, ed., *Wirtschaftliche und Soziale Probleme der gewerblichen Entwicklung im 15.-16. und 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1968), p. 61 (Luzern); Gascon, *Grand commerce*, II, p. 798; G. Panel, *Documents concernant les pauvres de Rouen* (3 dln., Rouen en Parijs, 1917), I, pp. 17-18; Kamen, *The Iron Century*, pp. 388-389. De citaten komen uit Clark en Slack, eds., *Crisis and Order*, p. 17 en W.R.D. Jones, *The Tudor Commonwealth*, p. 129.
- [39] Aangehaald door E. Garin, 'La cité idéale de la Renaissance italienne', in *Les Utopies à la Renaissance. Colloque international* (Brussel en Parijs, 1963), p. 13.
- [40] Voor nadere informatie over de groeiende culturele kloof tussen rijk en arm: J. Delumeau, 'Mobilité sociale: riches et pauvres à l'époque de la Renaissance', in D. Roche en E. Labrousse, eds., *Ordres et Classes. Colloque d'histoire sociale* (Parijs en Den Haag, 1973), pp. 125-134; R. Chartier, 'Les élites et les gueux. Quelques représentations (XVIe-XVIIe siècles)', *RHMC*, 21 (1974), 376-388; A. Jouanna, *Ordre social. Mythes et hiérarchies dans la France du XVIe siècle* (Parijs, (1977), pp. 89-101; R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne, XVe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1978), pp. 190-217. De citaten komen uit J.H. Elliott, *Imperial Spain, 1459-1716* (Harmondsworth, 1975 ed.), p. 311 (Cervantes); Everitt, 'Farm labourers', p. 441 (Norfolk armen); C. Hal, 'The many-headed monster', in *Change and Continuity*, pp. 187-188 (Thomas Deloney en Sir Fulke Greville); N.L. Williams, *Sir Walter Raleigh* (Londen, 1962), p. 139.
- [41] Cf. H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, Fourteenth-Sixteenth Centuries* (3 dln., Den Haag, 1963), II, pp. 150-153.
- [42] De citaten komen uit W.R.D. Jones, *The Tudor Commonwealth*, pp. 56, 108.
- [43] Cf. de scherpzinnige opmerkingen van A.N. Galpern, *The Religions of the People in Sixteenth-Century Champagne* (Cambridge, Mass., 1976), p. 103.
- [44] Voor een gedetailleerde analyse van de privé-liefdadigheid in de 'lange zestiende eeuw' zie W.K. Jordan, *Philanthropy in England, 1480-1660* (Londen, 1959). Het verzuim van de auteur bij de interpretatie van zijn statistieken van liefdadige giften rekening te houden met de substantiële prijswijzigingen in deze periode is door een aantal historici gekritiseerd. Zie het recente artikel van W.G. Bittle en R. Todd Lane, 'Inflation and philanthropy

in England: a reassessment of W.K. Jordan's data', *ECHR*, 2nd ser., 29 (1976), 203-210, dat op zijn beurt is onderhevig geweest aan kritische aanvallen vanwege J.F. Hadwin, D.C. Coleman en J.D. Gould, *ibid.*, 31 (1978), 105-128.

Sociaaleconomische verschuivingen en het nut van de armoede

(ca. 1630 – ca. 1750)

Tussen 1600 (in de Middellandse Zee) en 1660 (in het noorden) kwam de lange zestiende-eeuwse expansie geleidelijk tot stilstand. Talrijke landen werden geconfronteerd met een diepgaande economische, sociale en demografische ontwrichting, waarvan de repercussies zich tot in het tweede kwart van de achttiende eeuw lieten gelden. Deze langdurige depressie kan nochtans bezwaarlijk met de crisis der late middeleeuwen worden vergeleken. Verscheidene gebieden leden in de zeventiende eeuw weliswaar ernstige menselijke en materiële verliezen, doch van een catastrofale inzinking, die de verworvenheden der voorafgaande expansie ongedaan maakte, was geen sprake. Wat meer was: in dit tijdperk werden in Engeland de voorwaarden gecreëerd noodzakelijk voor de definitieve doorbraak der kapitalistische productiewijze. Daarom lijkt de vraag of de term ‘algemene crisis’ al dan niet toepasselijk is op de zeventiende eeuw ons minder relevant dan de vraag waarom de ontwikkelingslijnen der West-Europese landen toen merkbaar divergeerden. Een dergelijke probleemstelling impliceert een grondig onderzoek van alle factoren die de economische groei hebben afgeremd of, omgekeerd, gestimuleerd. Het is evident dat wij de oorzaken en gevolgen der toenemende regionale verschillen in het kader van dit essay niet systematisch kunnen opsporen, vergelijken en verklaren. Wij zullen vooral aandacht schenken aan de sociaaleconomische wijzigingen die zich in Engeland en Frankrijk hebben voorgedaan, omdat de uiteenlopende paden bewandeld door die landen duidelijk de mogelijkheden en de beperkingen van specifieke productieverhoudingen weergeven.

1. Frankrijk en Engeland: uiteenlopende agrarische structuren

In zijn klassieke monografie *Les paysans de Languedoc* beschouwt Emmanuel Le Roy Ladurie de crisis die het zeventiende-eeuwse Frankrijk doormaakte als het onvermijdelijk resultaat van een onevenwicht tussen bevolking en voedselvoorraad: aangezien de landbouwproductie geen gelijke tred hield met de demografische expansie, konden subsistentiecrisissen niet uitblijven. Volgens de auteur werd deze ‘malthusiaanse rem’ veroorzaakt door technologische stagnatie (*immobilisme*), die aan ‘culturele blokkeringen’ moet worden toegeschreven. Om de mislukking van het agrarisch kapitalisme in Frankrijk te verklaren valt Le Roy Ladurie in laatste instantie terug op ‘onzichtbare mentale barrières’, die de ‘meest dwingende van alle’ op de economie zouden geweest zijn. Een gelijkaardige gedachtegang wordt ontwikkeld door Hugues Neveux, die de nadruk legt op de afwezigheid van een ‘kapitalistische geest’ bij de rijke pachters in het zestiende-eeuwse Frankrijk: ‘De *censier* streeft niet het maximale profijt na, doch een stevige sociale en politieke positie. In die omstandigheden is het helemaal niet nodig de grondopbrengst te vermeerderen... Daar, ongetwijfeld, ligt het antwoord op de reeds zolang beschreven paradox der stagnerende productie bij een stijgende vraag’. Kortom, de zeventiende-eeuwse crisis wordt

door beide auteurs op dezelfde wijze verklaard als deze der late middeleeuwen. De spilzieke feodale landheren hadden slechts de plaats geruimd voor even weinig ondernemende grondbezitters, die zich beperkten tot het uitpersen van vrije, maar economisch afhankelijke boeren; de surplusextractie gaf evenmin als voorheen aanleiding tot productieve investeringen. De gelijkenis tussen beide crisissen word door Neveux sterk in de verf gezet:

Vergelijkbaar zijn inderdaad de niveaus van de bevolking en de graanproductie; analoog is de dreiging van een malthusiaanse ontvruchting; overeenkomstig is de versnippering der boerenuitbatingen, die niet meer volstaan om een gezin te onderhouden; onvermijdelijk is de noodzaak om elders een bron van aanvullend inkomen te zoeken; dat alles tegen een achtergrond van stagnerende technieken, waarvan het potentieel, om economische of mentale redenen, niet altijd ten volle wordt benut.

De Duitse historicus Wilhelm Abel heeft de hele Europese geschiedenis van de dertiende tot de negentiende eeuw op een gelijkaardige wijze geïnterpreteerd. Evenals Le Roy Ladurie en Neveux gaat hij uit van het structurele onvermogen van de *ancien régime*-economie om de agrarische productiviteit substantieel te verhogen en van de natuurlijke tendens der bevolking om ongeremd toe te nemen op een beperkte voorraad grond. Deze assumpties brengen hem ertoe de recurrente subsistentiecrisissen in pre-industrieel Europa als malthusiaanse ‘*bottlenecks*’ te karakteriseren: elke expansiefase moest tot een onhoudbare spanning tussen bevolkingsomvang en voedselvoorraad leiden, wat telkens noodzakelijkerwijze in een demografische achteruitgang of ineenstorting resulteerde. Abel beschouwt de armoede tijdens het *ancien régime* bijgevolg niet als het resultaat van een specifieke sociale organisatie der productie, doch als een ‘natuurlijk’ verschijnsel, inherent aan een ‘maatschappij van de schaarste’, gedetermineerd door technologische achterlijkheid en een tendens tot ongeremde demografische groei. **[45]**

Gedetailleerde demografische, ecologische en etnologische studies hebben aan het licht gebracht dat deze laatste vooronderstelling niet met de werkelijkheid strookt. Malthus' theorie als zou de groei van een bevolking slechts worden afgeremd door hongersnood en sterfte, wordt inderdaad door talrijke waarnemingen tegengesproken. Zowel menselijke als dierlijke populaties blijken hun omvang door middel van autoregulerende mechanismen min of meer beperkt te houden. Vooral de fertiliteit is vrij gevoelig voor economische factoren. Vanaf de middeleeuwen kunnen in verscheidene Europese gebieden in bepaalde tijdperken gedragspatronen worden herkend verenigbaar met de toepassing van bewuste gezinsplanning door een verlating van de huwelijksleeftijd voor vrouwen en door een uitbreiding van het celibaat. Vandaar dat demografische wijzigingen in pre-industrieel Europa in hoge mate afhankelijk waren van specifiek agrarische structuren en van specifieke productieverhoudingen. Dit verklaart waarom de malthusiaanse cyclus van lange termijn stagnatie in sommige landen van West-Europa in de zeventiende eeuw aanhield, terwijl hij in andere gebieden geleidelijk werd doorbroken. Dat wordt treffend geïllustreerd door de uiteenlopende agrarische structuren van Frankrijk en Engeland.

In het vorige hoofdstuk hebben we opgemerkt dat het demografische herstel dat zich vanaf het midden van de vijftiende eeuw voltrok in Frankrijk tot een verregaande versnippering der boerenuitbatingen en een dalende agrarische productiviteit leidde, terwijl zich in Engeland net het omgekeerde voordeed. Deze tegengestelde uitkomst van een vergelijkbare bevolkingsgroei kan alleen verklaard worden door de verschillende wijze waarop de relaties tussen landheren, monarchie en boeren in beide landen sinds de vijftiende eeuw waren geëvolueerd.

De bescherming van het kleine boereneigendom door de Franse monarchie met het oog op haar

fiscale belangen strekte tot agrarische stagnatie op lange termijn. Om de scherp stijgende kosten van zijn buitenlandse en binnenlandse politiek te dekken, ging de absolutistische staat voort zijn armen genadeloos uit te persen. De belastingopbrengst steeg van een jaarlijks gemiddelde van 345 ton fijn zilver in 1600-10 tot 700 ton in 1641; dat laatste bedrag was gelijk aan 10,5 miljoen hectoliter tarwe – genoeg om 15 pct. van de Franse bevolking het hele jaar door te voeden. Het gewicht van deze buitensporige fiscale last viel hoofdzakelijk op de rurale massa's: in het midden van de zeventiende eeuw legde de monarchie beslag op 12 à 13 pct. van het jaarlijks bruto agrarisch inkomen, dit is twee keer meer dan omstreeks 1600. De economische positie van de boeren werd ook ondermijnd door de *'second-best strategy'* van de Franse edelen. Aangezien de meeste landheren er wegens de gecombineerde tegenstand van de boeren en de absolutistische staat niet in slaagden grote geconsolideerde hoeven te creëren, kozen ze de enige weg die nog voor hen openstond, namelijk maximale exploitatie van de boerenstand. Zoals Jan de Vries onlangs opmerkte:

Zowel om het hoofd te kunnen bieden aan het uitgavenniveau vereist voor een verblijf in Parijs en Versailles als om zich te verzekeren van enige zelfstandigheid t.a.v. een wispelturige Kroon, drongen de adellijke grondbezitters er bij hun agenten en advocaten op aan hun inkomsten te vermeerderen. Aangezien agrarische reorganisatie uitgesloten was wegens de politiek van het absolutisme, was de tweede beste methode meer inkomsten uit de boerenstand te persen bij middel van deelpachtcontracten en de herinvoering van feodale verplichtingen.

Deze ontwikkeling hinderde agrarische investering en bijgevolg technische verbetering. Precies om die redenen werden de behoeften van de bevolking aan graan en deze van de staat aan belastingen tijdens het *ancien régime* nooit adequaat voldaan, dit ten gevolge van de extreme uitbuiting van de boerenstand. Subsistentiecrisisen waren met andere woorden onvermijdelijk in Frankrijk, omdat de vormen van surplusextractie in een absolutistische staat gebaseerd op de kleine boereneigenaar elke mogelijkheid tot productieverhoging uitsloten. De oude productiewijze werd eenvoudigweg 'afgegrazen', zij werd geenszins gewijzigd. [46]

In Engeland daarentegen kwam een haast unieke landheer – kapitalistische pachter – loonarbeider structuur tot stand, die tot een radicale transformatie der agrarische productie leidde. We hebben reeds gerefereerd naar het succes waarmee vele landeigenaars vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw grote hoeven creëerden ten koste van het kleine boereneigendom. Tijdens de Engelse Burgeroorlog verloor de Kroon definitief het vermogen om paal en perk te stellen aan de opmars van het grootgrondbezit. Op het einde van de zeventiende eeuw controleerden de landheren niet minder dan 70 à 75 pct. van de bebouwbare grond. De grote eigenaars exploiteerden hun hoeven niet zelf, doch verpachtten ze aan kapitalistische pachters, die een behoorlijk deel van de opbrengst voor zich konden houden. Deze symbiotische verhouding tussen heren en pachters was de onontbeerlijke voorwaarde voor agrarische vooruitgang. De kapitalistische pachters, die de vereiste arbeidskrachten van een vrije arbeidsmarkt konden betrekken, zagen hun kapitaalinvesteringen immers niet systematisch afgeroomd door renteverhogingen, zodat ze werden aangespoord tot de invoering van technologische vernieuwingen die de agrarische productiviteit opdreven. Daarom bleef het eiland in tegenstelling tot de meeste andere West-Europese landen vanaf de jaren zestig der zeventiende eeuw grotendeels gespaard van hevige prijsfluctuaties en van subsistentiecrisisen en kon het tegelijkertijd op een meer adequate wijze reageren op de uitdaging gecreëerd door dalende graanprijzen – de grote pachters beschikten over voldoende financiële middelen om een deel van het bouwland in weiland om te zetten ten einde te profiteren van de voordeliger prijzen voor vee en melkproducten. Kortom, 'het was de transformatie van de agrarische klassenstructuur die had plaatsgevonden sinds de late veertiende eeuw waardoor Engeland in

staat was zijn agrarische productiviteit substantieel te verhogen en aldus een herhaling van de voorgaande crisissen te vermijden'.^[47] Deze ontwikkeling maakte het niet alleen mogelijk dat ongeveer 40 pct. der Engelse bevolking reeds op het einde van de zeventiende eeuw de landbouw had opgegeven, hoofdzakelijk ten voordele van industriële activiteiten, maar bevorderde tevens de groei van de binnenlandse markt, wat een aanhoudende industriële expansie toeliet.

De verarmingsprocessen die zulke enorme proporties hadden aangenomen in de zestiende eeuw bleven doorwerken in de zeventiende, maar naarmate de sociaaleconomische differentiatie tussen Frankrijk en Engeland toenam liepen de oorzaken van de armoede in de twee landen steeds meer uiteen. De agrarische productiviteitscrisis die Frankrijk, evenals de meeste andere continentale landen, in de zeventiende eeuw doormaakte, had catastrofale gevolgen. De economische positie van het overgrote deel der Franse boeren ging vanaf omstreeks 1630 in een versneld tempo achteruit. De '*second-best strategy*' der landheren en de verpletterende taxatie van de absolutistische staat, die het gewicht van de ontzaglijke oorlogsinspanning hoofdzakelijk door de plattelandsbevolking liet dragen, dreven ontelbare boeren steeds dieper in de schulden. Het oude, complexe, maar doeltreffende mechanisme werkte onfeilbaar. Niet in staat om de woekerleningen terug te betalen die hij na een misoogst, tijdens een belastingheffing of naar aanleiding van een familiale tegenslag had aangegaan, moest de boer zijn schaarse bezittingen met nieuwe hypotheek belasten of ze geheel of gedeeltelijk aan zijn schuldeisers afstaan. Het graduele onteigeningsproces ging in de zeventiende eeuw onverbiddeijk verder. Terwijl alle dorpelingen van de Hurepoix (een streek ten zuiden van Parijs) omstreeks 1550 nog op zijn minst eigenaar waren van een woning en van enkele lapjes grond, bezat één vierde tot één derde der inwoners ten tijde van Colbert geen erfgoed meer, zelfs niet het logies dat ze met hun gezin betrokken. In de nochtans relatief welvarende Beauvaisis was de situatie omstreeks 1700 niet veel gunstiger: 90 pct. der boeren waren er *manouvriers* of *haricotiers*, die zelden een huis in volle eigendom bezaten, die nooit voldoende grond bezaten om in hun levensonderhoud te voorzien en die altijd op nevenactiviteiten waren aangewezen om de eindjes aan elkaar te knopen. De eeuw na 1630 was in Frankrijk een haast ononderbroken aaneenschakeling van subsistentiecrisissen. Elke generatie werd met de regelmaat van een klok geteisterd door hongersnoden en besmettelijke ziekten, die telkens opnieuw haar gelederen uitdunden. Talrijke boerenopstanden, die vaak uitgestrekte delen van het koninkrijk in vuur en vlam zetten en die op sommige ogenblikken zelfs de verdere ontwikkeling der absolutistische monarchie in gevaar brachten, bewijzen dat de verarmde boeren zich bewust waren van hun sociale degradatie. Alle protestbewegingen waren echter gedoemd om te mislukken, voornamelijk omdat de opstandelingen het sociaaleconomisch systeem dat aan de basis van hun ellende lag niet in vraag stelden. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, vormden de buitensporige financiële eisen van de monarchie, de meest zichtbare vorm van surplusextractie waardoor alle boeren op hetzelfde ogenblik werden getroffen, het belangrijkste doelwit. De antifiscale strijd fungeerde met andere woorden tegelijkertijd als een ontsteker en als een katalysator: de kruik liep over, doch brak niet.

Zeventiende-eeuwse landbouwexperts, zoals Walter Blyth, waren ervan overtuigd 'dat het nieuwe evangelie der verhoogde productiviteit dat zij predikten uit zichzelf alle menselijke kwalen zou genezen'.^[48] Het historisch onderzoek toont aan dat niets minder waar is geweest. De ontwikkeling van het agrarisch kapitalisme heeft de verarmingsprocessen op het Engelse platteland integendeel in de hand gewerkt.

Tot op het einde van de zestiende eeuw had de Engelse monarchie, zij het met steeds minder succes, gepoogd *enclosure* te verhinderen op grond van het feit dat het tot uitdrijving der boeren leidde en aldus het platteland ontvolkte. Het hongerjaar 1597 zag de laatste wet tegen ontvolking. In 1608 werd de eerste, beperkte pro-*enclosure* wet uitgevaardigd; in 1621 volgde de eerste algemene *enclosure* machtiging; drie jaar later werden alle verordeningen tegen *enclosure* ingetrokken. Hoewel zij herhaaldelijk in opstand kwamen, slaagden de Engelse boeren er niet in het getij te doen keren. Tijdens de revolutionaire periode werd hun lot bezegeld. Met de nederlaag der levellers en diggers vielen de laatste remmen weg die de triomf van het agrarisch kapitalisme enigszins hadden tegengewerkt. Het pleidooi van Gerrard Winstanley voor een vrij gemeenebest waarin 'het gewone volk het vrij gebruik en genot van de grond zou hebben' behoorde vanaf 1660 definitief tot het verleden. Samen met de terugkeer van Karel II bekrachtigde het Lagerhuis de afschaffing van de feodale tenures en van de *Court of Wards*, waardoor de landheren voor altijd werden bevrijd van afhankelijkheid van de kroon en zij het absolute eigendom van hun goederen verwierven. Aangezien de feodale tenures alleen opwaarts werden afgeschaft, bleven de *copyholders* onderworpen aan arbitraire successierechten, die door de heren konden aangewend worden als een middel om weerspanningen uit te drijven. Deze politiek kreeg haar beslag in 1677, toen een wet bepaalde dat het eigendom van kleine *freeholders* niet minder onveilig zou zijn als dat van *copyholders*, tenzij het door geschreven wettelijke bewijzen werd gestaafd. De hoofdbekommernis der regeringen was voortaan de productie te stimuleren en de producenten te beschermen; consumenten en subsistentieboeren werden niet langer beveiligd. Vanaf 1670 werd graanexport, ongeacht het prijsniveau, toegestaan en graanimport praktisch verboden; alleen tijdens extreme duurtejaren werd daarop een uitzondering gemaakt.

De sociale gevolgen van al die wijzigingen, strekkend tot een 'rationele' benadering der economische problemen, laten zich raden: hoe langer hoe meer grond kwam in de handen van hoe langer hoe minder mensen. Geconfisqueerde gronden werden door het Parlement steeds in grote gehelen verkocht, zodat alleen zeer kapitaalkrachtige personen ze konden verwerven. Grootse ontginningswerken, gefinancierd door lokale landheren, Londense kapitalisten en buitenlandse ondernemers, vergrootten de bebouwbare oppervlakte, doch beperkten de gemeenschapsrechten. Wijzigingen in de interpretatie van de wet verzwakten de positie der pachters ten aanzien van de landheren, ten voordele van *enclosers* en van eigenaars met ertsaders onder hun gronden. Aangezien de *copyholders* geen absolute eigendomsrechten op hun uitbatingen konden laten gelden en het Parlement van 1656 had geweigerd een opperste grens te bepalen voor de inkomgelden die hen konden opgelegd worden, slonk het aantal *copyhold tenancies* zienderogen. Daarbij kwam nog dat de afschaffing van de *Court of Wards* niet werd gecompenseerd door een landtaks, maar door een accijns, die hoofdzakelijk door de armere verbruikers moest worden opgebracht. Kortom, 'de eeuw van de mislukking van de radicalen om wettelijke zekerheid te bekomen voor de kleine man, was de eeuw waarin vele kleine grondbezitters gedwongen werden uit te verkopen, tengevolge van woekerrenten, zware inkomgelden, taxatie en gebrek aan middelen om met de kapitalistische pachters te wedijveren'.

[49]

De triomf van het agrarisch kapitalisme heeft dus productiviteitsverhoging mogelijk gemaakt en heeft de basis gelegd voor Englands succesrijke algemene economische ontwikkeling. Dit impliceerde echter tegelijkertijd de proletarisering van brede volkslagen. Twee historici hebben onlangs zeer terecht opgemerkt

dat *enclosures* leiden tot zeer complexe economische wijzigingen – wijzigingen die technisch progressief zijn, aangezien ze een grotere efficiëntie en specialisatie bewerkstelligen, maar die tegelijkertijd sociaal desastreuus zijn m.b.t. de arbeid, omdat zij via onverbidelijke economische logica een zeer aanzienlijke daling van de levensstandaard van de boeren en dus van de arbeidersklasse in haar geheel teweegbrengen. [50]

Dit besluit mag worden verruimd tot de opkomst van nieuwe kapitalistische verhoudingen in de landbouw, waarvan *enclosure* maar één facet was.

2. Wijzigingen in industriële lokalisatie en organisatie

De zeventiende eeuw was getuige van zeer voorname wijzigingen in de grootste en meest verspreide nijverheid van de *ancien régime*-economie, de textielfabricage. Terwijl het Italiaanse laken haast volkomen van de exportmarkten verdween, de expansie der Vlaamse wolindustrie zowel op het platteland als in de steden werd afgebroken en omsloeg in een aanhoudende contractie, en de lakenproductie in oude Franse centra zoals Amiens, Reims, Rouen en Beauvais ondanks de protectionistische maatregelen van de monarchie stagneerde of zelfs achteruitging, maakten de Hollandse en de Engelse textielindustrie een tijdperk van spectaculaire groei door. Vlaamse vluchtelingen, voornamelijk uit Hondschoote, introduceerden in beide landen de zogenoemde ‘nieuwe draperieën’, lichtere en goedkopere lakens gemaakt van grove, langvezelige wol. Leiden ontwikkelde zich weldra tot één der belangrijkste industriële centra in Europa. Van ongeveer 12.000 inwoners in 1582 steeg de bevolking tot haast 70.000 personen in het midden van de zeventiende eeuw. In 1671 bedroeg de totale productie van alle types van laken niet minder dan 139.000 stuks. De opkomst der *new draperies* in Engeland was grotendeels een antwoord op de stagnatie der traditionele wolfabricage en de commerciële crisis van de vroege zeventiende eeuw. De overschakeling naar de productie van lichtere, goedkopere en kleurrijker weefsels opende de Iberische en Middellandse Zee-markten voor de Engelse textielindustrie, die zich hoofdzakelijk in East Anglia, de West Riding van Yorkshire en de zuidwestelijke graafschappen (vooral Devon en West Somerset) sterk uitbreidde. Vanuit Exeter alleen al werden in 1680 ruim 119.000 stuks *perpetuana* en *serge* geëxporteerd. Dankzij de economische vrijheid die ze verwierven, de lage prijs die ze voor grondstoffen en arbeidskrachten moesten betalen en de heroriëntering die ze met de steun der regering aan de buitenlandse handel gaven, slaagden de Engelse ondernemers er na de Restauratie in de prijs omlaag te drukken tot op een punt waarop Holland en de meeste andere continentale producenten niet langer konden wedijveren. Op het einde van de zeventiende eeuw had Engeland de dynamische *new draperies*-markt veroverd.

Terwijl dus in enkele gebieden van Europa meer werkgelegenheid werd gecreëerd, verloren tienduizenden ambachtslui en arbeiders in talrijke andere streken voor altijd hun broodwinning. Noord-Italië vormde in deze periode ongetwijfeld het frappantste voorbeeld van algehele sociaaleconomische ontwrichting. Aangezien de drastische ineenstorting van de lakenexport niet werd gecompenseerd door de groei van andere nijverheidstakken, deed zich een aanhoudend desinvesteringsproces in de fabricage voor, wat massale werkloosheid veroorzaakte. Tegen 1700 was het aantal wolwevers in Venetië, Milaan en Como herleid tot nauwelijks 5 pct. van hun zestiende-eeuws totaal. Hoewel de zijdenijverheid iets beter weerstand bood, had het geleidelijk verval van deze eens zo bloeiende sector even fatale gevolgen. In 1675 telde de zijdenijverheid in Genua nog maar 2.500 getouwen tegen ongeveer 10.000 in 1565. En in Venetië werd de totale productie van zijdelakens tussen de vroege zeventiende eeuw en 1695 tot minder dan één derde herleid. ‘Italië’, volgens de woorden van C.M. Cipolla, ‘was haar

carrière als een onderontwikkeld gebied in Europa begonnen’.

Een tweede belangrijke wijziging was de verplaatsing van de nijverheid naar het platteland. De voordelen van rurale arbeid waren vanzelfsprekend sinds lang bekend aan de ondernemers. Het volstond echter niet dat de vraag naar rurale arbeidskracht bestond – het aanbod moest eveneens verzekerd zijn. Aan beide voorwaarden werd in de zeventiende eeuw ruimschoots voldaan. De groeiende relatieve overbevolking, veelal verstoken van elk alternatief, vormde een onuitputtelijk reservoir van goedkope en gewillige arbeidskracht in een periode waarin de stedelijke lonen hoog werden gehouden door stijgende accijnzen en mededinging voor arbeid vanwege de tertiaire sector. In die omstandigheden lag het voor de hand dat de textielindustrie in toenemende mate van de steden naar het platteland werd overgeheveld. In de vroege achttiende eeuw werd het gros van alle wollen, linnen, katoenen en gemengde stoffen in Europa geproduceerd in de grote rurale districten van Engeland, Frankrijk, Duitsland, de Lage Landen en Zwitserland.

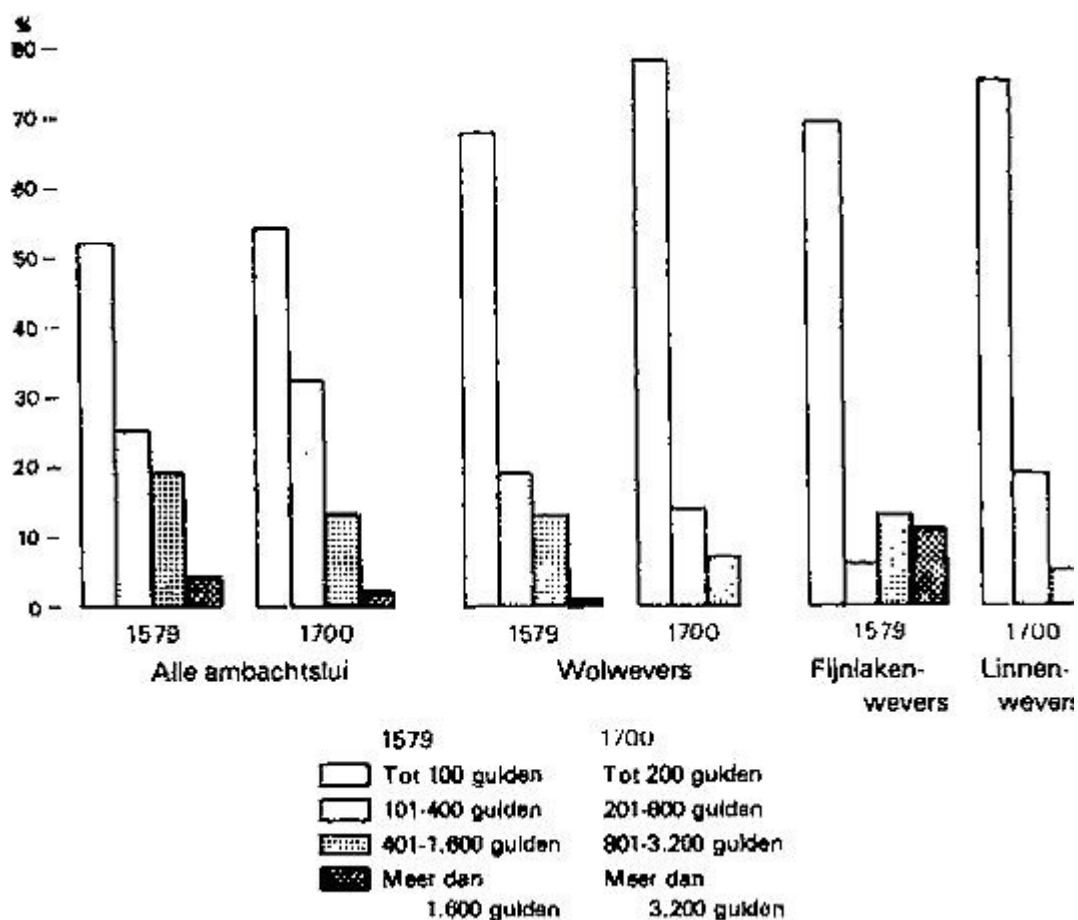
Zowel op het platteland als in de steden ondervond de industriële organisatie bijgevolg diepgaande, zij het graduele, transformaties. De concurrentie der rurale nijverheid en de pogingen der kooplui om de textielfabricage aan de veranderende behoeften van de markt aan te passen, ondermijnden de stabiliserende functie van de ambachten. Kapitalistische ondernemingen, die een vrij groot aantal arbeiders tewerkstelden, werden hoe langer hoe talrijker. Toch bleef gecentraliseerde productie de uitzondering. De weg voor de overgang naar fabrieksproductie werd niet gebaad door de grote *manufactures*, die ‘gelukkige’ bijkomstigheden, bevoorrecht met vorstelijke octrooien en subsidies, doch door de vermenigvuldiging van proto-industrie, de eerste fase der industrialisering. De kooplui, die de import der grondstoffen en de export der afgewerkte fabricaten controleerden, gaven over het algemeen de voorkeur aan het *putting-out* system, dat haast geen vast kapitaal vereiste en dat de mogelijkheid bood op grote schaal rurale arbeiders in te schakelen. De veralgemening van dit type van productie in de zeventiende eeuw impliceerde een toenemende concentratie van commerciële en financiële controle. In 1676 exporteerden veertien groothandelaars, die nauwelijks 10 pct. van het totaal aantal kooplui vertegenwoordigden, vanuit Exeter niet minder dan 70 pct. van alle *serges* gefabriceerd in Devon. In Amiens was de afzet van saaien omstreeks dezelfde tijd volkomen in handen van acht à negen *négociants*, die allen met elkaar verwant waren.

Deze ontwikkeling bracht de volledige economische afhankelijkheid van de rurale arbeiders en van het gros der stedelijke ambachtslui mede. De eersten leefden in een toestand van permanente onzekerheid. Hun arbeid was immers niet of nauwelijks gereguleerd, zodat ze op een extreme wijze konden uitgebuit worden. Daarenboven hing hun werkgelegenheid af van *putting-out* kooplui, die hun circulerend kapitaal gemakkelijk konden terugtrekken en elders investeren. De stedelijke textielarbeiders waren er nochtans niet veel beter aan toe. Aangezien de ambachten geleidelijk aan betekenis inboetten en ze in toenemende mate door de rijkste fabrikanten werden gecontroleerd, konden de kleinere meesters en de ambachtsgezellen zich steeds minder effectief verzetten tegen onderbetaling, bedekte toepassing van het *truck*-systeem, uitkering in minderwaardige munt en andere mistoestanden.

De talrijke stakingen en opstandige bewegingen haalden zelden iets uit. De werkgevers, gesteund door de lokale en centrale overheden, speelden niet alleen de verschillende professionele categorieën tegen elkaar uit, maar maakten tevens gebruik van het wantrouwen

der ambachtslui ten aanzien van de 'onvrije' arbeiders om verdeeldheid onder de werkonwilligen te zaaien. Alleen de meestal geheime verenigingen van hooggekwalificeerde ambachtsgezellen (de *compagnonnages* in Frankrijk) slaagden er soms in betere arbeidsvoorwaarden af te dwingen. Die voorafschaduwingen van de vakbonden van de toekomst waren in de zeventiende eeuw echter maar eilanden in een zee van losse arbeiders, die wegens hun geografische verspreiding, hun onderlinge concurrentie, hun onwetendheid en hun morele nood nog niet in staat waren om doelgerichte acties te voeren.

Het kan bijgevolg geen verwondering wekken dat het overgrote deel der gesteunde armen in alle centra met een belangrijke textielindustrie uit ambachtsgezellen, leerlingen en losse arbeiders bestond. Al die wevers en spinsters, die niets bezaten tenzij enkele elementaire gebruiksvoorwerpen, waren volkomen afhankelijk van de minste stijging van de broodprijs en van de geringste daling der tewerkstelling. Deden beide verschijnselen zich tegelijkertijd voor, dan was de ellende onbeschrijflijk. In december 1693, bij de aanvang van zulk een crisis, werden in Beauvais reeds 3.584 armen gerecenseerd, hetzij 38 pct. der stedelijke bevolking; ruim 80 pct. van de gesteunden waarvan het beroep gekend is, waren werkloze textielwerkers. In april 1694 noteerde de zaakgelastigde van het bisdom Beauvais in zijn persoonlijk dagboek dat de armen bij gebrek aan brood katten, bedorven paardenvlees, ingewanden en gras aten om in leven te blijven. Het mocht niet baten: acht maanden later waren meer dan 3.000 personen aan de gevolgen van chronische ondervoeding bezweken.

Afb. 10 Procentuele verdeling van de geschatte rijkdom onder de textielproducenten te Nördlingen in 1579 en 1700. Deze vergelijking toont aan dat het percentage textielproducenten in de rijkste klassen scherp was gedaald tegen 1700.

Bron: gebaseerd op Friedrichs, 'Class Formation', pp. 30, 39.

Opmerking: het interval vertegenwoordigd door elke welstandscategorie werd in omvang verdubbeld om de waardevermindering van de gulden tussen 1579 en 1700 (bijna 50 %) te compenseren.

3. Naar een proletariaat

De zeventiende eeuw bewijst dus dat noch de voortgang noch de stilstand van economische groei op zichzelf verarming tegen houden. Zowel in Engeland als op het continent waren hoe langer hoe meer mensen in deze periode het slachtoffer van neerwaartse sociale mobiliteit. Het verarmingsproces verminderde vermoedelijk enigszins zijn vaart, maar de gelederen van de armen werden alleszins aanhoudend uitgebreid. Wat meer was: de industriële herstructurering van Europa bevorderde in hoge mate de vermenigvuldiging van een agrarisch en stedelijk proletariaat. De geleidelijke kristallisatie van deze klasse van arbeiders, losgemaakt van de grond, verstoken van elk productiemiddel, volkomen aangewezen op loonarbeid en zonder enige bescherming, was een nieuw verschijnsel in de geschiedenis.

Zoals hierboven gezegd, maakten de rurale arbeiders en hoeveknechten in Tudor en Stuart Engeland 25 à 33 pct. der plattelandsbewoners uit. Volgens een schrijver uit de jaren veertig van de zeventiende eeuw bezaten de meesten van hen helemaal niets: 'Eén vierde van de inwoners der Engelse parochies bestaat uit miserabele mensen die (het oogstseizoen uitgezonderd) verstoken zijn van alle bestaansmiddelen'. Een halve eeuw later was de sociale situatie blijkbaar nog verslecht. Immers, in de jaren tachtig en negentig van de zeventiende eeuw klasseerde de vrij betrouwbare Gregory King 24 pct. van de nationale bevolking als 'keuters en paupers' – een sprekende identificatie – en verder 23 pct. als 'arbeiders en dienstboden'. Beide groepen, die samen 47 pct. der Engelsen vertegenwoordigden, verdienden volgens King te weinig om in hun dagelijkse behoeften te voorzien. Regionale onderzoeken hebben die akelige ramingen grotendeels bevestigd. Gedurende de jaren zestig van de zeventiende eeuw was 31 pct. van de rurale bevolking van Kent vrijgesteld van taxatie op grond van armoede. In de Lake Counties was de situatie niet veel gunstiger: in Zuid-Westmorland moesten 385 op 1570 huishoudens in 1669-72 geen haardtaks betalen en in Noord-Westmorland 825 op 2791, hetzij respectievelijk 24 en 30 pct. In Devon en Leicestershire ten slotte was ongeveer één derde der huishoudens vrijgesteld van de haardtaks in 1670 en 1674. De omvang van het rurale proletariaat in de post-Restauratieperiode mag dus vermoedelijk op één vierde tot de helft der nationale bevolking worden geraamd. **[51]**

In Frankrijk was het aandeel der landloze loonarbeiders ongetwijfeld veel geringer. De meeste *manouvriers*, die in elk dorp de meerderheid der inwoners vormden, bezaten op het einde van de zeventiende eeuw nog een lapje grond, een huisje en een kleine tuin, alsmede een koe, enkele schapen en wat pluimvee. Hun 'bezit' volstond echter op verre na niet om een gezin te onderhouden. Pierre Goubert heeft berekend dat een boer om economisch onafhankelijk te zijn in de Beauvaisis een minimum van twaalf hectare in jaren van overvloed moest bebouwen en 27 hectare in jaren van schaarste. Aldus berekend, kon geen enkele *manouvrier*, geen enkele *haricotier* of gemiddelde *laboureur* zich economisch onafhankelijk noemen. Alleen de grote *laboureurs*, eigenaars van minstens 27 hectare, waren in staat hun gezin in alle omstandigheden behoorlijk te voeden. Maar deze groep omvatte nauwelijks één tiende van de boerenstand. De tijdgenoten waren zich terdege bewust van de behoeftigheid der *manouvriers*. In een Parijse *mémoire* lezen we dat zij 'gedwongen zijn van de morgen tot de avond te werken, zonder iets anders dan een homp zwart brood en wat water, zichzelf gelukkig prijzend wanneer ze eens of tweemaal per jaar wat spek op hun brood hebben, terwijl ze nooit de smaak van wijn proeven'. Vauban, een welingelichte getuige, onderschreef deze uitspraak volkomen. Hij klasseerde 10 pct. van de Franse bevolking als 'bedelaars' en een andere 30 pct. als 'bijna-bedelaars'. Op welke wijze hij het budget der *manouvriers* ook berekende, steeds moest hij constateren dat ze de

eindjes alleen aan elkaar konden knopen als ze minstens 180 dagen per jaar werk hadden, als ze een 'behoorlijk' loon verdienden, als hun vrouwen een aanvullend inkomen uit industriële activiteiten haalden, als ze niet meer dan twee kinderen hadden en als de graanprijzen op het 'normale' peil bleven.^[52] Het kan bijgevolg geen verwondering wekken dat de talrijke misoogsten, epidemieën en zwermen plunderende soldaten hoe langer hoe meer families tot de bedelstaf brachten. In de Elzas, in het gebied van Alençon, zou hun aantal zelfs 12 pct. hebben bedragen. Betwistbare ramingen voorzeker, doch zij wijzen in ieder geval op het structurele karakter van de bedelarij en de vagebondage in het zeventiende-eeuwse Frankrijk.

In electoraal Saksen steeg het aantal *Gärtner* en *Häusler*, kleine keuters met een stukje land, tussen 1550 en 1750 op een spectaculaire wijze. In het midden van de zestiende eeuw hadden beide groepen nauwelijks 7 pct. der agrarische bevolking omvat. Twee eeuwen later vormden zij ruim 48 pct. van de boerenstand. De meesten van hen waren toen voor hun levensonderhoud aangewezen op de rurale textielindustrie, die zich in Zuidwest-Saksen en in Zuid-Oberlausitz sterk had uitgebreid.

Het platteland van Overijssel toont duidelijk aan dat de 'Gouden Eeuw' der Verenigde Provinciën heel wat schaduwzijden had. In Salland en Twente, de twee dichtst bevolkte gebieden van de provincie, steeg het aandeel der keuterboeren in de rurale bevolking tussen 1602 en 1720 respectievelijk van 22 tot 45 pct. en van 44 tot 49 pct. De concentratie van de rijkdom op het platteland en in de kleine steden, die samen ongeveer 51.000 inwoners telden, was overweldigend. In 1675 had 6 pct. der bevolking bijna 87 pct. van de totale rijkdom in handen, terwijl 71 pct. der inwoners zich met 13 pct. van de rijkdom moesten tevreden stellen en de onderste 23 pct. helemaal niets bezaten.

De aanhoudende verslechtering der levensvoorwaarden in vele rurale gebieden verplichtte een aanzienlijk deel der plattelandsbewoners ertoe elders een middel van bestaan te zoeken. Hoewel kwantitatieve gegevens over de globale omvang der horizontale mobiliteit in de zeventiende eeuw ontbreken, lijdt het geen twijfel dat hoe langer hoe meer mensen toen op drift waren.

Een voorbeeld wordt verstrekt door Paul A. Slack, die de geografische mobiliteit onder de lagere klassen van de Engelse samenleving tussen 1598 en 1664 bestudeerde. Volgens het statuut van 1596 had elke parochie de plicht een register bij te houden van de vagebonden die geseseld werden en teruggestuurd naar hun geboorte- of laatste verblijfplaats. Van de 2.651 vagebonden wier plaats van herkomst kon achterhaald worden, had 50 pct. meer dan 60 km en 28 pct. meer dan 120 km afgelegd.

Een ander voorbeeld levert ons Clayworth, een dorp in Nittinghamshire, waar een overzicht van de achternamen van inwoners suggereert dat tussen 1676 en 1688 niet minder dan 37 pct. verhuisden. Een onderzoek naar de herkomst van de 540 migranten die door het hospitaal van Montpellier passeerden in de jaren 1696-99 heeft aangetoond dat ruim 83 pct. rurale arbeiders waren die van het noorden van Frankrijk naar het zuiden trokken op zoek naar werkgelegenheid.

Tabel 8 Afstand tussen plaats van herkomst en bestraffing van Engelse vagebonden, 1598-1664

Afstand tot de plaats van herkomst (km)	Aantal vagebonden	Pct. van het totaal
Tot 30	694	26
31-60	617	23
61-90	365	14
91-120	234	9
121-240	435	16.5
Meer dan 240	306	11.5
Totaal	2.651	100

Bron: herberekend naar P.A. Slack, 'Vagrants and vagrancy in England, 1598-1664', *The Economic History Review*, 2nd ser., 27 (1974), p. 369.

Sommige ontwortelde boeren vestigden zich in dunbevolkte woudnederzettingen, heiden en moerasland. De meerderheid verliet echter definitief het platteland en voegde zich bij het stedelijke proletariaat. Hoewel de stedelingen in de meeste Europese landen relatief niet talrijker waren dan voorheen, werden zij geconcentreerd in minder centra. Terwijl omstreeks 1600 nauwelijks 4 pct. van de noordwestelijke Europese bevolking in steden van meer dan 20.000 inwoners leefde, verkeerde bijna 8 pct. in het midden van de achttiende eeuw in dat geval. Parijs, Londen en de Randstad, een groep naburige steden (inbegrepen Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft en Rotterdam) in de provincie Holland, werden gekenmerkt door een explosieve demografische groei; hun gezamenlijk aantal inwoners steeg van 370.000 in de jaren zeventig van de zestiende eeuw tot anderhalf miljoen omstreeks 1700 – ogenblik waarop de Londenaars niet minder dan 10 pct. der nationale bevolking vertegenwoordigden tegen slechts 5 pct. een eeuw vroeger. Al die reusachtige metropolen verslonden letterlijk mensen. Volgens Gregory King bedroeg de gemiddelde sterftecoëfficiënt van dorpen 29 per duizend, die van kleine steden 33 en die van Londen 42. Deze ongelijkheid voor de dood wekt geen verwondering: nergens waren de levensvoorwaarden der lagere klassen zo ellendig als in de dichtbevolkte centra. Op het platteland konden de armen hun mager inkomen vaak nog vermeerderen met betalingen in natura, met groenten gekweekt in hun eigen tuin, met hout gesprokkeld op de gemene gronden en met klein wild gestroopt in naburige bossen. In de steden daarentegen werden ze volkomen afhankelijk van geldlonen en waren ze helemaal overgeleverd aan de markt. Voeg daarbij nog de miserabele woontoestanden en het wordt begrijpelijk waarom de mortaliteit onder de stedelijke armen schrikbarend hoog was. Eén, frappant voorbeeld. In 1693/94 werd de bevolking van Lyon niet alleen getroffen door een excessieve graanduurte, maar tevens door een diepgaande crisis in de zijdenijverheid. In verhouding tot de 'normale' sterftecoëfficiënt, berekend voor 1688-92, steeg het aantal overlijden in 1693 en 1694 respectievelijk met 57 pct. en 163 pct. in de parochie van Sint-Joris, met 19 pct. en 115 pct. in de parochie van Sint-Paulus en met 16 pct. en 97 pct. in de parochie van Sint-Vincentius. De

professionele samenstelling der drie parochies brengt aan het licht dat de hiërarchie van de dood omgekeerd evenredig was aan die van de rijkdom: terwijl de zijde werkers in de parochie van Sint-Joris ruim 70 pct. van de bevolking vormden, vertegenwoordigden zij in de andere parochies slechts 30 à 40 pct. der inwoners.

Zonder een continue toevloed van ontwortelde plattelandsbewoners kon de stedelijke bevolking dus niet op peil blijven, laat staan groeien. De Engelse historicus E.A. Wrigley heeft gepoogd de demografische impact van Londen in de eeuw na 1650 te evalueren, rekening houdend met de groeiende bevolking en de excessieve mortaliteit van de metropool. Als men veronderstelt dat de gemiddelde leeftijd van de immigranten ongeveer twintig jaar was en dat alle kinderen geboren in Londen in de hoofdstad bleven, dan blijkt dat de overlevenden van bijna één zesde van alle Engelse geboorten in Londen zouden geleefd hebben twintig jaar na hun geboorte. Als men ook de tijdelijke immigranten in aanmerking neemt, dan wordt het aantal volwassen Engelsen die in een zekere fase van hun leven een direct contact hadden met het Londense leven nog veel groter.

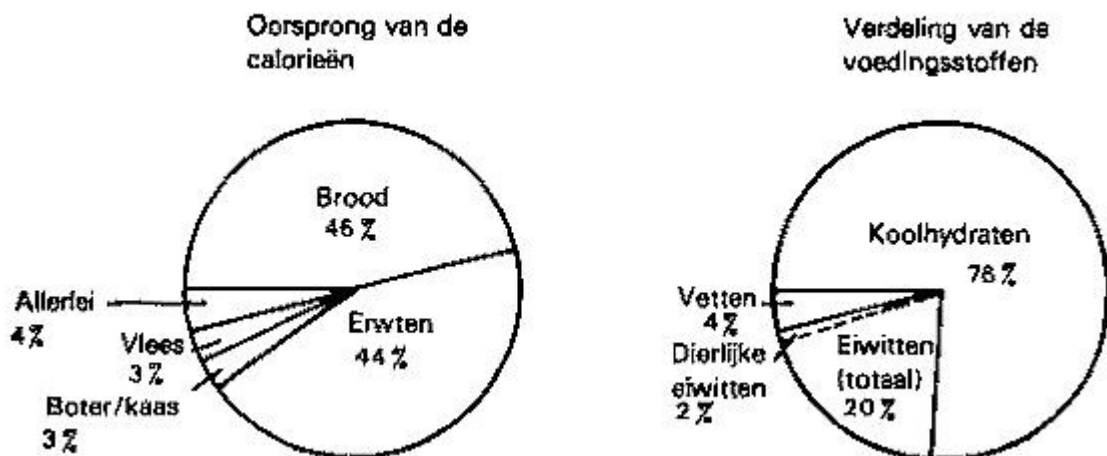
De aanhoudende immigratie van bezitlozen levend van losse arbeid heeft de reeds precaire sociaaleconomische positie van de overgrote meerderheid der stadsbewoners nog meer ondergraven. In alle centra waar een belangrijke exportnijverheid was gevestigd, werden de begrippen ambachtsman, loonarbeider en arme grotendeels verwisselbaar. In Leiden was de helft van alle huizen in de zeventiende eeuw bewoond door textielwerkers die op de rand van de armoede of zelfs in permanente behoeftigheid leefden. In Beauvais werden 54 pct. der haarden in 1696 op minder dan twee *livres tournis* getaxeerd, dat wil zeggen op minder dan drie à vier daglonen. Haast alle textielwerkers behoorden tot deze groep: alle wevers, 91 pct. der saaiwevers, 90 pct. der wolkammers en alle spinsters; 80 pct. van deze laatsten konden zelfs niet één *livre tournis* opbrengen. In Exeter was de sociale situatie zo mogelijk nog somberder: 80 pct. der aangeslagen personen – de gesteunde armen niet inbegrepen – leefden op of onder de armoededrempel. In Granada, Spanje's grootste industrieel centrum, ten slotte raamden de autoriteiten het aantal armen die voor hun dagelijks brood afhankelijk waren van arbeid in de zijdenijverheid in 1679 op de helft der stedelijke bevolking.

Hoewel kinderexploitatie reeds in de loop der vorige eeuwen was voorgekomen, nam dit verschijnsel in de zeventiende eeuw grotere proporties aan dan ooit tevoren. Kinderarbeid was zelfs één der grondslagen waarop het concurrentievermogen der Leidse textielindustrie berustte. Vanaf het einde van de zestiende eeuw werden jaarlijks tientallen jongens en meisjes tussen zes en achttien jaar door de weeshuizen en armentehuizen bij Leidse drapeniers uitbested. Aangezien die recruteringscentra de vraag naar goedkope en volgzaam textielwerkers niet konden dekken, werden vanaf omstreeks 1630 jaarlijks honderden kinderen uit de gebieden rond Luik, Aken, Gulik en andere plaatsen geïmporteerd. Er werd zelfs een speciale transportdienst voor kinderen georganiseerd onder toezicht van een daartoe aangestelde ambtenaar. Tussen 1638 en 1671 werden ruim 8.000 jeugdige arbeiders naar Leiden gevoerd. Zowel voor de kinderen als voor talrijke volwassenen, ongeschoolde mannen en vrouwelijke arbeiders, had dit rampzalige gevolgen. De laatsten waren immers niet opgewassen tegen de 'concurrentie' van de eersten en werden bijgevolg langzaam maar zeker van de arbeidsmarkt verdrongen. Wat de kinderen zelf betrof: zij waren meestal zo jong dat de lange en zware werkdagen hun lichamelijke en geestelijke gezondheid ondermijnden, zij werden zo slecht betaald dat men bezwaarlijk van 'beloning' kon gewagen en zij moesten zulke eenvoudige taken uitvoeren dat ze geen enkele kans hadden om later een zelfstandig beroep uit te oefenen. Toch rees vanwege de autoriteiten en de geestelijken geen protest tegen die mensonwaardige

praktijken. ‘Goede’ calvinisten als ze waren, kenden zij aan de arbeid een opvoedende waarde toe. De controleurs aangesteld door het stadsbestuur omstreeks het midden van de zeventiende eeuw hebben wellicht de meest opvallende mistoestanden verholpen, zoals mishandeling en achterhouding van het magere loon, doch aan de kern van de zaak werd niet geraakt. Samen met de ondernemers maakte de overheid zich wél zorgen over de mentale houding der kinderen: drie schoolmeesters hadden de opdracht hen de ‘ware christelijk-gereformeerde religie’ bij te brengen.

De evolutie der voedselconsumptie bewijst dat een aanzienlijk deel der stadsbewoners in de zeventiende eeuw zowel absoluut als relatief is verarmd. In Rome daalde het gemiddeld graanverbruik van 290 kilogram per hoofd en per jaar omstreeks 1600 tot 203 kilogram in 1695-1700 of een vermindering met 30 pct. In de vroege achttiende eeuw hadden de inwoners van de pauselijke stad bovendien gemiddeld 15 à 25 pct. minder vlees tot hun beschikking dan een eeuw vroeger. In Toulouse was de achteruitgang nog scherper: in 1707/09 bedroeg het gemiddeld jaarlijks verbruik van rundvlees en schaaap nog maar tien kilogram *per capita* tegen dertig kilogram in 1655-59. Toegegeven, 1709 was een desastreus jaar, maar dat doet geen afbreuk aan de algemene tendens. De gemiddelde consumptie van rundvlees verminderde namelijk op lange termijn van ruim vijftien kilogram per hoofd en per jaar in 1655-59 tot nauwelijks zeven kilogram tegen 1750.

Het is evident dat *een gemiddelde* voedselconsumptie aan geen enkele realiteit beantwoordt. De stedelijke accijnzen verschaffen echter geen informatie over de voeding der verschillende sociale klassen. De enige mogelijkheid om het voedselpakket der armen te achterhalen, is een analyse van de rekeningen van liefdadige instellingen, zoals deze van het *hôpital général* van Caen in Normandië (afb. 11). De 500 à 600 armen opgesloten in deze instelling omstreeks 1700 waren ongetwijfeld beter gevoed dan de ‘vrije’ armen.

Afb. 11 Gemiddeld voedselpakket per hoofd en per dag van de armen in het *Hôpital général* van Caen (Normandië) omstreeks 1725.

Bron: gebaseerd op M.J. Villemon, 'L'alimentation du pauvre de l'hôpital général de Caen au début du XVIIIe siècle', *Annales de Normandie* (1971), pp. 254-257.

Maar vanuit kwalitatief oogpunt was het voedselpakket van beide groepen hoogstwaarschijnlijk niet erg verschillend. Brood en erwten samen leverden in het hospitaal bijna 90 pct. van het totaal aantal calorieën (3.000 per hoofd en per dag). Het voedselpakket bevatte dus een overmaat van plantaardige eiwitten en een schromelijk tekort aan vetstoffen. Bovendien vertoonde het twee uitgesproken avitaminosen. Alle levensmiddelen samen bevatten nauwelijks

de helft van de vereiste hoeveelheid vitamine D. Deze ernstige deficiëntie had fatale gevolgen, omdat ze rachitis bevorderde, dat wil zeggen een verkalking van het beenderstelsel die blijvende misvormingen met zich meebracht. Vooral de kinderen en de adolescenten die vroegtijdige arbeid moesten verrichten werden door dit gebrek getroffen. Na verloop van tijd was hun wervelkolom helemaal gebogen, waren hun tengere benen krom gegroeid en hadden ze knokige gewrichten. Nog erger was het bijna totaal gemis aan vitamine C. Dit verklaart de kwetsbaarheid der armen voor scheurbuik, alsmede hun gering weerstandsvermogen tegen zware inspanningen, koude en infecties.

Chronische werkloosheid verplichtte vele stedelijke armen ertoe van het ene centrum naar het andere te trekken op zoek naar bestaansmiddelen. Meer dan 40 pct. van alle zwervers gevat in Salisbury tussen 1598 en 1638 waren in andere steden geboren of hadden op zijn minst enige tijd in deze laatste verbleven. Overal fulmineerden de autoriteiten tegen dit 'uitschot, deze troep goddelozen zonder geloof of opvoeding, levend in losbandigheid en liederlijkheid op een beschamende en zelfs gruwelijke wijze, zonder onderscheid van geslacht, verwantschap of enige andere band, zoals de beesten.'^[53] De permanente confrontatie met de migrerende havelozen werd een echte obsessie voor de 'weldenkende' Europeanen. Sommigen bleven zonder onderscheid liefdadigheid beoefenen. Maar de grote meerderheid der gegoeden beschouwde de zwervende armen thans als gevaarlijke ordeverstoorders, die wegens hun ondeugden en hun onwetendheid meer dan waarschijnlijk verdoemd waren. Zeker, op ontelbare zeventiende-eeuwse schilderijen worden vagebonden, bedelaars, zigeuners en straatmuzikanten in felle kleuren afgebeeld. Medelijden voor de lagere klassen was echter niet het hoofdmotief. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, zoals Rembrandt en Louis le Nain, degradeerden de schilders de armen veelal tot pittoreske of zelfs weerzinwekkende wezens, die nog nauwelijks menselijke trekken vertoonden. Het recurrente thema van het bedelaarsgevecht was slechts een voorwendsel om de angst en de afschuw der bovenlaag voor het schuim der maatschappij uit te beelden. Tevergeefs zoekt men naar een spoor van begrip, een vaag gevoel van sympathie.

Vanaf het einde van de zestiende eeuw werden in Engeland en Frankrijk projecten naar voren gebracht om het land regelmatig van zijn vagebonden te 'purgeren'. Sommige auteurs waren van oordeel dat het meest geschikte middel daartoe deportatie naar de kolonies was. Richard Eburne, een predikant uit Somerset, stelde in 1624 zelfs voor jaarlijks op zijn minst 16.000 armen, twee uit elke parochie, naar de andere kant van de Atlantische Oceaan te transporteren. Zowel de Franse kolonies als die van Engeland hebben in de zeventiende eeuw in beperkte mate de functie van veiligheidsklep vervuld. Talrijke ontwortelde en gedeklasseerde mensen, gedwongen door de autoriteiten of aangelokt door de luchtkastelen die de professionele ronselaars hen voorspiegelden, verlieten definitief de Oude Wereld. Tussen 1620 en 1640 zouden ongeveer 80.000 Engelsen naar Noord-Amerika en de West-Indische eilanden zijn geëmigreerd. Heel wat Franse landarbeiders engageerden zich van hun kant om naar de Antillen te vertrekken. Alleen al vanuit La Rochelle zouden er tussen 1634 en 1715 meer dan 6.000 zijn afgereisd. Toch mag deze beweging niet overschat worden: in de periode 1650-1800 emigreerden maximaal 100.000 Fransen, vrijwillig of gedwongen, naar de kolonies. Het hoeft geen betoog dat zulk een politiek niet eens een lapmiddel was. De armoede als sociaal probleem vereiste andere oplossingen.

4. De 'Grote Opsluiting': een eenvormige oplossing voor dezelfde problemen?

De Engelse prediker William Perkins vertolkte geen individueel standpunt toen hij zei: 'Landlopers, bedelaars en vagebonden... behoren tot geen enkele beschaafde samenleving of groep noch tot één of andere Kerk: zij zijn zoals verrotte benen en armen die van het lijf vallen... Jaar in jaar uit her en der zwerven om zich in leven te houden is geen roeping maar een beestenleven'. Hun enige hoop op verlossing was aan het werk te worden gezet, zodat ze door ijver in een beroep misschien opnieuw aan een gedisciplineerde gemeenschap konden teruggegeven worden. Arbeid, de vloek van de mens na de zondeval, was een religieuze plicht, een middel om God te verheerlijken.^[54] Gelijkaardige ideeën wonnen veld in katholieke landen. In Frankrijk bijvoorbeeld werd de arbeid hoe langer hoe meer als een vorm van ascese, als een spirituele oefening, zelfs als een gebed beschouwd. Een Lyonese catechismus gaf drie redenen voor de plicht tot arbeid: zijn brood verdienen en de luiheid vermijden, maar ook 'boete doen en de hemel verdienen'. Deze mystiek van de arbeid was stellig geen nieuw verschijnsel. Immers, in de zestiende eeuw hadden de religieuze hervormers de ledigheid al scherp veroordeeld en de arbeid als het ware geheiligd. Maar in de loop van de zeventiende eeuw nam de exaltatie van de arbeid zowel in protestantse als in katholieke landen voorheen ongekende proporties aan en werd deze moraliserende houding evengoed karakteristiek voor leken als voor geestelijken. De Engelse wetenschapshervormer Samuel Hardib en de Franse koopman J. Albo waren het roerend eens dat de arbeid van de armen aan de wet van God beantwoordde.

Deze zienswijze werd gesterkt door de opkomende idee dat armoede niet alleen nuttig, maar zelfs essentieel was voor de welvaart van de staat. De ruimtelijke herverdeling van de rijkdom, de opkomst van de natiestaten, de langetermijn-wijzigingen in de structuur van de internationale handel, de herhaalde ontwrichtingen van belangrijke buitenlandse markten en de talrijke interne problemen veroorzaakt door hevige kortetermijn-fluctuaties brachten de regeringen ertoe een economische politiek te voeren gericht op de aanmoediging van de nationale productie en de export en, tegelijkertijd, op de ondermijning van de buitenlandse concurrentie. Weinige methoden om de economie te beïnvloeden waren eigen aan deze periode, maar langzamerhand ontstond er een coherenter geheel van gedachten over de wijze waarop regeringsmacht kon aangewend worden om economische doeleinden te bereiken en, omgekeerd, over de wijze waarop economische macht kon aangewend worden om politieke doeleinden te bereiken. Hoe weinig consistent hun principes ook waren en hoezeer ze ook van mening verschilden over de aard en de implicaties der vereiste maatregelen, toch erkenden de meeste mercantilistische schrijvers dat de problemen van nationale welvaart, tewerkstelling en armoede innig met elkaar waren verbonden. Over het algemeen beschouwden zij de arbeid als de bron van rijkdom of zelfs als de rijkdom zelf. Daarom stonden zij niet alleen populationistische maatregelen voor, maar achtten ze het tevens noodzakelijk de arbeidende massa's te dwingen de nationalistische belangen van de staat te dienen. Aangezien de lagere klassen geacht werden onrijp, onwetend, verdorven, oproerig en vooral lui te zijn, moesten de lonen zo laag mogelijk worden gehouden. Aldus werden de armen ijverig gehouden, terwijl het land een competitief voordeel in de internationale handel bekwam. Het nationaal belang vereiste met andere woorden dat de massa van de bevolking in een permanente staat van armoede werd gehouden.

De 'doctrine van het nut der armoede' rechtvaardigde strenge maatregelen tegen de behoeftigen. Kardinaal Richelieu vergeleek mensen met 'muilezels, die gewoon zijn een zware last te dragen en die gemakkelijker bedorven worden door een langdurige rust dan door arbeid'. Sir William Petty suggereerde zelfs dat het beter zou zijn 'de arbeid van duizend man tijdelijk te vermorsen

dan het gevaar te lopen dat die duizend man door werkloosheid hun arbeidsbekwaamheid zouden verliezen'. Hoewel dergelijke ideeën niet nieuw waren, werd meer dan ooit tevoren de nadruk gelegd op de potentiële winsten die uit de nuttige tewerkstelling der paupers konden gehaald worden. Tuchthuizen, *hospitaux généraux*, *workhouses* en *Zuchthäusern* verzezen als paddenstoelen. Die instellingen – gedeeltelijk correctiehuizen, gedeeltelijk plaatsen van gecentraliseerde handwerkproductie – hadden tot doel alle groepen van de samenleving te 'scheiden' die verondersteld werden het meest tot ledigheid en oproerig gedrag geneigd te zijn, in het bijzonder bedelaars en vagebonden, hen te disciplineren door middel van een strikte leefregel van werk en morele voorschriften, en hen te veranderen in dociele en winstgevende arbeidskrachten. Zeker, niet alle werklozen konden in dergelijke instellingen worden gevangen gezet. Als 'oorden van terreur' boden deze laatste echter de mogelijkheid onrechtstreeks op de armenzorg te besparen en een stimulerende invloed op de arbeidsmarkt uit te oefenen. Immers, men mocht verwachten dat de reusachtige meerderheid der armen die op vrije voeten bleven zozeker zouden afgeschrikt worden door het vooruitzicht in een soort van 'concentratiekamp' terecht te komen, dat zij zouden bereid zijn voor het allerlaagste loon te werken. Zoals een Engelse landeigenaar het uitdrukte:

het voordeel van een werkhuis 'resulteert niet uit de wijze waarop de armen in hun levensonderhoud kunnen voorzien, maar uit de vrees die de armen ervoor hebben. Deze angst spoort hen ertoe aan inspanningen te leveren en hun uiterste best te doen om van de openbare onderstand weg te blijven en tevens maakt ze hen uitermate afkerig om zich naar de werkhuisen te begeven tenzij extreme nood hen dwingt.' [55]

Sinds de publicatie van de fascinerende studie van Michel Foucault over de geschiedenis van de krankzinnigheid hebben verscheidene historici de zeventiende eeuw bestempeld als het tijdperk van de 'Grote Opsluiting', geïdentificeerd met een louter repressieve politiek. Hoewel deze veralgemening intussen is aangevochten geworden, heeft men naar onze mening nog onvoldoende aandacht besteed aan de verschillende functies vervuld door de werkhuisen naar gelang van plaats en tijd. Het hiernavolgende bondige overzicht is een poging om de wisselende doelstellingen van deze specifieke sociale politiek te verduidelijken.

In sommige landen werden reeds in de tweede helft van de zestiende eeuw pogingen gedaan om de groepen die als sociaal marginaal en potentieel gevaarlijk werden beschouwd in speciale instellingen op te sluiten. In 1552-53 stelde koning Edward VI, beïnvloed door bisschop Nicolas Ridley, met dat doel een oud en vervallen paleis, de Bridewell, ter beschikking van de Londense autoriteiten. Hoewel er werd voorzien in de tewerkstelling der gevangenen, lag de nadruk in Bridewell hoofdzakelijk op de disciplinerende der 'onverbeterlijke bedelaars'. Hetzelfde gold voor de correctiehuizen die in navolging van het Londense voorbeeld in de loop der volgende decennia in enkele andere Engelse steden werden opgericht. Ook de 'hospitelen' gesticht door de pausen in het laatste kwart van de zestiende eeuw beoogden veeleer bedelaars en vagebonden te straffen en te disciplineren dan hen aan het werk te zetten.

De Nederlandse humanist Dirck Volckertsz. Coornhert was de eerste die de idee lanceerde om de niets doende armen door gedwongen arbeid tot nuttige leden van de maatschappij op te voeden. In zijn 'Boeventucht', geschreven in 1567 maar pas gepubliceerd in 1587, stelde hij niet alleen voor scherper toezicht te houden op de steunverlening, maar kantte hij zich tevens tegen het bestaande strafstelsel. Hij betoogde dat lijfstraffen het sociale probleem helemaal niet oplosten, omdat zij misdadigers kweekten in plaats van ze op het rechte pad te brengen en de maatschappij voor hun wandaden te behoeden, wat het oogmerk van de bestraffing zou moeten zijn. Volgens Coornhert moest een efficiënte sociale controle op twee principes berusten:

vrijheidsberoving en verplichte arbeid, ten einde de ledigheid, de moeder van alle ondeugden, door gedisciplineerde oefeningen te boven te komen. De opvattingen van Coornhert werden uitgewerkt door zijn leerling Hendrik Laurensz. Spiegel en door de geneesheer Sebastiaen Egbertsz., die verscheidene hoge ambten in het stadsbestuur van Amsterdam bekleedde. Hun plannen werden weldra in praktijk gebracht. In 1589 besloot de magistraat van Amsterdam een tuchthuis voor mannen op te richten en in 1596 volgde een gelijkaardige instelling voor vrouwen. De idealistische gedachte van verbetering en opvoeding der 'misdadigers' raakte nochtans na korte tijd op de achtergrond. Het streven naar een winstgevende tewerkstelling van de armen werd hoofdzaak, zodat van een opleiding in één of ander ambacht niets terecht kwam. De mannen moesten haast uitsluitend Braziliaans verfhout klieven en raspen. Deze eenvoudige, maar zware arbeid bleek bijzonder lucratief te zijn – men beschikte immers over goedkope arbeidskrachten, die niet tegen hun werkomstandigheden konden protesteren en die bijgevolg maximaal konden uitgebuit worden. Hetzelfde gold voor de vrouwen en de jonge kinderen, die moesten spinnen, breien of naaien. Aldus werd de oorspronkelijke opzet herleid tot een geruststellend schouwspel voor de gegoede burgerij, die zich tegen betaling van entreegeld kon vergewissen van de nuttige en vooral winstgevende arbeid verricht door het 'schuim der maatschappij'.

Niet minder dan 26 Nederlandse steden imiteerden het voorbeeld van Amsterdam gedurende de zeventiende eeuw. Zoals hun benaming aanduidt, lag de klemtoon in haast alle rasp- en spinhuizen op de tewerkstelling van nietsdoende armen. Dat economische motieven een voorname, zonet doorslaggevende rol speelden, blijkt uit de ligging der tuchthuizen: meer dan de helft werd opgericht in de provincie Holland, het commerciële en industriële hart van de Republiek. Het feit dat alle instellingen op zes na in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden gesticht, getuigt eveneens van de nauwe bindingen tussen economische ontwikkeling en sociale politiek. Immers, vanaf omstreeks 1650 vertoonden zich de eerste tekenen van stagnatie en zelfs verval.

De Nederlandse tuchthuizen hebben, direct of indirect, tot voorbeeld gestrekt voor de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en de Scandinavische landen. In 1613 werd het pesthuis te Antwerpen omgebouwd tot een correctiehuis, waarin bedelaars en vagebonden werden opgesloten en tewerkgesteld. Enkele jaren later werden gelijkaardige werkhuisen gecreëerd in Brugge, Brussel, Gent, Ieper en Mechelen. Het systeem heeft in de Zuidelijke Nederlanden nochtans weinig succes gehad. Alle pogingen om de armen in gecentraliseerde instellingen aan het werk te zetten, werden na een tijdje opgegeven. Deze 'mislukking' wekt geen verwondering: de Vlaamse steden werden geconfronteerd met de achteruitgang van hun traditionele wolindustrie, terwijl Antwerpen en Brussel gespecialiseerd waren in de fabricage van luxegoederen, waardoor de behoefte aan ongeschoolde arbeiders uiterst beperkt was.

Wat Duitsland en Centraal-Europa betreft: slechts in vier steden werden in de vroege zeventiende eeuw *Zuchthäusern* opgericht, namelijk in Bremen (1609-13), Lübeck (1613), Hamburg (1614-22) en Danzig (1629). Al die instellingen vervulden van bij de aanvang de gecombineerde functies van Bridewell en werkhuis. Waarom creëerden de andere Duitse en Centraal-Europese stadsbesturen in deze periode geen gelijkaardige instellingen? De verklaring is naar onze mening dat Bremen, Hamburg en Danzig de enige centra waren die bloeiden te midden van het algemeen verval, terwijl Lübeck, hoewel achteruitgaand ten voordele van Hamburg, beter standhield dan de meeste andere Duitse steden. Pas op het einde van de zeventiende eeuw verrezen ook *Zuchthäusern* in Breslau, Neurenberg en Wenen (1670), Leipzig

(1671), Lunenburg (1676), Brunswick (1678), Frankfurt-am-Main (1679), München (1682), Magdeburg en Spandau nabij Berlijn (1687), en ten slotte Königsberg (1691). Deze stichtingen hielden vermoedelijk verband met het weliswaar trage en beperkte, maar onloochenbare economische herstel en het relatief tekort aan goedkope arbeidskrachten na de Dertigjarige Oorlog.

Voor zover wij konden nagaan werden in de Scandinavische landen maar twee correctiehuizen, beide voorzien van werkplaatsen, opgericht. Het was stellig geen louter toeval dat ze zich respectievelijk bevonden in Kopenhagen, het belangrijkste handelscentrum van Scandinavië, en in Stockholm, de haven die het grootste deel van de Zweedse import en export controleerde, noch dat beide instellingen werden gecreëerd in het tijdperk dat getuige was van het spectaculaire economische, politieke en culturele ontwaken van Noord-Europa.

Het voorbeeld van Frankrijk is bijzonder interessant, omdat het bewijst dat zowel economische als politieke factoren 'de beweging om de armen op te sluiten' in de hand konden werken. Tot de jaren veertig van de zeventiende eeuw lagen mercantilistische principes ten grondslag aan de Franse sociale politiek. Op het einde van de zestiende eeuw publiceerde Barthélemy de Laffemas, kamerdienaar van Hendrik IV, twee boekjes waarin hij de oprichting van *manufactures* bepleitte ten einde de armen aan het werk te zetten. Bovendien moest in elke sector een Kamer worden gecreëerd om de verenigingen van ambachtsgezellen te bestrijden en er zorg voor te dragen dat alle valide bedelaars nuttige arbeid verrichtten; de onwilligen moesten bedreigd worden met opsluiting in een openbare instelling. Enkele jaren later werkte de auteur zijn programma verder uit.

Hij stelde voor in de belangrijkste steden van het koninkrijk twee werkhuisen te stichten, één voor ongehuwde vrouwen en meisjes en één voor behoeftige mannen geschikt voor zware arbeid. Die instellingen moesten gefinancierd worden door de kooplui en de ondernemers gevestigd in de betrokken centra. De Laffemas' ideeën werden in de vroege zeventiende eeuw door talrijke Franse schrijvers hernomen en aangevuld. Allen legden een verband tussen de geringe industriële capaciteit van Frankrijk, de ongebreidelde import van buitenlandse fabricaten, de massale werkloosheid en het angstwekkende pauperisme. Tijdens de vergadering van de Staten-Generaal in 1614 werden verschillende plannen naar voren gebracht om de winstgevende tewerkstelling der armen te bevorderen. Ook de economist du Noyer de Saint-Martin besteedde in de periode 1614-39 veel aandacht aan het armoedeprobleem. Hij verdedigde onder andere de creatie van een nationale registratiedienst belast met de controle van de beschikbare arbeidskracht. De dienst zou 'werkkaarten' uitreiken die toelieten via arbeidsbureaus een job te vinden. Al wie geen kaart bezat, moest in een werkhuis worden opgesloten. In zijn beroemd *Traité de l'Oeconomie politique* verkondigde Antoine de Montchrestien gelijkaardige opvattingen. Hij raadde de vorst aan een telling van al zijn onderdanen te bevelen ten einde over een optimaal instrument te beschikken voor de regeling van de arbeidsmarkt. Indien in elke provincie van het rijk bovendien enkele centrale ateliers werden opgericht, dan zou er geen excuus meer bestaan voor de ledigheid. Van dat ogenblik af zouden bedelaars en vagebonden de vrijheid onwaardig zijn en mochten ze zonder omhaal tot nuttige arbeid worden gedwongen. Mercantilistische denkbeelden en praktische realisaties waren volkomen met elkaar in overeenstemming. Toen de vroege vaders van Lyon, één der voornaamste industriële centra van Frankrijk, in 1614 een *hôpital général* stichtten, was hun bedoeling essentieel de winstgevende tewerkstelling der armen. Daartoe beperkte het stadsbestuur de steunverlening tot dezen die fysisch ongeschikt waren om te werken en verbod

het de burgers op straf van boete nog individuele aalmoezen te geven. De valide armen werden aan het werk gezet in de talrijke ateliers van het algemeen hospitaal; de mannen moesten verfhout raspen, terwijl de vrouwen en kinderen boven de acht jaar zijden draad moesten spinnen, winden en twijnen.

Na 1640 maakten de economische argumenten aangevoerd ten gunste van de *hospitaux généraux* langzamerhand plaats voor overwegend politieke motieven, schuilgaand achter religieuze en morele principes. In de meeste steden waar een algemeen hospitaal werd opgericht, beklemtoonden de initiatiefnemers voortaan de disciplinering van de lagere klassen. Het motto luidde thans 'Morele Orde'. De Compagnie van het Heilig Sacrament of, voor haar vijanden, de *cabale des dévôts*, was de drijvende kracht op dat gebied. Deze machtige, geheime groep van vrome leken en priesters ontplooidde een verbazingwekkende activiteit. In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw oefenden haar leden via een scherp gecontroleerd netwerk van ongeveer zestig provinciale afdelingen vanuit Parijs invloed uit over geheel Frankrijk. De Compagnie voerde een onverdroten, meedogenloze campagne voor orde, een rationele kruistocht tegen de 'kwalen van de tijd'. Zij speelde een belangrijke rol in de veroordeling van het jansenisme, het verbieden van *Tartuffe* en de toenemende erosie van de protestantse vrijheden na 1630. De klemtoon werd echter in het bijzonder gelegd op de repressie der populaire 'losbandigheid': de riten van de *compagnonnages*, de dagelijkse godslastering, dronkenschap, buitensporige volksvermaken, schijnbruiloften, losse huwelijken, prostitutie en alle andere 'wanordelijkheden van de armen'. Bedelarij en vagebondage vormden de uitgelezen doelwitten van de *dévôts*. Zij stelden met zorg uitgewerkte repressieplannen op, gebaseerd op de idee dat een beschaafde samenleving slechts in stand kon gehouden worden door de opsluiting van haar 'onmaatschappelijke' leden. Door hun rijkdom, invloed en intense propaganda slaagden de *dévôts* er snel in hun opvattingen ingang te doen vinden. De kroon op hun werk was het koninklijk edict van juni 1662 stipulerend dat in alle steden en grote dorpen van Frankrijk algemene hospitaal moesten opgericht worden 'om de bedelaars op te sluiten en hen te onderrichten in de vroomheid en de christelijke religie'.

Hoe moet die radicale omkeer worden verklaard? Wij menen dat hij werd veroorzaakt door een samenspel van twee factoren. In de eerste plaats maakte de Franse economie vanaf het einde van de jaren dertig een algemene recessie door, die aansloopte tot omstreeks 1700. Wat de textielindustrie betreft: nergens werden de hoge niveaus bereikt tussen 1625 en 1635 tijdens de regering van Lodewijk XIV teruggevonden. In die omstandigheden lag het voor de hand dat economische argumenten niet langer een doorslaggevende rol konden spelen in de bepaling van de sociale politiek. **[56]**

In de tweede plaats moet rekening worden gehouden met de talrijke volksoptstanden die zich in de periode 1623-48 op het platteland en in de steden voordeden – geen enkel jaar ging voorbij zonder dat één of andere Franse provincie met opstandige bewegingen werd geconfronteerd. Deze golf van wanhopige opwellingen werd des te gevaarlijker toen de honger en de woede der armen, verpletterd door koninklijke taxatie en bedreigd met de hongerdood ingevolge de opeenvolgende misoogsten, zich in de jaren veertig verbonden met een oorlogsmoede opstand van officiers geleid door het Parlement van Parijs. Tegen 1653 hadden Mazarin en Turenne de laatste verzetshaarden vernietigd, maar de elites hadden hun les geleerd. Zoals Perry Anderson zeer terecht opmerkt: 'Precies de diepgang van de volksonrust aan de oppervlakte gebracht door de Fronde beëindigde de laatste emotionele afscheiding van de dissidente aristocratie van de monarchie.' **[57]** Beide partijen bundelden thans hun krachten om de lagere klassen in bedwang

te houden.

Vanuit dit oogpunt moet naar onze mening de activiteit van de Compagnie van het Heilig Sacrament worden bekeken. Wij betwijfelen niet dat louter religieuze motieven bij een aantal van haar leden hebben voorgezeten. Immers, de Compagnie werd gesticht tussen 1627 en 1630, met andere woorden tijdens de bloeiperiode van de Franse Contrareformatie, het 'tijdperk van de heiligen', van 1600 tot 1640-50. Het was een krachtige beweging, gekarakteriseerd door grootscheepse evangelisatie- en sociale disciplineringsprojecten. Inderdaad, één der resultaten van de Contrareformatie was 'het verschijnen van goed getrainde en opgeleide priesters en predikanten, die tot doel hadden de resten van het paganisme te vernietigen en externe en uniforme geloofsnormen op te leggen: deze evolutie 'verzwakte één van de meest essentiële banden die geïsoleerde streken tezamen had gehouden – hun gemeenschappelijke culturele basis.'^[58] De wereldlijke overheid heeft van dat machtige religieuze instrument gebruik gemaakt om haar eigen doelstellingen na te jagen, dat wil zeggen de lagere klassen een politieke orde opleggen. De sociale samenstelling van de Compagnie van het Heilig Sacrament spreekt voor zich: de overgrote meerderheid van haar leden bestond uit edelen en magistraten. Aangezien die elites even bevreesd waren voor de recurrente volkswede als de monarchie, vonden ze elkaar op het vlak van de sociale politiek. Vandaar dat haast alle prominente aristocraten en ambtenaren (inbegrepen kanselier Pierre Séguier, berucht en gehaat wegens zijn onverbiddelijk optreden tegen oproerlingen) in verbinding stonden met de *cabale*. Nu wordt het ook begrijpelijk waarom de Compagnie de namen van haar leden en sympathisanten geheim hield: de buitenwereld moest onwetend worden gelaten van de reële intenties die achter de vrome leuzen schuilgingen. De religieuze argumenten aangevoerd door *de dévôts* vervulden dus verschillende functies: zij waarborgden de onontbeerlijke medewerking van de geestelijkheid, zij rechtvaardigden de harde maatregelen tegen de armen, zij vormden een uniek geheel van hiërarchische denkbeelden die de lagere klassen hun 'plaats' leerden kennen, en ten slotte sublimeerden zij de angstgevoelens der dominante groepen.

Eén probleem vraagt nog om opheldering. Waarom gaven de autoriteiten de voorkeur aan een dure 'oplossing', namelijk de bouw van algemene hospitalen, in plaats van het oude systeem van exemplarische straffen toe te passen? Zoals hierboven gezegd, hadden bedelarij en vagebondage in het zeventiende-eeuwse Frankrijk voorheen ongekende proporties aangenomen. De alomtegenwoordigheid der paupers en vooral hun toenemende mobiliteit plaatsten de overheden voor immense problemen. De uitvaardiging van een migratieverbod had geen zin, aangezien het platteland herhaaldelijk werd geteisterd door legerstroepen en volksopstanden. Deze laatste hebben de balans definitief laten overhellen ten gunste van de 'Grote Opsluiting'. Zij bewezen immers dat systematische, veralgemeende terreur en indoctrinatie de onmisbare componenten vormden van een efficiënte sociaal-politieke controle. Alle Fransen moesten doordrongen worden van de idee dat er een noodzakelijk, want door de Goddelijke Voorzienigheid opgelegd onderscheid bestond tussen 'meesters' en 'knechten'. Deze doelstelling kon alleen worden bereikt door de creatie van *hospitaux généraux*, versteende symbolen van een geheilige Orde. In tegenstelling tot exemplarische terechtstellingen, die per definitie onregelmatig, gelimiteerd en selectief waren, confronteerden de algemene hospitalen alle potentiële wetsverbrekers permanent en overal met een afschrikwekkende sanctie, vrijheidsberoving, dat wil zeggen levend dood zijn. De natuurlijke vrees om opgesloten te worden, zo redeneerde de elite, zou de lagere klassen ertoe aanzetten hun plichten jegens de beschaafde maatschappij te vervullen. Een netwerk van *hospitaux généraux* leek de beste waarborg te zijn voor de binnenlandse vrede. Deze politiek heeft blijkbaar succes gehad. De

regering slaagde er in ieder geval in de ‘wanordelijkheden’ van de armen grotendeels onder controle te houden. Zeker, er deden zich in de eeuw na de Fronde nog revoltes voor, maar veralgemeende agitatie behoorde gedurende verscheidene generaties tot het verleden.

Dat alles betekende niet dat de economische potentialiteiten van de algemene hospitalen tijdens de regering van Lodewijk XIV helemaal uit het oog werden verloren. De bedoelingen van Colbert reikten heel wat verder dan de perfectionering van het bestaande controlesysteem. De onvermoeibare ambtenaar was ervan overtuigd dat het volstond de Franse industrie systematisch overheidsinfecties te geven en een uitgebreid, goedkoop en dociel arbeidsleger te bezorgen, opdat de nationale rijkdommen ten volle zouden benut worden. Vandaar zijn uitgesproken voorkeur voor steunverlening door arbeid. In 1667 schreef hij aan de schepenen van Auxerre: ‘Aangezien de overvloed altijd voortvloeit uit arbeid en de ellende uit ledigheid, is het uw belangrijkste taak middelen te vinden om de armen op te sluiten en aan het werk te zetten.’ In 1681 feliciteerde hij de *intendant* van Rouen voor zijn inspanningen om de geestelijken van Fécamp ertoe te bewegen de armen nuttige arbeid te laten verrichten, ‘omdat niets zo nadelig is voor de Staat als de bedelarij van valide mensen’.^[59] Louter artificiële middelen zoals de creatie van koninklijke *manufactures* en de opsluiting der armen met het oog op hun winstgevende tewerkstelling, konden de Franse industrie echter niet veel baat brengen: structurele hinderpalen beperkten bij voorbaat het effect van zulke pogingen. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, hebben de *hospitaux généraux* bijgevolg noch als werkplaatsen noch als opleidingscentra voor ongeschoolde arbeiders enige betekenis gehad.

Kortom, de talrijke aarzelingen van de koninklijke wetgeving inzake de bestrijding van de bedelarij en de vagebondage in het in het zeventiende-eeuwse Frankrijk moeten zowel aan de stagnatie van de nationale economie als aan de intensiteit van de strijd tussen de verschillende sociale groepen worden toegeschreven.

Nergens in Noordwest-Europa werd de sociale politiek zozeer door economische overwegingen ingegeven als in Engeland. De Armenwet van 1601, die van kracht bleef tot zijn totale afschaffing in 1834, had een drievoudig oogmerk: werk verschaffen aan de werklozen, de kinderen der paupers opvoeden en in de leer doen als leerjongens, en steun verlenen aan ‘de lammen, de gebrekkigen, de bejaarden, de blinden en andere invaliden die arm zijn en niet in staat om te werken’. Een tweeledig administratief principe werd gehandhaafd, waardoor de parochie als eenheid werd gegrondvest en deze eenheid onder de centrale supervisie van de *Privy Council* werd geplaatst. Al wie over voldoende middelen beschikte, werd door de *overseers of the poor*, ambtenaren, gerekruteerd uit de kerkmeesters en vier andere voornamelijk gezinshoofden, regelmatig getaxeerd voor de aanschaffing van een grondstoffenvoorraad waarop de armen aan het werk konden gezet worden. Indien een parochie niet in staat was om de noodzakelijke fondsen door taxatie bijeen te brengen, dan moesten de belastingen over het honderdschap gespreid worden. Het systeem werd gecontroleerd door de *Justices of the Peace*, die ervoor moesten zorgen dat de basisbeginselen van de Armenwet in het hele rijk (Engeland en Wales) strikt werden toegepast.

Tot omstreeks 1660 werd de Elizabethaanse Armenwet, vervolledigd door twee aanvullende wetten, één voor de oprichting van werkhuisen en de andere voor het omschrijven van de wet op de liefdadige legaten, op een vrij soepele wijze in praktijk gebracht. De reden ligt voor de hand: ofschoon in die periode de grondslagen werden gelegd voor de commerciële en industriële expansie kenmerkend voor de volgende decennia, overheersten stagnatie, crisis en zelfs

gedeeltelijke achteruitgang de Engelse economie vanaf de jaren twintig tot de Restauratie. De opkomst van nieuwe nijverheden compenseerde nog geenszins het verval van vele oude, terwijl de technische verbeteringen in de landbouw de terugkeer van parttime werkers in industriële bedrijven naar hun boerderijtjes ten zeerste bemoeilijkte. In zulke omstandigheden kon van een strikte naleving van de Armenwet geen sprake zijn. De autoriteiten waren zelfs verplicht om allerlei maatregelen te treffen ten einde aan de ergste sociale mistoestanden te verhelpen, zoals de voorkoming van brutale uitzettingen, de beperking van massale ontslagen, het vaststellen van redelijke voedselprijzen, enz.

De economische expansie na de Burgeroorlog maakte een einde aan de min of meer humane houding ten aanzien van de armen. Aangezien een ruim arbeidsaanbod was vereist, moest de steunverlening, de bron van ledigheid en de oorzaak van 'hoge' lonen, te allen prijze worden beperkt. Arbeid, soberheid en discipline werden nu de behoeders van de natie genoemd. Voortaan liet de centrale regering de beslissingen inzake de administratie van de armen over aan de discretie van de lokale autoriteiten. Tot de negentiende eeuw zou iedere parochie voor haar eigen werklozen verantwoordelijk zijn. Deze radicale wijziging werd veroorzaakt door de overwinning van de Parlementaire partij op het absolutisme, dat centralisatie had voorgestaan, maar werd ook in de hand gewerkt door de toenemende economische differentiatie tussen de diverse delen van het land. In een situatie waarin louter of overwegend rurale gebieden voorkwamen naast (relatief) snel industrialiserende districten en waarin het tijdsverschil tussen de ontworteling van vele armen en hun opslorping door de industrie nog zeer groot was, was een uniforme sociale politiek niet alleen overbodig, maar zelfs onverenigbaar met het nationaal belang. De harmonie tussen de maatregelen getroffen op het lokale vlak en het welzijn van het 'hele' land werd gewaarborgd door twee factoren: het Parlement werd gerekruteerd uit dezelfde klassen, representatief voor dezelfde bezitsbelangen, als de lokale autoriteiten, en de mobiliteit der werkende bevolking werd beperkt door de *'Act of Settlement and Removal'*.

De wet van 1662, gedeeltelijk aangenomen om het probleem gesteld door massa's afgedankte soldaten op te lossen, machtigde de *Justices of the Peace* ertoe elke nieuweling te verdrijven die naar een parochie kwam zonder over eigen middelen te beschikken en hem naar zijn laatste wettige verblijfplaats terug te zenden. In 1691 werd vestiging volgens woonplaats vervangen door vestiging volgens verdienste. Voortaan moest een pauper een vestiging 'verdienen', hetzij rechtstreeks, hetzij onrechtstreeks, via een echtgenoot, ouder of grootouder. De verordening introduceerde onder andere twee manieren om een vestiging te bekomen: ten eerste het voleindigen van een contractueel gebonden leertijd, waarbij de vestigingsplaats bepaald werd door de woonplaats tijdens de laatste veertig werkdagen, en ten tweede het afsluiten van een jaarlijks huurcontract, als de persoon ongehuwd en kinderloos was. Hoewel achter de exacte uitwerking van deze wetgeving een vraagteken kan geplaatst worden, lijkt het buiten kijf te staan dat de *Act of Settlement* de autoriteiten de mogelijkheid heeft geboden om de migratoire werkkrachten in de gewenste banen te leiden.

Vanaf de jaren zeventig van de zeventiende eeuw werd de winstgevende tewerkstelling der armen de gemeenschappelijke panacee van alle Engelse schrijvers over de handel of de industrie van hun land. Ontelbare plannen werden opgesteld om armenzorg met economische vooruitgang te combineren. Sir Josiah Child, de voorzitter van de Oost-Indische Compagnie, Andrew Yarranton, een succesvol zakenman, Sir Matthew Hale, de opperrechter van Engeland, Thomas Firmin, een rijk koopman, en vele andere prominente ambtenaren en ondernemers beschouwden de arbeid van de armen als het geheime, maar ongebruikte wapen van de natie in

de strijd voor een gunstige handelsbalans. Alle protagonisten van een 'constructieve' sociale politiek deelden het geloof van Sir Francis Brewster, burgemeester van Dublin, dat 'het verwaarlozen van de armen de grootste misstap van onze regering blijkt te zijn' en juichten de gevolgtrekking toe dat het een nationale ramp was 'zovele duizenden armen te hebben die door hun arbeid onze levensmiddelen zouden kunnen verdienen en in plaats van ze weg te zenden fabricaten zouden kunnen exporteren, wat de Natie het dubbele zou opbrengen, welke ook de prijs van onze levensmiddelen weze'.

Maar hoe de arbeid van de armen organiseren? De parochie bleek een te kleine eenheid te zijn om de werkgelegenheid der paupers rationeel te regelen. Daarom verenigde John Cary, een rijke koopman, alle parochies binnen Bristol door een Parlementaire Akte in 1696. Voortaan was de '*Corporation of the Poor*' verantwoordelijk voor de steunverlening en de tewerkstelling van alle stedelijke armen. Twee werkhuisen werden geopend, één voor meisjes en het andere om de overige armen op te vangen, nl. de bejaarden, de jongens en de kinderen. Twee jaar na de start van de onderneming schreef Cary enthousiast: 'Het succes heeft onze verwachtingen ingelost: we zijn verlost van bedelaars, voor onze bejaarden wordt goed gezorgd, onze jongens en meisjes worden opgevoed tot soberheid en opgebracht om vreugde te scheppen in de arbeid.'

Het voorbeeld van Bristol vond weldra navolging. Binnen de twee jaar werden werkhuisen opgericht in Tiverton, Exeter, Hereford, Colchester, Kingston en Shaftesbury. Hoewel de idee om de armen nuttig werk te laten verrichten niet nieuw was in de decennia na de Burgeroorlog, werd in al die instellingen een nieuwe nadruk gelegd op de potentiële sociale winsten die uit de tewerkstelling konden gehaald worden. Toch duurde het tot 1723 vooraleer een wet werd aangenomen die de parochies toeliet elke steun te weigeren aan paupers die niet vrijwillig hun intrek namen in een werkhuis. Sir Edward Knatchbull's Act verleende de parochies bovendien het recht zich te verenigen met het oog op de creatie en het onderhoud van een dergelijke instelling. Twee decennia later telde Engeland tussen de 100 en 200 werkhuisen. Hoe valt dit plotse en overweldigende succes te verklaren? De vermenigvuldiging van werkhuisen in het tweede kwart van de achttiende eeuw kan naar onze mening bezwaarlijk worden beschouwd als een 'toeval van de geschiedenis' of als een beweging zonder een duidelijk doel, zoals sommige historici hebben vooropgesteld. Als het verschijnsel in verband wordt gebracht met de economische problemen waarmee Engeland in deze periode werd geconfronteerd, dan blijkt duidelijk dat er geen sprake was van een gebrekkig inzicht in deze laatste vanwege de zakenlui en hun vertegenwoordigers. Immers, tegen de vroege achttiende eeuw werd de textielindustrie gekenmerkt door een onevenwicht tussen spin- en weefactiviteiten. Het weefgetouw was zozeer verbeterd geworden, dat het werk van verscheidene spinners vereist was om een wever fulltime bezig te houden. Het structureel tekort aan garen, een hoofdknelpunt dat niet werd overwonnen tot de verschijning van James Hargreaves' *spinning jenny* en Richard Arkwright's *water frame* in de jaren zestig, liet zich evenzeer gevoelen in de fabricage van wollen stoffen, nog altijd het voornaamste uitvoerartikel, als in de katoenen kousenindustrie.

Toen de Engelse economie in het tweede kwart van de achttiende eeuw een verdragingsfase doormaakte en de ondernemers bijgevolg risicodragende investeringen vermeden, lag niets meer voor de hand dan op grote schaal gebruik te maken van de grootste en haast onaangeboorde bron van nationale rijkdom – de winstgevende tewerkstelling der armen. Spinnen vereiste noch hoge uitgaven noch een langdurige opleiding en verschaftte dus een uitermate geschikte bezigheid. Men zou kunnen opwerpen dat de bouw van gecentraliseerde productie-eenheden toch heel wat geld opsloopte en dat zelfs de winsten gemaakt op haast

kosteloze arbeid vermoedelijk niet opwogen tegen de investering van zoveel vast kapitaal. Hoewel nauwkeurige gegevens ontbreken, is het inderdaad meer dan waarschijnlijk dat talrijke werkhuizen niet in staat zijn geweest om zichzelf te bedruipen. Daar staat echter tegenover dat de werkhuizen over het algemeen op kosten van de gemeenschap werden gebouwd. Zij die het grootste voordeel haalden uit de spinactiviteiten der armen brachten met andere woorden slechts een klein deel van het totale kapitaal op. Vanuit het oogpunt der zakenlui was de oprichting van een werkhuis in deze periode bijgevolg een zeer winstgevende onderneming. In die omstandigheden legden de bezwaren van Daniel Defoe nauwelijks enig gewicht in de schaal. De geduchte criticus schreef:

Veronderstel nu dat een werkhuis belast met de tewerkstelling van arme kinderen ze kamgaren laat spinnen. Voor elke streng kamgaren gespannen door deze arme kinderen is er een streng minder gesponnen door een arme familie of persoon die het voorheen spon..., het gaat slechts om het verplaatsen van de fabricage van Colchester naar Londen en het brood stelen uit de monden van de armen in Essex om het in de monden van de armen in Middlesex te steken.

Defoe had ongetwijfeld gelijk, maar hij vond geen gehoor zolang het tekort aan garen niet door technische vooruitgang werd ongedaan gemaakt, dat wil zeggen tot de jaren zestig. **[60]**

Uit talrijke bronnen leren we dat de opsluiting van paupers zelden van een leien dakje is gegaan. De klopjachten op bedelaars en vagebonden georganiseerd door de lokale autoriteiten gaven vaak aanleiding tot opstootjes. Die rellen, soms resulterend in revoltes, werden niet alleen veroorzaakt door de armen zelf, maar ook door toevallige toeschouwers. In september 1675 bijvoorbeeld werden vier *archers des pauvres* die een jonge bedelaar naar het algemeen hospitaal van Lyon poogden te brengen, onderweg twee keer aangevallen – eerst hadden ze af te rekenen met een aantal metselaars die hen met hun werktuigen te lijf gingen en daarna met een woedende menigte ‘van beide geslachten en van alle leeftijden’, waaronder verscheidene meiden en zelfs de vrouw van een molenaar, die hen voor beulen uitscholden en met stenen bekogelden. Gelijkaardige incidenten deden zich in talrijke steden voor. De overgrote meerderheid der manifestanten bestond telkens uit dagloners, ‘dienstboden, ambachtslui, livreiknechten en kleine winkeliers – katholieken zowel als protestanten. In sommige gevallen werden de aangehouden bedelaars echter in bescherming genomen door priesters en lagere edelen. Dit verzet tegen de toepassing van de wet vanwege grote groepen der bevolking wijst gedeeltelijk op het voortbestaan van traditionele ideeën inzake liefdadigheid, gedeeltelijk op het besef van dezen boven de armoededrempel en beneden de status van grootscheepse werkgever dat weinig hen in feite van de werkelijke armen scheidde. Daarom is het, zoals Christopher Hill zeer terecht opmerkt

gemakkelijk te begrijpen dat er in vele streken aanzienlijke sympathie bestond voor de onverbeterlijke bedelaars en dat politieagenten het moeilijk hadden de Armenwet uit te voeren. Weinige dorpelingen en weinige ambachtslui op de rand van de armoedegrens geloofden zomaar dat de erfzonde de enige oorzaak was van landloperij, dat mensen gingen zwerven voor hun plezier, dat alle bedelaars moesten gestraft worden, dat eigendom belangrijker was dan het leven zelf. **[61]**

Bibliografie

Jan de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750* (Cambridge, 1976), geeft een uitstekend overzicht dat verdere bibliografische verwijzingen haast overbodig maakt. Een ander belangrijk algemeen werk is echter P. Léon, *Economies et sociétés pré-industrielles, II*,

1650-1780 (Parijs, 1970), en de verzameling essays uitgegeven door T. Aston, *Crisis in Europe, 1560-1660* (Londen, 1965), is nog zeer aanbevelenswaardig. Voor een magistrale herwaardering van de hele Europese politieke geschiedenis zie Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londen, 1974).

Voor de agrarische structuren van Engeland en Frankrijk raadplege men E.L. Jones, ed., *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815* (Londen, 1967); J. Thirsk, 'Seventeenth-century agriculture and social change', *AgHR*, 118 (1970), 148-177; Pierre Goubert, 'Le paysan et la terre: seigneurie, tenure, exploitation', *HESF*, II (1970), 119-158; R. Forster, 'Obstacles to agricultural growth in eighteenth-century France', *AHR*, 75 (1970), 1600-1615.

Belangrijke lokale en regionale studies over de industriële productie zijn: N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 dln., Den Haag, 1908-1939); N.B. Stephens, *Seventeenth-Century Exeter: a study of industrial and commercial development, 1625-1688* (Exeter, 1958); Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis, de 1600 à 1730* (Parijs, 1960); P. Deyon, *Amiens, capitale provinciale* (Parijs en Den Haag, 1967); A.K.L. Thijs, *De zijdenijverheid te Antwerpen in de 17e eeuw* (Brussel, 1969); J. Craeybeckx, 'L'industrie de la laine dans les anciens Pays-Bas méridionaux, de la fin du XVIe au début du XVIIIe siècle', in Spallanzani, ed., *Produzione*, pp. 21-43. Franklin Mendels, 'Proto-industrialization: The First Stage of Industrialization', *JEH*, 32 (1972), 241-61, vestigt de aandacht op de fundamentele rol gespeeld door de rurale nijverheden.

Migraties zijn onderzocht door E.A. Wrigley, 'A simple model of London's importance in changing English society and economy, 1650-1750', *PP*, 37 (1967), 44-70; P. Clark, 'The migrant in Kentish towns, 1580-1640', in Clark en Slack, eds., *Crisis and Order*, pp. 117-163; P.A. Slack, 'Vagrants and vagrancy in England, 1598-1664', *EcHR*, 2nd ser., 27 (1974), 360-379; J. Patten, 'Patterns of migration and movement of labour to three pre-industrial East Anglian towns', *Journal of Historical Geography*, 2 (1976), 111-129.

Wat de wijzigingen in de houding tegenover de arbeid betreft, dienen genoemd te worden: E.S. Furniss, *The Position of the Laborer in a System of Nationalism* (Boston, 1920); G.V.R. Rimlinger, *Welfare Politics and Industrialization in Europe, America and Russia* (New York, 1971); en het artikel van A.W. Coats, 'The relief of poverty: attitudes to labour and economic change in England, 1660-1782', *IRSH*, 21 (1976), 98-115.

Het boek dat de laatste jaren het meest heeft bijgedragen tot een beter begrip van de 'Grote Opsluiting' is ongetwijfeld Michel Foucault, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (Parijs, 1961). De literatuur over afzonderlijke landen is omvangrijk, en hier wordt geen poging gedaan om het hele veld te bestrijken. Voor Engeland: R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (Londen, 1926), ch. 4; C. Hill, 'Puritans and the Poor', *PP*, 2 (1952), 32-50; A.L. Beier, 'Poor relief in Warwickshire, 1630-1660', *PP*, 35 (1966), 77-100; P.A. Slack, 'Poverty and politics in Salisbury, 1597-1666', in Clark en Slack, eds., *Crisis and Order*, pp. 164-203; Geoffrey Taylor, *The Problem of Poverty, 1600-1834* (Londen, 1969). Voor Frankrijk: E. Chill, 'Religion and mendicity in seventeenth-century France', *IRSH*, 7 (1962), 400-425; P. Deyon, 'A propos du pauperisme au milieu du XVIIe siècle: peinture et charité chrétienne', *AESC*, 22 (1967), 137-153; J. Depauw, 'Pauvres, pauvres mendiants, mendiants valides ou vagabonds? Les hésitations de la législation royale', *RHMC*, 21 (1974), 401-418; M. Jeorger, 'La structure hospitalière de la France sous l'Ancien Regime', *AESC*, 32 (1977), 1025-1051. Voor Duitsland: R.

von Hippel, 'Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe', *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, 18 (1898), 608 c.v., en H. von Weber, 'Die Entwicklung des Zuchthauswesens in Deutschland im 17. und 18. Jahrhunderts', in *Festschrift Adolf Zycha* (Weimar, 1941), pp. 427 e.v. Voor de Nederlanden: Th. Sellin, *Pioneering in Penology. The Amsterdam Houses of Correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Philadelphia en Londen, 1944); A. Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland* (Den Haag, 1958); *Arm in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, Historisch Museum, 1966).

---

[45] Le Roy Ladurie, *Paysans de Languedoc*, pp. 11, 639-641, 652; Neveux, *Les Grains du Cambrésis*, p. 672; Abel, *Massenarme*, passim.

[46] De Vries, *The Economy of Europe*, pp. 64-69. Zie ook Anderson, *Lineages*, pp. 85-112; Merrington, 'Town and country', pp. 82-84; en P. Chaunu, 'L'Etat', *HESF*, 1 (1977), 178-189.

[47] Brenner, 'Agrarian class structure', pp. 65-66.

[48] Aangehaald door M. James, *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution, 1640-1660* (Londen, 1930), p. 114.

[49] C. Hill, *Reformation to Industrial Revolution* (Londen, 1967), pp. 51, 115-122 (op p. 116).

[50] J.S. Cohen en M.L. Weitzman, 'Enclosures and depopulation: a Marxian analysis', in W.N. Parker en E.L. Jones, eds., *European Peasants and their Markets. Essays in agrarian economic history* (Princeton, 1975), pp. 175-176.

[51] D.C. Coleman, 'Labour in the English economy of the seventeenth century', *ECHR*, 2nd ser., 8 (1955-6), 280-295 (op p. 283). Zie ook Wilson, *England's Apprenticeship*, pp. 228-229, 231, 239; C.M.L. Bouch en G.P. Jones, *A Short Economic and Social History of the Lake Counties, 1500-1830* (Manchester, 1961), p. 142; A. Everitt, 'Social mobility in early modern England', *PP*, 33 (1966), 56-57; Clarkson, *The Pre-Industrial Economy in England*, pp. 233-234.

[52] Goubert, *Beauvais*, pp. 152-196; Vauban, *Project d'une Dixme Royale 1707*, éd. E. Coornaert (Parijs, 1933), pp. 77-81. Het citaat komt uit H. M. Solomon, *Public Welfare, Science and Propaganda in Seventeenth-Century France. The innovations of Théophraste Renaudot* (Princeton, 1972), pp. 21-22.

[53] Het Parlement van Rouen in 1675, aangehaald door G. Lemarchand, 'Economic crises and social atmosphere in urban society under Louis XIV', in R.F. Kierstead, ed., *State and Society in Seventeenth-Century France* (New York, 1975), p. 242.

[54] C. Hill, 'Puritans and the poor', pp. 32-50 (op p. 40).

[55] De citaten komen uit E. Thuau, *Raison d'Etat et pensée politique à l'époque de Richelieu* (Parijs, 1966), p. 353; Rimlinger, *Welfare Politics*, p. 17 (Petty); B. Inglis, *Poverty and the Industrial Revolution* (Londen, 1971), p. 20. Zie ook Furniss, *The position of the labourer in a System of Nationalism*, ch. VI.

[56] De geschiedenis van het *Bureau d'Adresse* van Théophraste Renaudot vormt een treffende illustratie van deze fundamentele veranderingen. Zie Solomon, *Public Welfare*, pp. 39-46, 53, 56-57, 217-218.

[57] Anderson, *Lineages*, p. 100. Voor een algemene oriëntatie op het gebied van de volksopstanden in het zeventiende-eeuwse Frankrijk raadplege men P.J. Coveney, ed., *France in Crisis, 1620-1675* (Londen, 1977), waarin een zeer bruikbare en uitvoerige bibliografie voorkomt.

[58] Th. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe* (New York, 1975), p. 93.

[59] Aangehaald door Gutton, *Société... Lyon*, pp. 338-339.

[60] Het citaat van Brewster komt uit Wilson, *England's Apprenticeship*, p. 349. De citaten van Gary en Defoe komen uit De Schweinitz, *England's Road to Social Security*, pp 53-55.

[61] C. Hill, 'Puritans and the poor', p. 43.

Economische groei, verpaupering en de regulering van de arbeidsmarkt

(ca. 1750 – ca. 1850)

De tweede helft van de achttiende eeuw wordt over het algemeen beschouwd als een fundamenteel scheidingsvlak in de geschiedenis van de mensheid. De zogenaamde Industriële Omwenteling stelde samenlevingen in de gelegenheid een onafgebroken stroom van goederen voort te brengen en ze ter beschikking te stellen van een steeds groeiend aantal mensen. Voor het eerst in de geschiedenis behoorden cumulatieve economische groei en bijgevolg toenemende materiële voorspoed tot het rijk der mogelijkheden. Vele historici hebben vooropgesteld dat deze diepgaande mutatie in alle betrokken landen een einde maakte aan het pauperisme. ‘Met de industrialisering’, in de woorden van de Duitse historicus Wolfram Fischer, ‘is het eeuwenoude armoedeprobleem opgelost geworden, zodat het in de ontwikkelde industriële samenlevingen nog slechts een uitzonderlijk sociaal probleem uitmaakt dat maar betrekking heeft op relatief kleine groepen of individuen’. Deze optimistische visie wordt onderschreven door al wie de armoede in het *ancien régime* herleidt tot ‘de beperkte omvang van het nationaal inkomen in verhouding tot het inwonertal en het trage groeiritme van de productie’. Vanuit een dergelijk oogpunt zijn industrialisering en modernisering inderdaad de wondermiddelen die nieuwe verarmingsprocessen uitsluiten. Om de beroemdste ‘optimist’ onder de historici te citeren:

Aan armoede kan alleen worden verholpen door economische groei, niet door inkomensherverdeling. Het was de allesdoordringende en krachtige stimulans van rijkdom in privé-handen die aan de basis lag van de schitterende episode van de negentiende eeuw.’

Voor R. M. Hartwell is de huidige armoede maar een ‘residu’. Immers, ‘aan de rand van de samenleving zullen er altijd individuen zijn die niet aan haar eisen kunnen voldoen en die bijgevolg aangewezen zijn op institutionele of semi-institutionele hulp. Aldus wordt de ‘afschrikwekkende onheilsboodschap van Marx’ met één pennentrek uitgewist. Ook Wilhelm Abel is van mening dat de Industriële Omwenteling de mensheid uit haar ketenen heeft bevrijd. Hij loochent niet dat de levensstandaard van een aanzienlijk deel der bevolking gedurende de eerste eeuw van economische groei na 1750 is verslecht, maar volgens hem is het ‘duidelijk dat de ellende van het pauperisme naar oorsprong en ontwikkeling tot een wegstervend tijdperk der westerse geschiedenis behoorde’.

Hoewel wij in dit essay niet kunnen ingaan op de aard en de oorzaken der negentiende- en twintigste-eeuwse armoede, wensen wij toch de vraag te stellen of de economische groei zoals hij zich vanaf omstreeks 1750 heeft voltrokken al dan niet nieuwe verarmingsprocessen heeft medegebracht. Daartoe zullen we bondig de specifieke context bespreken waarbinnen de verschillende types van industrialisering en modernisering zich afspeelden. **[62]**

1. De ontwrichting van de rurale samenleving

Engeland: agrarische vooruitgang en kapitalisme

Tegen het midden van de achttiende eeuw had de graduele maar aanhoudende verspreiding van substantiële verbeteringen in de landbouwtechniek en de agrarische organisatie Engeland een beslissende voorsprong gegeven op de andere Europese landen. De Engelse landbouw voorzag niet alleen in alle behoeften van de natie, maar produceerde tevens een vrij aanzienlijk surplus voor de export. Het gunstige klimaat na 1750 (stijgende voedselprijzen ingevolge demografische expansie) spoorde de landheren en de kapitalistische pachters er meer dan ooit tevoren toe aan de landbouwopbrengst te verhogen door de bebouwde oppervlakte uit te breiden en voorafgaandelijk bebouwde grond meer intens te bewerken. De meeste grootgrondbezitters zagen terdege in dat hun belangen het best werden gediend door de grote pachters voldoende mogelijkheden te laten om zelf winst te realiseren en kapitaal te accumuleren. Aldus werden deze laatsten immers gestimuleerd om technische verbeteringen in te voeren ten einde de productiviteit te verhogen. De stijgende winst van de kapitalistische pachters liet de landeigenaars toe de rente geleidelijk aan te passen, terwijl de pachters de zekerheid hadden dat zij het gebruik van hun grond zouden behouden indien zij efficiënt handelden, dat wil zeggen wanneer zij regelmatig een deel van hun spaargelden aanwendden om de roerende have en uitrusting van hun hoeven te verbeteren. Zoals de zoon van een landeigenaar in het midden van de negentiende eeuw aan zijn modelpachters zei: 'Het is door deze vriendschappelijke samenwerking tussen landheer en pachter dat de succesvolle voortzetting van het bedrijf en de verbetering ervan het best kan bereikt worden tot uw voordeel en het mijne'. [63] De keerzijde van de medaille was echter de systematische ondermijning van de traditionele boereneconomie. Aangezien agrarische vooruitgang hand in hand ging met de concentratie en de consolidatie van hoeven, werden de kleine landeigenaars en semi-landeigenaars – de *copyholders* met beperkte eigendomsrechten – langzaam maar zeker uitgeschakeld. Tegen 1790 controleerden de Engelse landheren ongeveer driekwart van alle bebouwde gronden, terwijl vrije grondbezitters slechts 15-20 pct. in handen hadden en een boerenstand in de eigenlijke zin niet langer bestond.

Parlementaire *enclosure* vormde ongetwijfeld het meest dramatische aspect van agrarische verandering in Engeland. Tussen 1761 en 1815 werden niet minder dan 600.000 hectare woeste grond en gemene velden op grond van parlementaire akten omheind. De marginale keuters en kleine boeren, die juist op de rand van het subsistentieminimum leefden, werden door het verlies van hun rechten op de gemene gronden voor de keuze gesteld landarbeiders te worden of de landbouw op te geven. Toch mag het belang van deze beweging niet worden overschat. *Enclosure* bespoedigde in feite slechts het algemeen onteigeningsproces dat zich sinds de zestiende eeuw voltrok.

Het is nog altijd niet uitgemaakt in hoeverre de toelatingen tot omheining de kleine verbouwers van het land hebben verdreven, maar het lijkt weinig waarschijnlijk dat zij in een periode van stijgende vraag naar graan hebben geleid tot de omzetting op grote schaal van bouwland in weiland en bijgevolg tot ontvolking. De beschikbare gegevens over interne migratie en stedelijke expansie wijzen in ieder geval geenszins op een massale ontvolking van het platteland gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. *Enclosure* bevorderde echter de proletarisering der kleine boeren, die moesten plaats maken voor kapitalistische pachters geassocieerd met de landheren. Immers, alleen zij die konden bewijzen dat ze rechten op de

gemene gronden hadden, ontvingen enige vergoeding. In de meeste gevallen was de toegewezen oppervlakte bouwland bovendien te klein om het verlies der gemene gronden goed te maken. Wat meer was: de kleine boeren waren zelden in staat om hun deel der omheiningkosten te betalen, zodat ze maar al te vaak verplicht waren om hun vee of zelfs hun uitbating te verkopen. Aangezien de weinige spaargelden die ze in dat geval overhielden niet volstonden om een zelfstandig beroep uit te oefenen, vervoegden zij zich weldra bij de rangen der loonarbeiders. De sociale degradatie van de boerenstand ingevolge *enclosure* wordt weerspiegeld in de evolutie van de uitgaven voor de armenbelasting te Broughton, Hampshire: na de omheiningen van 1790 verminderden zij met de helft gedurende het ene jaar 1791, maar daarna vlogen ze weer omhoog tot ver in de jaren na de Napoleontische oorlogen. Zoals J.D. Chambers meer dan een halve eeuw geleden schreef: 'De toe-eigening van praktisch alle gemene gronden door de wettelijke eigenaren voor hun eigen exclusief gebruik betekende dat de scheidingsmuur werd neergehaald die het groeiend arbeidsleger voor totale proletarisering had behoed'.**[64]**

Het verloop van dit proces kan aan de hand van een gedetailleerde analyse der sociaaleconomische veranderingen in een Leicestershiredorp nauwkeurig worden gevolgd. In 1765, één jaar voor de toelating tot omheining, namen slechts drie families op tien te Wigston Magna enige grond in beslag; zeven families op tien moesten in hun levensonderhoud voorzien als landarbeiders, wolbreiers, handwerkslui of neringdoenden. Vooraleer *enclosure* had plaatsgevonden, waren met andere woorden al twee families op drie grotendeels van de grond gescheiden geworden. Er bestond daarenboven een grote afstand tussen de kleinste en de grootste grondgebruikers: het ongekend maar hoogstwaarschijnlijk aanzienlijk aantal keuterboeren buiten beschouwing gelaten, bebouwden 50 pct. der gebruikers elk minder dan vier hectare, terwijl 21 pct. elk meer dan veertig hectare hadden. Toch berustte de boereneconomie nog op een stevige grondslag. De meeste huishoudens beschikten over een eigen *cottage*, zelfs al was er geen grond aan verbonden, ze bezaten enkele schapen en ze konden tegen een laag tarief afzonderlijke weiden huren van de grote pachters. De meerderheid der landeigenaars bestond nog uit boeren, zelfs al bezaten ze onder elkaar minder dan 40 pct. van de totale oppervlakte. Pas de toelating tot omheining gaf het oude systeem de genadeslag. Net zoals in de andere dorpen van de Midland Plain veroorzaakten de massale omzetting van bouwland in weiland en het opkopen van hoeven door grote vetweiders de ontbinding van een eeuwenoude boerensamenleving. 'Het *open field* systeem', in de woorden van W.G. Hoskins,

was de stevige dijk geweest die de boer had beschermd tegen het krachtige tij van de geldeconomie dat in de buitenwereld al eeuwen aan het aanzwellen was, net zoals het heerlijke gewoonterecht zijn voorzaten vroeger had beschermd. De omheining van de velden en de uitschakeling van de gemene gronden maakten de bres waardoor deze vloed kon binnendringen.

Tegen 1795 was het aantal eigenaar-gebruikers met 30 pct. verminderd. Sommigen hadden hun velden verhuurd aan kapitalistische pachters; anderen hadden alles uitverkocht. In 1831 was de boereneconomie helemaal verdwenen: zeven grootgrondbezitters bezaten met zijn allen meer dan de helft van de parochie, terwijl de rangen van de boerengrondbezitters tot een handvol overlevenden waren herleid. Toch verschilde Wigston in één belangrijk opzicht van de meeste omliggende dorpen. De breiwerkindustrie verschaftte aan talrijke lokale en ingeweken onteigenden alternatieve werkgelegenheid, zodat de bevolking bleef aangroeien. De gevolgen van deze fundamentele wijzigingen waren dramatisch: de uitgaven voor de armen stegen van ongeveer honderd pond (£) per jaar in de vroege jaren tachtig tot gemiddeld 433 pond (£) per jaar tegen 1783-85; twintig jaar later waren ze nogmaals verdubbeld. In 1832 ten slotte moesten 43 pct. der families regelmatig en 31 pct. van de anderen bij tussenpozen gesteund worden.**[65]**

De spectaculaire groei van de Engelse economie bracht ook structurele transformaties teweeg in rurale gebieden die vroeger grotendeels geïsoleerd waren geweest. Aldus werkte de scherpe stijging der wolprijzen tussen 1780 en 1820 de expansie van de commerciële schapenhouderij in de Schotse Hooglanden in de hand. Terwijl de verhouding van schapen tot rundvee eens één tegen één was geweest, werd ze tien tegen één in vele parochies en in sommige zelfs twintig tegen één. Deze radicale wijziging impliceerde een ongelijke strijd tussen de vroegere gebruikers van de grond enerzijds en de vetweiders anderzijds. Coëxistentie van beide groepen was om technische en economische redenen uitgesloten. De schapenfokkers wensten zowel toegang tot de heuvels als de beschikking over lage weiden ten einde hun kudden in de zomer en in de winter te voeden. De kleine pachters zagen zich bijgevolg verplicht hun rundvee het hele jaar door op het gras onmiddellijk rond hun nederzettingen te houden, wat een drastische reductie in aantal betekende. Aangezien schapenfokkerij een activiteit is die op een vrij grote schaal moet uitgeoefend worden om economisch rendabel te zijn, konden de meeste boeren zich bij gebrek aan kapitaal niet zelf op dit bedrijf toelagen. Het resultaat was de graduele ontvolking van talrijke parochies – schapen vervingen letterlijk mensen.

De groei van een arbeidsintensieve kusteconomie vanaf het einde van de achttiende eeuw woog slechts gedeeltelijk en tijdelijk op tegen de uitwerking der schaapeclearances. De expansie van de Hooglandse kelpindustrie, als rechtstreeks antwoord op de groei van nieuwe chemische nijverheden in Engeland, leverde het gros der bevolking weinig voordelen op. Het arbeidsaanbod was zo groot dat de landheren de lonen extreem laag konden houden. Bovendien pasten de meesten de pachten regelmatig aan ten einde de verdiensten der pachters af te romen. Daarbij kwam nog dat de kelpboom bevolkingsstijging bevorderde. De bestaansmiddelen werden immers opnieuw wat overvloediger, terwijl de gelijktijdige uitbreiding van de aardappelbouw toeliet meer voedsel op dezelfde oppervlakte grond te produceren. Wegens de hoge winsten die ze uit de kelpindustrie haalden, werkten verscheidene landheren dit proces in de hand door de uitbatingen hoe langer hoe meer onder te verdelen. In 1799 schreef de hertog van Argyll ronduit aan zijn kamerheer: ‘Aangezien u me mededeelt dat kleine boeren het zich dankzij de kelpfabricage kunnen veroorloven meer pacht te betalen voor hoeven in Tiny, dan herenboeren, beslis ik de hoeven voortaan aan kleine boeren te verpachten in plaats van aan *tacksmen* [grote pachters] die wonen op hoeven in Mull.’ De proletarisering van ontelbare keuters werd een ware tragedie toen de kelprijzen na de Napoleontische oorlogen ineens stortten. De toegenomen bevolking trad thans chronische ondertewerkstelling en periodieke verhogering tegemoet. Hetzelfde lot viel enkele jaren later de centra te beurt die zich sinds 1780 in de haringvisserij hadden gespecialiseerd. De algemene prijsdaling vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw maakte een einde aan hun kortstondige bloei. Kortom, de structurele transformatie der Hooglandse economie, bepaald door de Engelse industrialisering, bracht voor de massa der bevolking uiteindelijk alleen proletarisering en verpaupering mede.

[66]

De verdeling van pachthoeven in kleine lapjes grond was geen verschijnsel eigen aan Schotland. In verscheidene Engelse regio's voltrok zich een gelijkaardig proces, meestal nauw samenhangend met de expansie der rurale nijverheid. In Lancashire bijvoorbeeld waren de thuiswerkers volgens een tijdgenoot over het algemeen ‘bereid om een deel van de inkomsten uit de weverij te besteden aan een lapje grond waarop ze twee à drie koeien kunnen houden ten behoeve van het levensonderhoud van hun families.’ **[67]** Deze combinatie van huisnijverheid en extreme grondversnippering maakte enerzijds hoge pachtprizen en anderzijds lage inkoopprizen voor industriële fabricaten mogelijk. De *enclosure*beweging was in Lancashire

niet zozeer gericht op de bevordering van commerciële graanbouw, dan wel op de creatie van ‘optimale’ werkeenheden voor de rurale wevers. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat de *parlementaire enclosures* en de *enclosures bij overeenkomst* tussen 1710 en 1770 voornamelijk plaatsvonden in districten waar de rurale weverij zich ontwikkelde. Meester-fabrikanten kochten hoeven, verkavelden ze en verhuurden de lapjes grond aan hun wevers, net zoals de fabriekseigenaars huisjes bouwden voor hun werklui.

Het agrarisch kapitalisme heeft in Engeland ongetwijfeld een einde gemaakt aan hongersnood en verhogering, behoudens in een paar uitzonderlijke jaren en in enkele geïsoleerde gebieden. De substantiële verhoging der landbouwproductie en der grondproductiviteit liet niet alleen toe een grotere bevolking te voeden, maar bevorderde tegelijkertijd de groei van de binnenlandse markt, welke een essentieel bestanddeel was van Englands aanhoudende industrialisering. De verbeteringen in de landbouwtechniek en de agrarische organisatie maakten het bovendien mogelijk dat een steeds toenemend deel der bevolking zich op industriële activiteiten toeleide. De prijs van dit opmerkelijk moderniseringsproces was echter de ontwrichting en de uiteindelijke ontbinding van een eeuwenoude boerenbeschaving. Voor de overweldigende meerderheid der plattelandsbewoners was economische groei een synoniem van proletarisering. Voortaan moesten ouderlingen van boven de tachtig te Wigston Magna nog als wolbreiers zwoegen en werden kinderen reeds op hun tiende jaar als ‘landarbeiders’ bestempeld. Immers, ‘elk werkuur had nu een monetaire waarde; werkloosheid werd een ramp, omdat er geen grond meer was waarop de arbeider kon terugvallen’. Wat meer was: voor het eerst in de geschiedenis voegden de landeigenaars en grote pachters expliciet ideologie aan eigenbelang toe. De verdrijving van de keuters van de gemene gronden en de onteigening der kleine boeren werden niet alleen ingegeven door winstbejag; het waren zaken van sociale discipline. Totale economische afhankelijkheid, zo meenden vele *gentlemen*, was de beste waarborg voor de permanente ondergeschiktheid der lagere klassen.

Frankrijk: de valkuil van de feodaliteit

De huidige stand van het historisch onderzoek laat niet toe een beslissend antwoord te geven op de vraag of de reële landbouwopbrengst in het achttiende-eeuwse Frankrijk al dan niet substantieel is gestegen. Enige vooruitgang werd stellig geboekt, maar uit alle beschikbare gegevens betreffende de omvang der landontginningen, de achteruitgang van het braakland, de evolutie der *yield-ratio's*, de invoering van nieuwe landbouwtechnieken en de wijzigingen in de agrarische organisatie blijkt dat het om een zeer traag, middelmatig en beperkt proces ging. Van een ‘landbouwrevolutie’ was geen sprake. In sommige gebieden werd een verhoging van de productie en wellicht zelfs van de productiviteit geregistreerd, maar zij hield blijkbaar alleen de bevolkingsstijging bij. Michel Morineau heeft vermoedelijk gelijk wanneer hij de expansie van de Franse landbouw in de achttiende eeuw bestempelt als ‘ontwikkeling in stagnatie’, met andere woorden als de antithese van echte groei. De belangrijkste transformatie was in feite de graduele uitbreiding van ‘armoedeteelten’, zoals boekweit, maïs en aardappelen – een verschijnsel dat juist het bewijs levert van algemene verpaupering.

De oorzaken van deze relatieve ‘achterlijkheid’ moeten, zoals hierboven gezegd, gezocht worden in het feit dat de oude productiewijze in Frankrijk sinds eeuwen eenvoudig werd ‘afgegrazen’. Het *ancien régime*, dat het levens- en werkkader der rurale massa's vormde, bleef in zijn fundamentele structuren feodaal en aristocratisch. De economische en sociale organisatie van

de Franse landbouw werd in de achttiende eeuw nog steeds gekenmerkt door het overwicht van de kleine individuele boerenproductie en het voortbestaan van de heerlijke surplusextractie toegepast onder extra-economische dwang. Voor het gros der Franse boeren had de term 'feodaliteit' net zoals vroeger een levende inhoud: de dienstbaarheid van de grond, waarop allerlei heerlijke rechten in natura of in geld rustten.

Wegens zijn ingewikkelde samenstelling, de verscheidenheid van de extractielasten en de uiteenlopende heffingsmodaliteiten is het bijzonder moeilijk om het precieze gewicht van het *complexum feudale* te berekenen. Hoewel het in sommige regio's wellicht is verminderd in verhouding tot de toegenomen oogst, moesten de meeste Franse boeren in de achttiende eeuw in ieder geval nog een aanzienlijk deel van hun nettoproductie aan een kleine minoriteit van feodale heren afstaan – over het algemeen 25-30 pct., tienden inbegrepen. Vanaf de jaren dertig profiteerden de grote landeigenaars daarenboven van de aanhoudende en sterke opwaartse beweging der pachtprizen. Tussen 1720-29 en 1780-89 bedroeg de nominale toename 142 pct., terwijl de gewogen index der landbouwprijzen in dezelfde periode slechts met 60 pct. steeg; aan de vooravond van de revolutie lag de gedeflateerde grondrente ruim 50 pct. hoger dan in het tweede kwart van de eeuw. Alles samengevat: na de aftrek van het zaaizaad, de heerlijke rechten, de kerkelijke tienden en de koninklijke belastingen hielden de *manouvriers* op zijn best de helft van hun bruto-opbrengst over, terwijl de *métayers* zich mochten gelukkig achten als ze één derde voor eigen gebruik konden behouden. De sociale gevolgen waren des te ernstiger, omdat de overgrote meerderheid der boeren maar over zeer kleine stukjes grond beschikte. In de meeste delen van Frankrijk bezaten gemiddeld 75 pct. der boeren in de achttiende eeuw minder dan vijf hectare, de minimale oppervlakte bouwland om de economische onafhankelijkheid van een familie te verzekeren, en in haast alle provincies waren minstens 25 pct. der percelen kleiner dan één hectare. Het samenspel van beide factoren, namelijk het overwicht van het kleingrondbezit en de druk der surplusextractie, verhinderde in hoge mate de invoering van technische verbeteringen strekkend tot productiviteitsverhoging.

De precaire situatie van de boerenstand werd nog verergerd door de concentratietendens die zich vanaf de jaren dertig langzaam voltrok. Ten einde van de toenemende vraag naar levensmiddelen te profiteren, poogde een minoriteit van kapitalistische *fermiers* de hand te leggen op hoe langer hoe meer pachthoeven. Doordat zij telkens in één keer uitgestrekte landgoederen pachtten, konden zij veel voordeliger voorwaarden bedingen dan de andere bebouwers. Bovendien stelden die *fermiers* alles in het werk om de uitbatingen der subsistentieboeren in te palmen. Daartoe eisten zij onder andere exorbitante prijzen voor het omploegen van een lapje grond. Aldus werden vele *manouvriers* verplicht hun uitbating ter beschikking te stellen van een kapitalistische pachter en hun arbeidskracht aan deze laatste te verkopen. In 1768 verklaarde een hoge ambtenaar onomwonden: 'De tirannieke heerschappij die de grote pachters over de particulieren uitoefenen, zou ten zeerste de aandacht van het ministerie moeten trekken... Als men hen weerstaat, mag men er zeker van zijn dat men niet langer aan hun oogsten zal werken en dat zij van hun kant zullen weigeren de gronden te bebouwen van dezen die niet blindelings aan hen zijn onderworpen.'^[68]

Een andere belangrijke wijziging met vérstrekkende gevolgen voor de boerenstand was de opkomst van professionele 'managers', de *fermiers généraux*, die alle landgoederen van één of meer landheren in pacht namen en voor eigen rekening onderverhuurden. Deze kapitalistische zakenlui, die vaak tegelijkertijd als inners van heerlijke rechten en kerkelijke tienden fungeerden, controleerden soms de verhandelbare productie van tien à twintig domeinen.

De concentratietendens, verbonden met een substantiële verhoging der surplusextractie, bereikte een hoogtepunt in de periode 1763-75. Het zogenoemd fysiocratisch offensief werd niet alleen gekenmerkt door een politiek gericht op de aanmoediging van ontginningen en de vrije circulatie der granen, maar ging in sommige provincies tevens gepaard met een 'heerlijke reactie' en een systematische aanval op de gemene gronden. In Bourgogne, Bretagne en Normandië werden oude, in onbruik geraakte, feodale heffingen opnieuw versterkt, achterstallige betalingen ineens opgeëist en heel wat gemene gronden herverkaveld. Dit laatste verschijnsel betekende de ondergang van talrijke subsistentieboeren, omdat zij zelden wettelijke aanspraken konden laten gelden. Zoals de procureur-generaal van het Parlement van Rouen in 1766 duidelijk uiteenzette: 'Gemene weiden van welke aard ook horen toe aan de eigenaars en niet aan de armen, d.w.z. de bezitlozen... Het enige patrimonium van deze kleine gebruikers, allen dagloners, zijn de lonen die grote succesvolle boeren voor hun arbeid betalen.'^[69]

De triomf van het 'agrarisches individualisme', om de uitdrukking van Marc Bloch te gebruiken, heeft de proletarisering der lagere klassen ten zeerste versneld. Het was stellig geen toeval dat de regering juist in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw een aantal edicten uitvaardigde die de volledige vrijheid der rurale nijverheid waarborgden. Toch leidde de fysiocratische beweging uiteindelijk tot niets, tenzij een verscherping der sociale tegenstellingen. De gunstige prijsontwikkeling had de landheren en vooral de kapitalistische *fermiers* in de gelegenheid gesteld om aanzienlijke winsten te boeken. De meesten hadden echter weinig of geen pogingen gedaan om de grond- en arbeidsproductiviteit op te drijven door essentiële nieuwe technieken in te voeren en omvangrijk kapitaal te beleggen in essentiële landbouwvoorzieningen. De toegenomen inkomsten werden over het algemeen verspild in luxegoederen en diensten of aangewend om meer grond te verwerven. De fysiocratische boom bracht ongetwijfeld ontwikkeling voort, maar slechts in de restrictieve betekenis van de term: de stijging der productie was hoofdzakelijk het resultaat van expansie (de verruiming van de bebouwde oppervlakte en de inzet van meer arbeidskracht), veroorzaakt door de '*widening of capital*' gericht op de verwezenlijking van speculatieve winsten. Zij was niet het gevolg van reële groei, die '*deepening of capital*' zou vereist hebben ten einde de efficiëntie van een gegeven eenheid van kapitaals- en arbeidsinzet op te drijven. De vraag in hoeverre de absolutistische staat heeft meegeholpen aan de instandhouding der feodale structuren kan hier niet worden behandeld. Hoe dan ook, het lijkt vrijwel onbetwistbaar dat de specifieke aard der surplusextractie in Frankrijk een haast onoverkomelijke hinderpaal heeft gevormd voor succesrijke economische groei.

Toen de graanopbrengst tegen 1775 leek te volstaan om de binnenlandse vraag te dekken en de prijzen begonnen te stagneren, wendde het speculatieve kapitaal zich weldra van de landbouw af. Tot overmaat van ramp werden de pachtprizen, de belastingen en de feodale heffingen tijdens de economische malaise niet verminderd, zodat de kleine bebouwers minder dan ooit tevoren in staat waren om technische verbeteringen te bewerkstelligen. Toen Arnoult, lid van de *Constituante* in zijn *Manuel Champêtre* terugblikte op de acties der fysiocraten, nam hij alle verlichte landbouwhervormers van zijn tijd – en dezen van de toekomst – zeer terecht op de korrel:

O gij die u beklagt over de onwilligheid van de boer wanneer hij weigert uw nieuwe ploegen te introduceren, uw nieuwe zaaierkluigen, uw gekruiste of diagonaal geploegde velden, uw herhaaldelijk omgespitte ploegvoren, uw hoeveelheden mest die vier keer groter zijn dan dewelke hij zich kan aanschaffen – vooraleer zijn uitgaven te verdrievoudigen met de onzekere hoop op een drievoudige oogst, begint met hem in de gelegenheid te stellen aan zijn kinderen klompen te bezorgen.^[70]

Hoewel globale cijfers ontbreken, lijkt het geen twijfel dat de rangen van het rurale proletariaat en semi-proletariaat in het achttiende-eeuwse Frankrijk merkkelijk werden uitgebreid. In de streek van Andance (tussen Lyon en Valence) bijvoorbeeld steeg het aantal landarbeiders en dagloners zonder enig bezit van nauwelijks 12 pct. in 1696 tot ruim 33 pct. in 1789. Alle regionale onderzoeken bewijzen dat tegen 1790 minstens de helft der plattelandsbewoners geheel of gedeeltelijk op loonarbeid waren aangewezen en dat hun koopkracht met 25 pct. was gedaald. Het is mogelijk dat de individuele werkgelegenheid op lange termijn is toegenomen en dat de achteruitgang der reële lonen aldus enigszins werd gecompenseerd. Deze optimistische hypothese, waarvoor geen bewijsmateriaal bestaat, verandert nochtans niets aan de kern van de zaak, namelijk de absolute en relatieve verpaupering der rurale arbeidskrachten. Zeker, de armen stierven niet meer van de honger zoals in het verleden. De cyclische variaties der landbouwprijzen kwamen immers tot bedaren ingevolge de stijgende graanproductie, de verbeteringen in het transportwezen, de meer efficiënte maatregelen der autoriteiten in duurtejaren en de uitbreiding van 'armoedeteelten'. Maar 'proletarisering had het kerkhof vervangen', om Le Roy Ladurie te citeren.^[71] Het kan dus bezwaarlijk verwondering wekken dat de verlating van de huwelijksleeftijd voor vrouwen in de achttiende eeuw een hoogtepunt bereikte.

De Franse Revolutie heeft de *manouvriers* niet veel goeds opgeleverd. Noch de inbeslagneming en de verkoop van eigendom toebehorend aan de kerk en de *émigrés* noch de talrijke decreten betreffende de landbouw uitgevaardigd door de Nationale Vergadering, de Conventie en de jacobijnen brachten structurele wijzigingen mede. In verscheidene provincies werd weliswaar een groot deel van de grond in de handen van de boerenstand geconcentreerd, maar dit kwam voornamelijk de rijke *laboueurs* en *fermiers* ten goede. De kleine landeigenaars haalden in feite alleen voordeel uit de afschaffing der kerkelijke tienden en heerlijke heffingen, terwijl de subsistentieboeren en de landlozen alleen profiteerden van de verdwijning der persoonlijke lasten. De verdeling der gemene gronden, voorzien door de wet van 10 juni 1793, bood de *manouvriers* geen uitkomst, omdat meer ingrijpende maatregelen achterwege bleven. Wat konden arme boeren aanvangen met een (bijkomend) lapje grond, dat hen evenmin als voorheen in staat stelde om een familie te onderhouden? Een dergelijke fragmentatie vergrootte slechts hun structurele moeilijkheden. Het gevaar bestond immers dat meer belangrijke bebouwers naderhand het gros der uitgedeelde percelen zouden opkopen. Vele dorpsgemeenschappen zagen dit duidelijk in en weigerden de collectieve weiderechten op te geven. Hoewel heel wat grond tijdens en na de Revolutie van eigenaar veranderde, bleef de economische en sociale organisatie van de Franse landbouw nagenoeg ongewijzigd. De hardnekkige strijd van de feodale aristocratie tegen de Revolutie verplichtte de burgerij gedurende lange tijd de boerenstand te ontzien. Tot ver in de negentiende eeuw konden bijgevolg geen wettelijke acties worden ondernomen die een snelle kapitalistische transformatie van de landbouw zouden bevorderd hebben. Vandaar dat omstreeks 1820 nog meer dan 80 pct. van de nationale bevolking fulltime of parttime bij de landbouw was betrokken tegen nauwelijks 35 pct. in Engeland.

Vlaanderen: rurale nijverheid en grondversnippering

Vanaf de zeventiende eeuw beschouwden alle buitenlandse agronomen de Zuidelijke Nederlanden als het mekka van de landbouw. Nergens in Europa bereikten de yield-ratio's zulke hoge niveaus als in Vlaanderen en Brabant – ongeveer 20 hectoliter rogge of tarwe per hectare

op het einde van het *ancien regime*. Deze opmerkelijke prestaties waren te danken aan zeer arbeidsintensieve vormen van bebouwing, die onder andere werden gekenmerkt door uitstekende bemestingstechnieken, gesofisticeerde vruchtwisselingssystemen en de verbouw van voeder- en nijverheidsgewassen. Vandaar dat pachthoeven van drie hectare een surplus voor de markt konden produceren en aldus de demografische expansie ondersteunen. Tegen het midden van de achttiende eeuw waren de Zuidelijke Nederlanden in staat jaarlijks gemiddeld 5 pct. van de totale graanopbrengst te exporteren. Deze verwezenlijking was des te opmerkelijker, omdat Vlaanderen niet alleen werd gekenmerkt door extreme grondversnippering, maar tevens door een hoge bevolkingsdichtheid; het aantal inwoners per vierkante kilometer bedroeg op het platteland minstens honderd en liep in verscheidene districten zelfs op tot meer dan tweehonderd. De enige uitzonderingen op de regel waren de dunbevolkte maritieme gebieden, waar de technische en financiële vereisten verbonden met de ontginning van zware leemgronden de ontwikkeling van grote hoeven in de hand werkten.

In de loop van de achttiende eeuw nam de vermenigvuldiging van heel kleine uitbatingen in Binnen-Vlaanderen grotere proporties aan dan ooit tevoren. In de dorpen Schorisse en Sint-Kornelis-Horebeke was het aandeel der hoeven kleiner dan één hectare in 1711 respectievelijk 49 pct. en 44 pct. In 1790 waren deze cijfers gestegen tot respectievelijk 66 pct. en 58 pct. In het dorp Lede, ten oosten van Gent, verdrievoudigde het aantal uitbatingen van minder dan 0,3 hectare in de periode 1701-91 en in het naburige Sint-Gillis vervijfvoudigde het aantal hoeven kleiner dan 0,6 hectare tussen 1691 en 1797.

De spectaculaire toename van mini-uitbatingen kan niet worden herleid tot een eenvoudig demografisch-economisch vraag/aanbodmechanisme. Hoewel de bevolking van het binnenland verdubbelde, waren niet alle regio's getuige van een even extreme grondversnippering. In tal van dorpen steeg het aantal hoeven van minder dan één hectare zelfs buiten verhouding tot de bevolkingsaanwas. Het verschijnsel kan evenmin worden toegeschreven aan de invloed van een gelijkheidssysteem van overervingsgewoonten, aangezien pacht in het grootste deel van Vlaanderen de gebruikelijke vorm van gronduitbating was; boereneigendom overheerste alleen langsheen de oostelijke rand van het binnenland. Aangezien de reële pachtprizen in de achttiende eeuw bijna vervijfvoudigden, zou men geneigd kunnen zijn aan deze factor een beslissende rol toe te kennen. De pachtprizen waren echter over het algemeen hoger naarmate de hoeven kleiner waren, waaruit volgt dat grondversnippering tot pachtprijsverhoging leidde en niet omgekeerd. De verklaring moet naar onze mening hoofdzakelijk worden gezocht in de structurele verschuiving van het economisch zwaartepunt: terwijl de fabricage van haast alle textielwaren in Rijsel, Kortrijk, Gent en Brugge vanaf de jaren twintig stagneerde of achteruitging, verdubbelde de totale productie van lijnwaad op het platteland tussen 1700 en 1790.

Deze expansie stelde vele keuters aanvankelijk in staat de eindjes aan elkaar te knopen, maar zij stimuleerde tegelijkertijd speculatieve investeringen in grond. De stedelijke burgerij onderkende immers weldra het profijt dat kon gehaald worden uit de symbiose van boerenbedrijf en linnenfabricage. Het is mogelijk dat haar belangstelling voor grondbezit nog werd aangewakkerd door een negatieve factor, namelijk de verminderende gelegenheden tot winstgevende kapitaalsbelegging in de grote steden. Hoe dan ook, vele kooplui, fabrikanten en ambtenaren hebben heel wat landbouwgrond opgekocht. Dit kan worden afgeleid uit de krachtige opwaartse beweging der grondprizen en de gelijktijdige val der hypothecaire rentevoeten. Als de boeren de voornaamste opkopers zouden geweest zijn, dan zou de vraag naar fondsen sneller zijn gestegen

dan het aanbod ervan, omdat de meeste boeren vermoedelijk geld moesten lenen om grond te kopen. Aangezien zich juist het tegenovergestelde voordeed, bestaat er geen twijfel aan dat de stedelijke *bourgeoisie* de volle verantwoordelijkheid droeg voor de stijging der grondprijzen. Het kan evenmin worden betwijfeld dat de landeigenaars de vermenigvuldiging van heel kleine uitbatingen opzettelijk in de hand hebben gewerkt. Keuterboeren die zich, noodgedwongen of vrijwillig, op de huisnijverheid toededen, konden met veel minder bouwland rondkomen dan *fulltime* boeren. Het werd met andere woorden mogelijk zeer hoge pachtprijzen te bekomen voor minuscule lapjes grond. Verscheidene kooplui en fabrikanten gingen zelfs zover hele reeksen huisjes op hun gronden te bouwen ten einde de afhankelijkheid der pachters-arbeiders te verhogen en aldus de pachtprijzen tot het uiterste op te drijven. In de tweede helft van de achttiende eeuw bracht zo'n huisje met een tuin van 0,2 hectare jaarlijks gemiddeld 7 pct. winst op ten opzichte van het geïnvesteerde kapitaal, d.i. anderhalf maal zoveel als de pacht prijs voor één hectare bouwland. De nauwe samenhang tussen proto-industrie en grondspeculatie blijkt ten slotte uit de ontwikkeling der grondprijzen tijdens de economische crisis van de jaren veertig der negentiende eeuw: in alle rurale gebieden waar de linnenfabricage overheerste, gingen de grondprijzen omlaag, terwijl ze in de polders op hetzelfde niveau bleven of zelfs lichtjes toenamen.

Men kan zich afvragen waarom de landeigenaars de rurale textielwerkers steeds van een lapje grond, hoe klein ook, hebben voorzien. Het antwoord is heel eenvoudig: als zij geen minimale hoeveelheid voedingsgewassen konden kweken, verloren de thuiswerkers hun competitief voordeel, namelijk lage lonen. En dit kwam voor alle landeigenaars neer op het slachten van de kip met de gouden eieren. Bij gelijke loonkosten gaven kooplui en fabrikanten immers de voorkeur aan stedelijke arbeidskrachten.

Twee factoren hebben de tendens tot grondversnippering nog meer bevorderd. In de eerste plaats leidde de expansie van proto-industrie tot bevolkingsaanwas. Hoe langer hoe meer keuters konden vroeger huwen, omdat zij over een bron van aanvullend inkomen beschikten. Vandaar dat de nataliteit en bijgevolg de vraag naar lapjes grond aanhoudend toenam: de rurale gebieden waar de linnenproductie zich het meest verspreidde, werden ook gekenmerkt door het grootste aantal kleine pachthoeven en de sterkste bevolkingsaanwas. In de tweede plaats nam de aardappelbouw in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw een enorme uitbreiding (zie *infra*). Aangezien twee derden van een hectare thans volstonden om een familie van vier personen in leven te houden, kon de grondversnippering tot een vroeger ongekend niveau worden doorgedreven. Toch beschikten één vierde tot één derde der huishoudens in talrijke Vlaamse dorpen op het einde van het *ancien régime* niet eens over zulk een aardappelveldje. Al die mensen hadden slechts de beschikking over een huisje en een kleine tuin, zodat ze helemaal van loonarbeid afhankelijk waren.

Huisnijverheid en aardappelen hebben de Vlaamse keuters in de achttiende eeuw ongetwijfeld van verhongering gered. De keerzijde van de medaille was echter dat de reeds sterke demografische druk tot het uiterste werd gedreven. Dit stelde de kooplui en fabrikanten in staat de lonen op een zeer laag peil te houden, terwijl de landeigenaars, vaak dezelfde personen, de pachtprijzen systematisch konden verhogen – niet in verhouding tot de landbouwopbrengst van de kleine pachthoeven, maar in verhouding tot de globale inkomsten van deze laatste, dat wil zeggen inbegrepen de verdiensten gehaald uit de linnenfabricage. Dit leidde dan weer tot een nog grotere afhankelijkheid van huisnijverheid. In de meeste Vlaamse districten werd de traditionele boerensamenleving volkomen ontworcht. Tegen 1800 moesten 25 pct. van alle

inwoners hun brood uitsluitend met spinnen of weven verdienen. In de meest geïndustrialiseerde gebieden liep dit cijfer op tot 50 pct. Het gros van die thuiswerkers waren, zoals de baljuws en schepenen van het Land van Waas erkenden, niet veel meer dan slaven van putting-out kooplui, die de prijs van de 'zweetarbeid' naar goeddunken bepaalden, 'zonder een ander tarief te hebben en zonder een andere gedragslijn te volgen dan schraperig eigenbelang en gretige hebzucht, de ogen sluitend voor alle goddelijke en menselijke wetten.' [72]

2. De doorbraak van het industriële kapitalisme

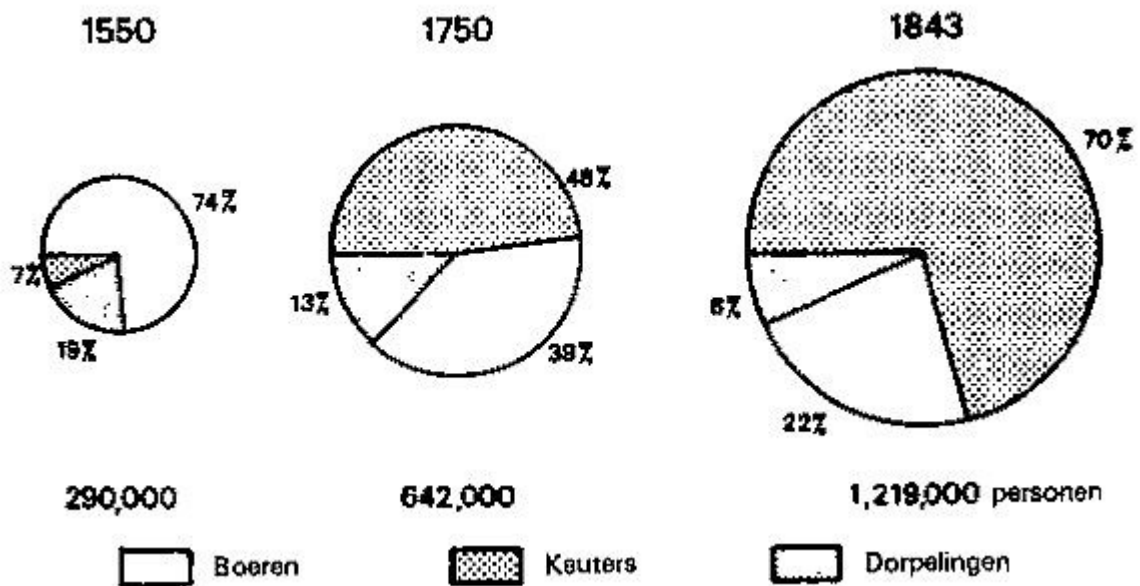
Proto-industrialisering

Het verband tussen grondversnippering, proto-industrialisering en bevolkingsaanwas was geenszins eigen aan Vlaanderen. In talrijke delen van Europa had de sociaaleconomische polarisering van de boerenstand tijdens de middeleeuwen en daarna tot de opkomst en de uitbreiding van een ondertewerkgestelde massa van landloze en vrijwel landloze plattelandsbewoners geleid. De beschikbaarheid van deze talrijke en goedkope arbeidskrachten vormde een essentiële voorwaarde voor de ontwikkeling van huisnijverheden op het platteland. Toen de voortschrijdende verarming van de boerenstand in de achttiende eeuw samenviel met een snel stijgende vraag naar gemanufactureerde goederen, nam dit proces grotere proporties aan dan ooit tevoren.

Hoewel in vele Europese landen een toenemende tendens tot arbeidsconcentratie merkbaar was, werd de groei der industriële productie overal in de eerste plaats teweeggebracht door de indrukwekkende expansie van rurale fabricage binnen de sociale formatie van de gezinseconomie.

De Franse textielindustrie stelde hoe langer hoe meer *manouvriers* te werk. In Languedoc verspreidde de fabricage van wollen lakens zich in honderden dorpen van de Cevennen tot de Pyreneeën. In Champagne was het aantal rurale wolwevers tegen het einde van het *ancien régime* tot meer dan 30.000 opgelopen. Tussen 1700 en 1790 steeg de textielproductie in beide gebieden met respectievelijk 143 pct. en 127 pct. Ook de zijdenijverheid deed meer dan ooit een beroep op rurale werkers. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw prepareerden ongeveer 100.000 dorpelingen in Forez en in Lyonnais de ruwe zijde bestemd voor de naburige metropool. Maar het was vooral de snel groeiende linnenindustrie die aan verarmde boeren een bron van aanvullend inkomen verschafte. In de *généralité* van Rouen steeg het aantal mannen, vrouwen en kinderen betrokken bij de linnenfabricage van nauwelijks 43.000 omstreeks 1730 tot 188.000 aan de vooravond van de Revolutie, d.i. een vermeerdering met 337 pct. Tegen 1790 waren haast drie op vier dorpelingen in het (huidige) *département du Nord* aangewezen op huisnijverheid. Het was niet voor niets dat dit gebied, waar de totale linnenproductie tussen 1746 en 1788 verdrievoudigde, de hoogste bevolkingsdichtheid van alle Franse provincies had, namelijk 70-80 per vierkante kilometer of bijna twee keer meer dan het nationaal gemiddelde. In de overwegend rurale provincie Maine werd het aantal vrouwen en kinderen die vlas tot garen sponnen tegen 1790 op ongeveer 150.000 geraamd, naar men mag aannemen vier of vijf keer meer dan een halve eeuw vroeger. De katoenspinnerij maakte op het platteland eveneens een spectaculaire ontwikkeling door. In de jaren tachtig waren alleen al in Elzas 25.000 rurale werkers bij deze nijverheidstak betrokken. Hoewel de gecentraliseerde productie in de

metaalbewerking blijkbaar sneller vorderingen maakte dan in de textielfabricage, breidde de rurale arbeidskracht zich in deze sector sterk uit. Het is betekenisvol dat het aantal speldenmakers in de Pays d'Ouche tussen 1700 en 1789 vertienvoudigde en dat het aantal stukwerkers betrokken bij de fabricage van kleine ijzerwaren in de streek van Saint-Etienne in dezelfde periode opliep van ca. 1500 tot ca. 8.000.

Afb. 12 Keuters als percentage van de rurale bevolking in Saksen, 1550-1843.

Bron: gebaseerd op K. Blaschke, *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zum industriellen Revolution* (Weimar, 1967), p. 190.

In Centraal-Europa spoorde de krachtige opleving van de internationale handel de stedelijke kooplui en de grote landeigenaars er evenzeer toe aan om de groeiende massa van arme keuters als industriële arbeidskracht te gebruiken. In Saksen, waar de linnenindustrie sinds de vijftiende eeuw tot bloei was gekomen, voltrok zich een gelijkaardig proces als in Vlaanderen. De toenemende vraag naar industriële fabricaten werkte de expansie van commerciële vlasbouw en rurale linnenproductie in de hand, waardoor nieuwe bestaansmiddelen werden gecreëerd. De scherpe stijging der landbouwprijzen na de Zevenjarige Oorlog bevorderde daarenboven de toepassing van meer intensieve bebouwingsmethoden en de invoering van nieuwe types van veevoeder, inzonderheid klaver. Dankzij deze verbeteringen verdubbelde de graanopbrengst tussen 1750 en 1800. Een andere belangrijke factor, aanzettend tot de vermenigvuldiging van heel kleine uitbatingen, was de verspreiding van de aardappelbouw. De oppervlakte beplant met aardappelen vertwaalfvoudigde in de tweede helft van de achttiende eeuw en verdrievoudigde nogmaals tussen 1800 en 1830. Het samenspel van toenemende productiviteit en proto-industrialisering had een aanzienlijke bevolkingsaanwas ten gevolge. In 1843 telde Saksen bijna twee keer meer inwoners dan honderd jaar vroeger. De demografische expansie ging geenszins gepaard met verstedelijking; de verhouding tussen stedelingen en plattelandsbewoners bleef nagenoeg ongewijzigd. Op het platteland vonden echter ingrijpende wijzigingen plaats. Het aantal *Gärtner* en *Häusler*, keuters die slechts over een minuscuul stukje grond beschikten, nam met 160 pct. toe; in 1843 vormden zij 70 pct. van de rurale bevolking tegen 48 pct. in het midden van de achttiende eeuw (afb. 12). Met 136 inwoners per vierkante kilometer was Saksen één der dichtst bevolkte gebieden van Centraal-Europa geworden.

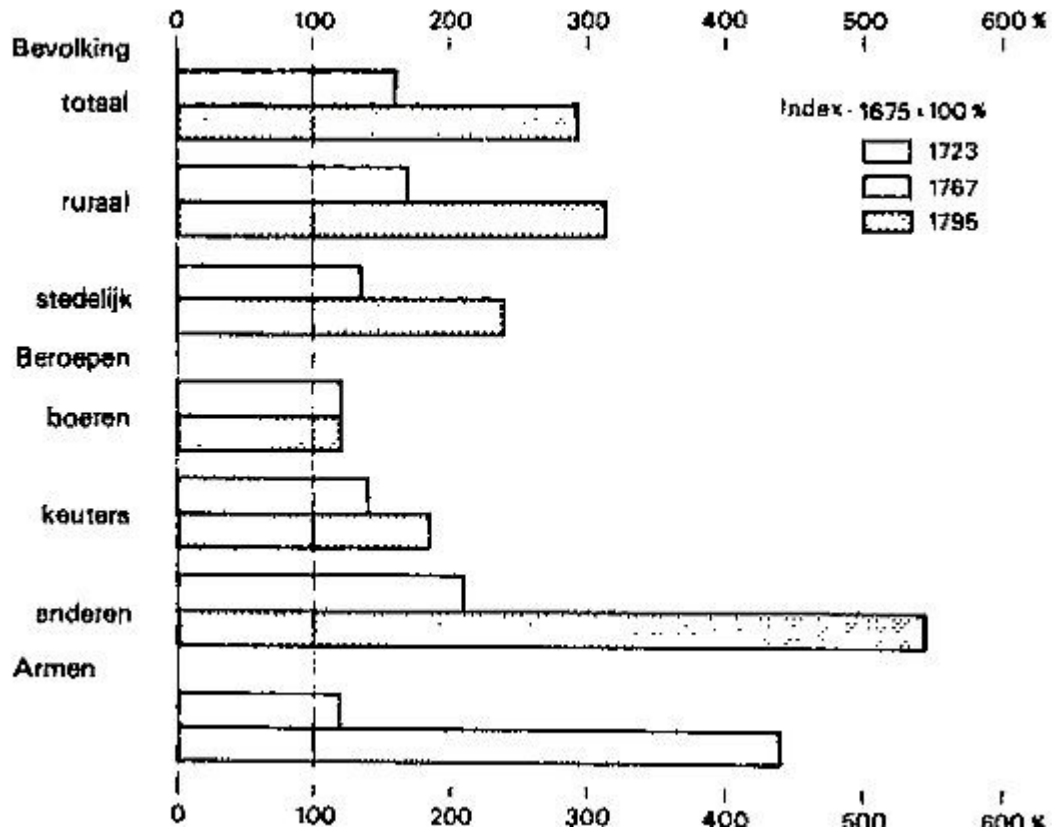
In Westfalen, het Rijnland, Silezië en Bohemen kwam de rurale nijverheid eveneens tot hoge bloei. De Westfaalse linnenfabricage was voornamelijk geconcentreerd in de noordelijke hooglanden van de provincie en de aangrenzende streken, namelijk Minden, Ravensberg, Lippe,

Osnabrück en het hele Teutoburger woud. Ook daar leidden proto-industrialisering en aardappelbouw tot demografische expansie. Tegen 1800 bestond ruim 70 pct. der rurale bevolking in Minden-Ravensberg uit keuters en dagloners wier levensomstandigheden grotendeels door de fluctuaties op de internationale linnenmarkt werden bepaald. In de eerste helft van de negentiende eeuw liep dit cijfer zelfs op tot 90 pct. Het Rijnland, waar zowel de textielindustrie als de metaalbewerking door natuurlijke hulpbronnen werden bevoordeeld, beleefde een even indrukwekkende ontwikkeling. Op het einde van de achttiende eeuw waren de meeste dorpen in dit gebied echte bijenkorven van industriële activiteit geworden. Sommige lokaliteiten brachten toen anderhalf maal zoveel gemanufactureerde goederen voort als in de jaren vijftig. De economische expansie werd echter overtroffen door de bevolkingsgroei. In het hertogdom Berg bijvoorbeeld steeg het aantal inwoners van ongeveer 140.000 in 1730 tot ca. 260.000 in 1792, hetzij een vermeerdering met 80 pct. Waar honderd jaar vroeger volgens de tijdgenoten boerenuitbatingen hadden overheerst, stonden nu rijen en rijen huisjes met elk een kleine tuin en vaak een lapje grond. In Bohemen verspreidde de linnenfabricage zich voornamelijk in de bergachtige en minst vruchtbare delen van het land. Officiële rapporten raamden het aantal rurale vlasspinneren in 1772 op 230.000 – een cijfer dat in de daaropvolgende jaren aanhoudend steeg. Tegen 1793 verdienden alleen in een deel van Noord-Bohemen ca. 500.000 mensen hun brood uitsluitend met spinnen en weven. Intussen was de bevolkingsdichtheid voor het hele land van 37 per vierkante kilometer in 1764 gestegen tot 55 in 1789. Het feit dat de demografische druk vooral toenam in de linnendistricten van Noord-Bohemen (van 48 tot 82 inwoners per vierkante kilometer) wijst nogmaals op het nauwe verband tussen proto-industrialisering en bevolkingsaanwas. Silezië was getuige van hetzelfde scenario. De uitbreiding van de linnenproductie in honderden bergdorpen en de groei van een voorspoedige exporthandel maakten van Silezië één der rijkste gebieden van Centraal-Europa. Deze ontwikkeling was nochtans mede verantwoordelijk voor de substantiële bevolkingstoename die zich tussen 1741 en 1791 voordeed – van één miljoen tot ruim 1,7 miljoen inwoners.

In Noord- en Oost-Zwitserland werd de huisnijverheid in de loop van de achttiende eeuw een typisch bestanddeel van de rurale economie. In het bergachtige Oberland en het merengebied van het kanton Zurich nam de katoenfabricage vanaf omstreeks 1700 een snelle uitbreiding. Het vlakkere centrale land daarentegen bleef louter agrarisch. Deze uiteenlopende ontwikkeling was het gevolg van de sociaaleconomische differentiatie die zich tijdens de voorgaande eeuwen onder de boerenstand had voltrokken. In de vruchtbare valleien hadden de dorpsgemeenschappen met de hulp der stedelijke overheden er steeds naar gestreefd de gemene gronden tegen arme nieuwkomers te beschermen. De stelselmatige verhoging der inkomgelden opgelegd door de meer gegoede landeigenaars dreef de bezitlozen langzaam maar zeker naar het Oberland, waar een reservoir van goedkope arbeid werd gecreëerd. Vandaar dat de textielindustrie zich vooral in de hooglandgebieden verspreidde. Tegen het einde van de achttiende eeuw behoorde nog maar één derde der dorpingen in het Oberland tot de boerenstand in de eigenlijke zin; de andere twee derden bestonden uit arme spinners, wevers en dagloners die slechts over een huisje en een lapje grond beschikten. Immigratie en industrialisering hadden een spectaculaire demografische groei ten gevolge. Tussen 1634 en 1792 verdrievoudigde de bevolking van het kanton Zürich bijna, terwijl het aantal stedelingen met minder dan 80 pct. toenam en het aantal dorpingen in de aangrenzende valleien met niet meer dan 60 pct. In het oostelijk deel van Zwitserland ontwikkelde de rurale textielproductie zich eveneens in een snel tempo, inzonderheid na 1750. In de streek van St.-Gallen werd het aantal mannen, vrouwen en kinderen betrokken bij het katoenspinnen en het borduurwerk in

het laatste kwart van de eeuw op 80 pct. van de totale bevolking geraamd.

Afb. 13 Proto-industrialisering, bevolkingsgroei en verarming in Twente (Overijssel), 1675-1795.

Bron: gebaseerd op B.H. Shlicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*.

Geschiedenis van het platteland van Overijssel (Assen, 1957), pp. 58-61, 334-335, 457-465.

In de provincie Overijssel – om een laatste voorbeeld te geven – nam de linnenfabricage op het platteland vanaf de late zeventiende eeuw een zeer hoge vlucht. Het was geen toeval dat ze overwegend in Twente werd geconcentreerd: dit gebied telde in 1675 het grootste aantal armen, namelijk 27,5 pct. tegen respectievelijk 13 pct. en 16 pct. in de districten Salland en Vollenhove. Bijna de helft der bevolking bestond in Twente uit keuters die ieder gemiddeld over één hectare grond beschikten. Aangezien het aantal boeren in de eigenlijke zin tussen 1675 en 1723 zo goed als ongewijzigd bleef, moet de versnelde bevolkingsaanwas die zich in deze periode voordeed (plus 61 pct.) voornamelijk aan de verspreiding van proto-industrie worden toegeschreven. De demografische expansie op het platteland van Twente overtrof trouwens met 30-40 pct. de toename in de nabijgelegen districten. Tegen de vroege achttiende eeuw kon de oppervlakte bouwland niet meer worden vergroot, terwijl de vermenigvuldiging van heel kleine uitbatingen een absolute limiet had bereikt. Hoe langer hoe meer plattelandsbewoners waren bijgevolg verplicht zich uitsluitend op industriële activiteiten toe te leggen. Vandaar dat het aantal boeren en keuters in de vijftig jaar na 1675 daalde van 75 pct. tot 65 pct., hoewel het aantal der stedelingen constant bleef. Al die wijzigingen hadden dramatische gevolgen toen de textielindustrie vanaf omstreeks 1750 niet langer opgewassen was tegen de toenemende buitenlandse concurrentie. De economische crisis, die massale werkloosheid en een totale loonstop meebracht, werd nog verergerd door de stijging der graanprijzen. In nauwelijks twintig jaar verminderden de reële lonen met 40 pct. Ontelbare boerenarbeiders werden tot de bedelstaf gebracht. Tussen 1723 en 1767 verdrievoudigde het aantal behoeftigen bijna; in het laatste jaar maakten zij niet minder dan 50 pct. van de gehele bevolking uit (afb. 13).

Deze voorbeelden bewijzen dat de armoede van de boerenstand een zeer belangrijke voorwaarde was voor de expansie van huishoudingen. In alle rurale gebieden waar de textielindustrie of de metaalbewerking zich op grote schaal ontwikkelden, bestond een omvangrijk deel der bevolking uit keuters die op de rand van of zelfs onder het bestaansminimum leefden. De beschikbaarheid van talrijke en goedkope arbeidskrachten was steeds de kritieke factor. Het lijkt eveneens onloochenbaar dat de demografische groei in zulke streken veel grotere proporties aannam dan in plaatsen zonder huishouding. Economische verandering ondermijnde in hoge mate de invloed van traditionele sociale controles die in het verleden een demografisch evenwicht hadden gehandhaafd. Dit blijkt duidelijk uit de gezinsreconstructiestudie van Shepshed, Leicestershire, tussen 1600 en 1851. Tijdens de achttiende eeuw werd Shepshed het meest geïndustrialiseerde dorp in het hele graafschap – in 1812 waren er meer dan duizend breimachines voor een totale bevolking van juist boven de drieduizend. De transformatie van boeren en handwerkslui in agrarische en industriële proletariërs ging gepaard met een zeer ingrijpende afwijking van het gebruikelijke nuptialiteitspatroon. Tegen het tweede kwart van de negentiende eeuw huwden zowel mannen als vrouwen bijna vijf jaar vroeger dan hun voorgangers in het pre-industriële dorp. Immers, dezen die bereid waren hun arbeid te verkopen, konden hun maximale rentabiliteit thans op een vroegere leeftijd bereiken, zodat er geen reden meer was om het huwelijk uit te stellen. Aangezien de jaren die bij het huwelijksleven der vrouwen werden gevoegd vanuit fysiologisch oogpunt hun meest vruchtbare waren, bracht de daling van de huwelijksleeftijd een substantiële toename van de voltooide gezinsomvang teweeg. De stijging was zo groot dat ze de ‘positieve rem’ opgeleverd door de hogere mortaliteitsniveaus die onder de zuigelingen en kinderen der proto-industriële families heersten veruit overtrof. Bovendien werd het interval tussen de generaties korter, zodat meer kinderen per tijdseenheid werden geboren. De netto reproductiecoëfficiënt, dat wil zeggen de generatievervangingscoëfficiënt, steeg van 1,10 tot 1,57. Vandaar dat de bevolking van Shepshed in minder dan twee eeuwen vervijfvoudigde.

De Duitse historicus Hans Medick heeft zeer terecht opgemerkt dat ‘de voorwaarden die het huishouden en het gezin modelleerden... gebaseerd waren op een toenemende exploitatie (*Verwertung*) van de *totale* familiale arbeidskracht’.

Vrouwen-, kinder- en bejaardenarbeid werden bijgevolg schering en inslag. Het was juist deze inwendige dynamiek, resulterend in zelfexploitatie, die de snelle groei van het proto-industriële systeem mogelijk maakte. Dit speciale geval van ‘economische ontwikkeling bij een onbeperkt arbeidsaanbod’^[73] stelde de werkgevers in staat enorme winsten te realiseren. Zij konden de levensmiddelen gekweekt door de ruraal-industriële families van de arbeidsprijs aftrekken. Bovendien werd het zelfregulerend systeem van de familie-economie bovenal effectief in de overgang naar proto-industrialisering wegens ‘de tendens van de arme, landloze producenten om terug te vallen op zelfexploitatie bij de productie van industriële goederen, indien dit nodig was om het gebruikelijke bestaan en de economische zelfstandigheid van de familie te verzekeren’. Ten slotte werd de concurrentie onder de thuiswerkers aanhoudend vergroot door het relatief constant proces van demografische expansie inherent aan proto-industrialisering.^[74]

Het kan dus geen verwondering wekken dat de versnelde groei van de wereldmarkt, gedomineerd door koopmanskapitaal, een aanzienlijke uitbreiding van industriële massaproductie op het platteland ten gevolge had. Hoewel de handwerkslui in sommige rurale gebieden mensen van klein kapitaal waren die hun grondstoffen en werktuigen bezaten en hun

fabricaten zelf op de dichtstbijzijnde markt verkochten, was de overweldigende meerderheid der proto-industriële werkers in het achttiende-eeuwse Europa rechtstreeks of onrechtstreeks afhankelijk van *putting-out* kooplui of fabrikanten. Vaak betrokken honderden en zelfs duizenden thuiswerkers hun grondstoffen van enkele kapitalistische zakenlui aan wie ze hun hele productie moesten overhandigen. In 1771 stelden 140 grote fabrikanten uit Roubaix, afgezien van 10.000 wevers in de stad en haar omgeving, ongeveer 30.000 spinsters verspreid over geheel Artesië en Picardië te werk. Omstreeks dezelfde tijd controleerde één enkele *négociant*, Poupard, op het platteland van Sedan 4.000 fulltime en parttime textielproducenten. Tegen 1762 werkten meer dan 6.000 rurale spinners en wevers in het Limburgse gebied voor de beroemde koopman-ondernemer Bernard Scheibler uit Monschau. Het aantal thuisspinners afhankelijk van de grote Linz Manufactuur in Opper-Oostenrijk bedroeg op het einde van het *ancien régime* niet minder dan 16.000. En de katoenmagnaat J.J. Leitenberger, eigenaar van verscheidene grote molens in Bohemen, stelde in 1791 ongeveer 5.000 rurale spinsters te werk.

In alle gebieden waar de werkgelegenheid afhing van het circulerend kapitaal van *putting-out* zakenlui werd de samenleving gecreëerd door proto-industrialisering gekenmerkt door structurele onzekerheid en armoede. De beschikbaarheid van lapjes grond beplant met voedingsgewassen, de aanhoudende bevolkingsgroei, de excessieve verspreiding der arbeidskrachten, het volstremde gemis aan wettelijke bescherming: al die factoren werkten samen om de lonen op een uiterst laag niveau te houden. In Vlaanderen bijvoorbeeld was het dagelijks inkomen van een vijfpersoonsgezin betrokken bij rurale linnenproductie tegen 1792 minder dan het loon van ongeschoolde arbeiders. Vakbekwaamheid bood geen enkele waarborg tegen de scherpe fluctuaties van de markt. De werkgevers hadden immers vrijwel geen vaste bedrijfsuitgaven, zodat ze de schok van een depressie grotendeels op hun werkvolk konden afschuiven. En de perioden van gedwongen ledigheid waren zeer talrijk ingevolgd de herhaalde onderbrekingen van de internationale handel, de vele moeilijkheden in de aanvoer van ruwe grondstoffen, de toevallige modeveranderingen en dergelijke.

De thuiswerkers werden daarenboven zelden wekelijks betaald, omdat de meeste werkgevers hun rekeningen slechts vereffenden op het einde van een productiecycclus, die tot twee of drie maanden kon oplopen. Dit gaf aanleiding tot een spiraal van schulden, die op zijn beurt de toepassing van het truckstelsel in de hand werkte. Andere misbruiken, zoals betaling in slechte munt en levering van minderwaardige grondstoffen, tierden eveneens welig. Aangezien de rurale spinners en wevers van zelfs één werkgever zeer verspreid waren, konden zij niet gemakkelijk tot collectieve acties komen. Hun tegenstand bleef over het algemeen beperkt tot individuele protestacties inzonderheid verduistering van grondstoffen. Onnodig te zeggen dat de wetgever alleen de werkgever beschermde. In Engeland bijvoorbeeld stipuleerde een akte van 1703, betrekking hebbend op de wol-, linnen-, fustein-, katoen- en ijzernijverheid, dat een arbeider schuldig bevonden aan het stelen van hem toevertrouwde goederen twee keer hun waarde moest verbeuren. In 1740 werden de kosten van de vervolging bij de straf gevoegd. Negen jaar later werd wat voorheen als contractbreuk was behandeld geworden tot een crimineel vergrijp gemaakt, strafbaar met twee weken opsluiting. In 1777 werd deze termijn verlengd tot drie maanden.

De precaire situatie der thuiswerkers werd echter niet alleen veroorzaakt door de specifieke productieverhoudingen eigen aan het proto-industriële systeem. Zij werd ook gegenereerd door de levenscyclus van de familie. Vooraleer kinderen konden bijdragen tot de huishoudelijke economie hinderden ze haar productievermogen, omdat opeenvolgende geboorten de moeder

beletten fulltime te werken. De onderhoudsmarge van de familie werd dus verkleind juist in een periode waarin haar consumptie toenam. Zoals Medick schrijft: ‘Het was precies deze tijdelijke scheiding tussen productie en reproductie binnen de proto-industriële familie die haar klemde tussen de Scylla van de ‘primaire armoede’ (voortspruitend uit de voorwaarden van het proto-industriële systeem) en de Charybdis van de ‘secundaire armoede’ (teweeggebracht door de familiale levenscyclus)’. Kortom, de ontwikkeling van proto-industrialisering bracht via onverbiddelijke logica de proletarisering en de verpaupering van een steeds groeiend deel der rurale bevolking mede. Er is geen gebrek aan contemporaine getuigenissen die de levensomstandigheden van deze massa niet-georganiseerde ‘zweetarbeid’ in de somberste kleuren afschilderen. Het moge volstaan drie getuigen te citeren die bezwaarlijk van vooringenomenheid kunnen verdacht worden. In 1765 schetste de *Keure* van Gent (de instelling belast met de kwaliteitscontrole der linnens) de toestand der Vlaamse thuiswerkers als volgt:

Meer dan de helft van de producenten van lijnwaad leeft in kleine huisjes en hutten op het platteland, waar zij zich bezighouden met weven, inzonderheid in de winter bij kaarslicht. De vrouwen en de kinderen bereiden en spinnen het vlas... Zij leven van roggebrood, aardappelen, karnemelk, een stukje spek op zondag en water. Dat is al hun voedsel. Niemand in de hele wereld is er slechter aan toe.

Tournai, industrie-inspecteur in de provincie Maine, schreef in 1780:

Er is wellicht geen armere toestand dan deze van de wevers in het district van Le Mans; naar men mag aannemen kan niet eens één vierde zeggen dat zij het stuk op hun getouw bezitten, hoewel het weinig waarde heeft. Haast geen enkele wever of in ieder geval heel weinigen kunnen lezen en schrijven.

Een rijke boer en dorpsambtenaar uit het kanton Zürich vatte het resultaat van proto-industrialisering in 1793 kernachtig samen:

De katoenindustrie heeft als een mesthoop al dit ongedierte in het leven geroepen, dat krielende en indrukwekkende stelletje bedelaars. [75]

De overgang naar het fabriekssysteem

Na 1750 beleefde Engeland een geleidelijke maar onherroepelijke overgang van proto-industrie, gebaseerd op de familie-economie, naar het fabriekssysteem, gekenmerkt door arbeidsconcentratie en mechanisering van de productie. De vraag waarom deze beslissende transformatie uitgerekend in die periode en precies in dat land plaatsgreep is nog steeds één der meest controversiële thema's in de sociaaleconomische geschiedenis. Wij hebben niet de bedoeling op onze beurt naar een allesomvattend verklaringsmodel te zoeken. Wij zouden slechts enkele specifieke aspecten van dit ingewikkelde probleem willen belichten – niet omdat zij, op zichzelf genomen, antwoorden geven op de meest fundamentele vragen, maar eenvoudig omdat zij in nauw verband staan met nieuwe verarmingsprocessen.

Vanuit het oogpunt der werkgevers boden huisnijverheden, zoals hiervoor gezegd, verscheidene competitieve voordelen, inzonderheid goedkope arbeid en het gemak om werkers tijdelijk af te danken wegens de minimale immobilisering van kapitaal in installatie en uitrusting. Toch bevatte het proto-industriële systeem de kiemen van zijn eigen ondergang. De buitensporige verspreiding der werkplaatsen bracht niet alleen veel tijdverlies mede, maar impliceerde ook controleproblemen, die vaak aanleiding gaven tot verduistering van materiaal en aflevering van minderwaardige fabricaten. Nog belangrijker was het feit dat het rurale arbeidsleger ingevolge

zijn partiële betrokkenheid bij de landbouw niet geneigd was om zich continu aan industriële activiteiten te wijden. Tijdens het oogstseizoen lieten vele thuiswerkers de fabricage zonder meer in de steek. De ergste implicatie van de familie-economie voor de werkgevers was echter dat ze niet werd beheerst door het doel een monetair surplus of een nettowinst te realiseren. Immers, 'het doel van haar productieve arbeid was het bereiken van een evenwicht, een arbeidbehoefte balans, met aan de ene kant de noden op economisch, sociaal en cultureel gebied en aan de andere kant de arbeidsbesteding van de familie'. Indien haar inkomsten wegens gunstige economische condities stegen, dan werd de familie er niet toe aangespoord haar arbeidsinspanning evenredig te verhogen. Na een zeker punt gaven de thuiswerkers de voorkeur aan consumptie en vrije tijd boven extraverdiensten, met als gevolg een afnemende arbeidsinzet. Binnen deze context past de welbekende uitlating van William Temple, een lakenfabrikant van Gloucester, dat het enige middel om de arbeiders tot grotere inspanningen te brengen, was hen te dwingen al de tijd die kon uitgespaard worden op rust en slaap te besteden aan productieve arbeid ten einde in hun aller-noodzakelijkste behoeften te voorzien'. Daarom leek *enclosure* de ondernemers meer dan wenselijk, al was het maar omdat de rechten op de gemene gronden de onregelmatigheid van ruraal-industriële arbeid bevorderden. Ook de subsidie voor de graanexport werd een goede zaak geacht, omdat zij de broodprijs verhoogde en de armen bijgevolg verplichtte harder en beter te werken. Aangezien het over het algemeen vrijwel onmogelijk bleek voldoende arbeid te halen uit de reeds ingeschakelde thuiswerkers, zat er voor de kooplui en fabrikanten die van de stijgende vraag naar industriële goederen wilden profiteren niet veel anders op dan hun operatiezone voortdurend uit te breiden. Dit verscherpte echter precies de structurele moeilijkheden betreffende distributie en controle, waardoor de prijs der afgewerkte producten geleidelijk werd opgedreven. Vroeg of laat geraakten de meeste werkgevers dus gevangen in een 'cost cage', zodat ze naar middelen moesten zoeken die toelieten meer te produceren binnen de grenzen van hun actieradius. [76]

Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw werd de druk op het proto-industriële systeem in Engeland steeds zwaarder. De mogelijkheden tot verdere geografische expansie waren tegen die tijd grotendeels uitgeput. De groei van de kapitalistische landbouw had in de meeste gebieden immers een omvangrijk ruraal proletariaat in het leven geroepen dat niet langer over een lapje grond beschikte en voor zijn levensonderhoud helemaal op loonarbeid was aangewezen. Dit betekende ofwel dat proto-industrialisering moest beperkt blijven tot streken waar de thuiswerkers een aanvullend inkomen uit de landbouw konden halen ofwel dat meer landloze mensen moesten ingeschakeld worden, wat neerkwam op de uitbetaling van hogere lonen. Het is evident dat geen van beide gedraglijnen een geldige oplossing bood. Des te minder, omdat de groei van de internationale handel de ontwikkeling van proto-industrie op het continent in de hand werkte, waar de ruimtelijke uitbreiding van dit systeem nauwelijks op hinderpalen stuitte. De traditionele boerenstand werd in die landen weliswaar geleidelijk ontwricht, maar dit proces werd voornamelijk gekenmerkt door de verdere vermenigvuldiging van heel kleine uitbatingen, die juist de voedingsbodem vormden voor de opkomst van huisnijverheden. Hoewel het bewijsmateriaal erg fragmentarisch is, blijkt uit de beschikbare informatie dat de lonen van industriële werkers in Frankrijk, Vlaanderen en Centraal-Europa lager waren dan in Engeland. Deze gebieden dreigden bijgevolg weldra een competitief voordeel te bekomen dat slechts kon tenietgedaan worden door structurele vernieuwing, namelijk mechanisering. Technologische wijzigingen zijn echter in hoge mate afhankelijk van organisatorische factoren. Hoewel comparatieve analyses ontbreken, lijkt de overgang van huisnijverheid naar het fabriekssysteem over het algemeen te zijn uitgebleven in streken waar *putting-out* kooplui een allesbeheersende rol speelden. Aangezien deze laatsten zich maar

binnen de grenzen van hun commerciële horizon met fabricage inlieten, waren zij niet gemakkelijk geneigd om hun vaste bedrijfsuitgaven substantieel te verhogen. Indien de koopliedkapitalisten hun dominantie over de directe producenten wilden bestendigen, dan hadden zij er trouwens alle belang bij om de traditionele productievoorwaarden in stand te houden. In het tegenovergestelde geval liepen ze immers het gevaar dat de meer belangrijke fabrikanten zich na verloop van tijd als concurrenten zouden opwerpen en zich zelfs van de voorgedij van het commerciële kapitaal zouden bevrijden. Zoals Takahashi schrijft: ‘Dit afsnijden van de kleine producenten van de markt, dit monopolie van de kooplied-ondernemers had duidelijk voor gevolg dat de weg werd geblokkeerd voor de directe producenten om zich op te werken tot onafhankelijke warenproducenten en kapitalisten te worden.’ [77]

Het voorbeeld van Engeland toont aan hoezeer industriële groei afhankelijk kon zijn van heel specifieke productieverhoudingen. Na 1700 breidde de textielfabricage zich in de West Riding aanhoudend uit ten koste van de West Country en East Anglia. Verscheidene factoren waren verantwoordelijk voor deze belangrijke verschuiving. Yorkshire, dat zich voornamelijk specialiseerde in de productie van goedkope weefsels, beschikte over talrijke natuurlijke hulpbronnen en over overvloedige arbeid – in dit gebied van kleine keuters konden grond en weefgetouw gemakkelijk met elkaar worden verbonden, zodat de lonen lager waren dan elders. Deze gunstige voorwaarden vormen nochtans geen voldoende verklaring voor de spectaculaire groei van de textielindustrie in Yorkshire. Immers, de lonen stegen hier tijdens de achttiende eeuw sneller dan om het even waar in Engeland. En wat de fysische voordelen betrof: kolen werden vóór de invoering op grote schaal van de stoommachine (post-1800) slechts extensief aangewend in de verf- en afwerkingsprocessen, terwijl de overvloed aan goed water om molens aan te drijven bezwaarlijk als de meest kritieke factor kan worden beschouwd. De verklaring moet worden gezocht in de organisatie van de productie en de verkoop. In de West Country en in East Anglia werd de fabricage overheerst door grote lakenhandelaars, die hun wol uitgaven aan handwerksgezellen en hun families. In de West Riding daarentegen was de producent van *broad cloth* bijna altijd een man van klein kapitaal, die optrad als een koopman van grondstoffen en een verkoper van afgewerkte stoffen. Josiah Tucker, toekomstig decaan van Gloucester, onderkende in 1757 duidelijk het gunstige ondernemersklimaat in de West Riding:

Hoewel de spinner, de wever, de volder, de verver, de kalender, enzovoort, enzovoort, feitelijk allen in dienst staan van de vertegenwoordiger of commissionair, die hier de positie inneemt van de drapenier in andere plaatsen, stellen zij zich nochtans op een ander standpunt en beschouwen zij zichzelf als onafhankelijk van hem en van elkaar, zoals om het even welke koper of verkoper. Aldus zijn ze allen rivalen, zijn ze allen bezielde met dezelfde drang om hun goederen naar de markt te brengen voor de laagste prijzen en elkaar te overtreffen.

Bovendien werd de lakenexport van Yorkshire niet gemonopoliseerd door Londense groothandelaars, zoals het geval was in de West Country en in East Anglia. De productie werd in de West Riding in toenemende mate verhandeld door een actieve groep van kooplied, die vaak uit de rangen der lakenfabrikanten voortkwamen, in Leeds, Wakefield en Halifax. Aangezien deze kooplied, anders dan hun Londense tegenhangers, helemaal bij de lakenverkoop waren betrokken, streefden ze geen scherpe scheiding tussen commerciële en industriële activiteiten na. Dit gold ook in Lancashire, waar vele kapitalistische werkgevers zich niet alleen met de financiering van de lakenfabricage inlieten, maar tevens als kooplied optraden en vice-versa. [78]

Kortom, de opkomst van zelfstandige ondernemers werd in de Midland Counties niet gehinderd door *putting-out* kooplied die de traditionele productievoorwaarden te allen prijze wilden handhaven. Landeigenaars, tussenpersonen en wevers met een weinig kapitaal konden zich daar

tot kleine industriële kapitalisten opwerken en technologische vernieuwing bewerkstelligen. Deze min of meer symbiotische verhouding tussen kooplui en fabrikanten heeft naar onze mening in Engeland de weg helpen vrijmaken die naar de uiteindelijke doorbraak van de kapitalistische productiewijze leidde.

Op het continent stonden de zaken heel anders. Zeker, er waren gebieden waar de industriële productie in toenemende mate werd gecontroleerd door zelfstandige fabrikanten en emanciperende tussenhandelaars die ondernemersinitiatieven ontplooiden en mechanisering bevorderden. In de meeste regio's hadden de stedelijke handelshuizen nochtans een monopoliepositie: zij alleen kochten de ruwe grondstoffen, gaven ze uit aan thuiswerkers en verhandelden de afgewerkte of halfafgewerkte goederen. De remmende invloed uitgeoefend door het commerciële kapitaal blijkt uit het feit dat de overgang van huisnijverheid naar gemechaniseerde productie in haast al die gevallen zeer lang is uitgebleven – soms duurde het zelfs tot de twintigste eeuw vooraleer het fabriekssysteem van de grond kwam. Wat meer was: in verscheidene gebieden gekenmerkt door een gevorderd stadium van proto-industriële expansie leidde de totale afhankelijkheid der directe producten van *putting-out* kooplui op lange termijn tot de-industrialisering. Vlaanderen vormt een frappant voorbeeld van zulk een *cul de sac*.

We hebben reeds aangestipt dat de Vlaamse spinners en spinsters in de achttiende eeuw volkomen in de greep van *putting-out* kooplui waren. Hetzelfde was waar voor de meeste wevers. Sommigen stelden, benevens hun familie, weliswaar een aantal loonarbeiders te werk, maar zij waren de uitzonderingen op de regel. De kapitalistische groothandelaars in vlas en linnen hebben deze organisatie van de productie steeds met hand en tand verdedigd, omdat de omzetperiode van hun circulerend kapitaal aldus tot het uiterste kon beperkt worden. De beschikbaarheid van een uitgebreid en machteloos arbeidsleger, dat zichzelf kosteloos en in een snel tempo reproduceerde, stelde de stedelijke handelshuizen in staat zeer lage lonen uit te betalen. Des te meer, omdat de vraag naar linnen ver werd overtroffen door de bevolkingsaanwas op het platteland. De grote landeigenaars en de rijke boeren hadden eveneens belang bij de expansie van proto-industrie. De eersten konden de pachtprizen opdrijven, terwijl de laatsten van de lage lonen profiteerden. Ten slotte moet rekening worden gehouden met de rol gespeeld door de kerk, die in Vlaanderen uitgestrekte landerijen bezat en bijgevolg voordeel haalde uit de vermenigvuldiging van huisnijverheden. Nog belangrijker was wellicht de bezorgdheid van de geestelijkheid voor het zielenheil der rurale werkers. Zolang de familie de overheersende productie-eenheid bleef, werd het spiritueel gezag maar door marginale enkelingen in vraag gesteld. Arbeidsconcentratie daarentegen vergrootte het gevaar van een breuk met de traditionele waarden en normen, wat op zijn beurt tot een toename van onkerkelijk gedrag kon leiden. Het is naar onze mening hoofdzakelijk de vrees dat de thuiswerkers in de rangen van het fabrieksproletariaat 'zedelijk' zouden ten onder gaan die de kerk er heeft toe bewogen de instandhouding van het proto-industriële systeem in Vlaanderen te bepleiten. Hoe dan ook, de belangengemeenschap tussen commercieel kapitaal en grondbezit was verantwoordelijk voor de groeiende technologische achterlijkheid van de Vlaamse linnenindustrie. Zelfs na de catastrofale crisis van de jaren veertig, tijdens dewelke vele thuiswerkers meer dan een eeuw van tweevoudige uitbuiting met de hongerdood beëindigden, richtten de kapitalistische kooplui in de provincie West-Vlaanderen geen vlasspinnerijen op. De overgang naar het fabriekssysteem werd uiteindelijk gestimuleerd door de regering, die toelagen verstrekke aan kleine ondernemers om machines te kopen.

Hoewel de sociaaleconomische en politieke context totaal verschillend was, kwam Silezië in

dezelfde soort van vicieuze cirkel terecht beschreven als 'involutie'.^[79] De creatie en de daaropvolgende uitbreiding van proto-industrie waren in dit gebied innig verbonden met de feodaliteit. De landheren beschouwden de vlasbouw en de rurale linnenfabricage als de middelen bij uitstek om meer inkomsten te halen uit hun lijfeigenen en om tegelijkertijd de waarde van hun landerijen te verhogen. De lijfeigene-wever was niet alleen onderworpen aan de traditionele feodale heffingen, maar moest tevens een taks opbrengen om zijn bedrijf uit te oefenen, een bijkomende som voor de omzetting van zijn arbeidsdiensten en ten slotte een bedrag om zijn vrouw en kinderen, vereist als supplementaire arbeidskrachten, vrij te stellen van dienst op het land of in het huis van de heer. Al die feodale lasten moesten ofwel in natura (vlas, garen of linnen) ofwel contant (verdiend met linnenweverij) worden betaald. De stedelijke gilden, die maar al te duidelijk inzagen dat de expansie der rurale industrie hun economische positie bedreigde, poogden deze ontwikkeling vanzelfsprekend te verhinderen. Zij waren echter niet opgewassen tegen de machtige *Junkers*, die aanvankelijk door de Habsburgse autoriteiten werden gesteund. Toen deze laatsten na enige tijd begrepen dat ze een fundamentele vergissing hadden begaan, was het getij niet meer te keren. In de strijd gevoerd tussen de lokale en de buitenlandse handelaars om de controle over de export der fabricaten te verwerven, kozen de *Junkers* de zijde der Engelse en Hollandse kooplui, omdat de opkomst van een binnenlandse *bourgeoisie* hun politieke prerogatieven in gevaar kon brengen. De alliantie van feodale heren en buitenlandse kooplui sloot elke technologische vernieuwing uit. De eersten realiseerden zich dat mechanisering hen slechts weinig voordelen zou opleveren en op lange termijn zelfs hun machtspositie kon ondergraven, terwijl de laatsten om evidente redenen geen omvangrijk kapitaal in installatie en uitrusting wilden beleggen. De rurale spinners en wevers van hun kant werden door beide dominante groepen zozeer uitgebuit dat ze ternauwernood hun gezin konden onderhouden, laat staan iets overhouden om economische initiatieven te ontplooien. De landheren verzetten zich trouwens systematisch tegen de introductie van arbeidsbesparende technieken, omdat die werkloosheid onder de lijfeigenen en dus een daling der feodale inkomsten zouden veroorzaken, terwijl ze tegelijkertijd de opkomst van industriële ondernemers in de hand zouden werken.

De maatregelen getroffen door Frederik de Grote na de aanhechting van Silezië bij Pruisen in 1742 veranderden niets aan de basisstructuur van de industriële organisatie. Integendeel, alleen de *Junkers* ontvingen bijkomend kapitaal in de vorm van koninklijke toelagen en leningen van de hypothecaire bank, de zogenoemde *Landschaft*. De vorst vaardigde bovendien een verordening uit die stipuleerde dat alle plattelandsbewoners mochten gedwongen worden vlas te spinnen en dat hun kinderen niet mochten huwen tenzij ze een attest konden voorleggen waaruit bleek dat ze met deze bedrijvigheid aan de kost kwamen. Vanaf het ogenblik dat de Engelse fabricaten de internationale markt overspoelden, was de Silezische proto-industrie ten dode opgeschreven. Technologische achterstand, veroorzaakt en begunstigd door de landheren en de kapitalistische groothandelaars, wurgde letterlijk de eens zo bloeiende huisnijverheid. Tegen de jaren twintig van de negentiende eeuw was de export van garen wegens de moordende concurrentie der Engelse gemechaniseerde spinmolens tot volledige stilstand gekomen. Binnen de volgende twintig jaar slonk ook de linnenexport tot vrijwel niets. De thuiswerkers waren tot volstrekte behoeftigheid veroordeeld. Net zoals in Ierland stierven ze tijdens de jaren veertig bij duizenden van de honger.

De opkomst van een nieuwe arbeidersklasse

In die delen van Europa waar proto-industrialisering wél tot industrieel kapitalisme leidde, bleven de sociale wijzigingen voortvloeiend uit de doorbraak van de fabrieksproductie tot ver in de negentiende eeuw nog vrij beperkt. Tegen 1850 bedroeg het totaal aantal fabrieksarbeiders niet veel meer dan 5 pct. in Engeland, nauwelijks 4 pct. in België, ongeveer 3 pct. in Frankrijk en minder dan 2 pct. in Zwitserland en Pruisen. De huisnijverheid bleek taaier te zijn dan op het eerste gezicht mocht verwacht worden. Zoals D.S. Landes opmerkt: ‘Zij sleepte ongemerkt voort in die sectoren waar de technische voordelen van de machine nog gering waren... of waar de thuiswerker zelf een rudimentair toestel kon vervaardigen’.[80] De opkomst van het fabriekssysteem betekende weliswaar het einde van talrijke kleine werkplaatsen, maar bevorderde in een eerste stadium tegelijkertijd de expansie van veel meer huisnijverheden.

In Engeland had de vermenigvuldiging van gemechaniseerde spinmolens een enorme uitbreiding van het handweven ten gevolge. Juist de onderbetaling en de overtolligheid van de arbeid ingevolge de ontwrichting der rurale samenleving en de grootscheepse immigratie vanuit Ierland vertraagden de introductie van arbeidsbesparende instrumenten en de aanwending van kapitaal in deze belangrijke nijverheidstak. Vandaar dat het aantal handwevers opliep van ca. 50.000 omstreeks 1770 tot meer dan 240.000 in de vroege jaren twintig van de negentiende eeuw. Deze ontwikkeling stelde de werkgevers vanzelfsprekend in staat de prijs van de arbeid systematisch omlaag te drukken – het weekloon van de handwever daalde van ca. 25 shilling op het einde van de achttiende eeuw tot ca. 9 shilling in 1817. De sociale degradatie der handwevers is dus de mechanisering der productie lang voorafgegaan. Het was pas na de ineensstorting van de 1825-*boom* dat het mechanisch weefgetouw in een versneld tempo werd ingevoerd en dat de lange doodstrijd der handwevers begon. In 1840 was hun aantal met meer dan 100.000 verminderd en in 1856 bleven er nog maar 23.000 over. Deze tragedie wordt door sommige historici afgedaan met de uitspraak dat

elke nieuwe mode, elke nieuwe machine en ieder nieuw productieproces de neiging heeft de diensten van de ene arbeidersgroep nuttiger te maken dan die van andere met als gevolg dat de lonen van de enen dalen en die van de anderen stijgen. De natuurlijke remedie is dat de arbeiders naar wier diensten geen of minder vraag bestaat zich behoren te richten op de nieuwe bronnen van werkgelegenheid, die vrijwel steeds samengaan met en feitelijk aan de basis liggen van de verandering zelf.[81]

Deze auteurs gaan blijkbaar uit van de valse vooronderstelling als zou tegelijk met de vervanging van arbeiders door machines een evenredig kapitaal worden vrijgemaakt dat aan dezelfde arbeiders nieuwe werkgelegenheid verschaft. Zij houden geen rekening met het eenvoudige feit dat talrijke personen intussen toch maar zijn verpauperd noch met het feit dat vele anderen de nog gemakkelijk toegankelijke bedrijven overspoelen, met het gevolg dat de mechanisering van deze laatste wordt gehinderd of zelfs voor onbepaalde tijd onmogelijk gemaakt. Bovendien bevorderen zulke processen meestal de sociale degradatie van de werklui die reeds bij de ‘compensatie’-nijverheden waren betrokken. De Britse zijdenijverheid bijvoorbeeld, die tijdens de achttiende eeuw een opmerkelijke vooruitgang had geboekt, werd in de daaropvolgende eeuw als het ware een asiel voor handwevers uit de katoen- en wolbedrijven. Hoewel slechts een minoriteit van hooggeschoolde arbeiders, zoals de wevers van nanking, gingang en mousseline, van katoen naar zijde konden overschakelen, veroorzaakte de herscholing van die mensen een graduele verplaatsing van de zijdenijverheid naar de districten rond Manchester en Macclesfield. De zijdewerkers in de oude centra, zoals Spitalfields, die niet konden wedijveren met de extreem lage lonen uitbetaald aan de vroegere katoenwevers, werden bijgevolg

langzamerhand uitgeschakeld. De steeds goedkoper wordende arbeid remde ten slotte technische verbeteringen af. De overgang van handgetouw naar mechanisch weefgetouw greep in de Britse zijdenijverheid niet plaats vóór het einde van de negentiende eeuw, behoudens een beperkte reeks van goederen.

De verpaupering der Engelse kousenbreiers ging eveneens de mechanisering van hun bedrijf vooraf. Net zoals het handweven werd de kousenindustrie wegens het groeiend aanbod van goedkope arbeid tot de vroege negentiende eeuw gekenmerkt door organisatorische en technologische stagnatie. Tegen 1811 werd het totaal aantal kousenmakers tewerkgesteld op een huishoudelijke basis op meer dan 50.000 geraamd. Onnodig te zeggen dat de grote meesters van deze situatie profiteerden om de lonen te verlagen en de huurprijzen der breiramen te verhogen. Toen het bedrijf ingevolge de Napoleontische oorlogen en de ineenstorting van de Zuid-Amerikaanse markt met ernstige moeilijkheden te kampen kreeg, konden alleen de kapitalistische kousenverkopers het hoofd boven water houden. Zij poogden de productiekosten zoveel mogelijk omlaag te drukken door *cut-ups* te fabriceren, goedkope kousen van een minderwaardige kwaliteit, en door *colts* of ongeschoolde werklui in dienst te nemen. Zowel de kleine meesters als de geschoolde arbeiders hebben tegen deze politiek heftig gereageerd – de eersten omdat hun economische positie werd ondermijnd, de laatsten omdat de lonen drastisch werden verlaagd. De daaropvolgende vernietiging van machines mag niet verkeerd worden geïnterpreteerd: de *luddites* sloegen alleen de werktuigen – die helemaal niet nieuw waren – stuk van de kousenverkopers die hun werkvolk onderbetaalden, ongeschoolde arbeidskracht aanwendden of ‘cut-ups’ produceerden.

Aangezien de overgang van huisnijverheid naar machinale arbeid het einde van een eeuwenoud patroon van gezins- en gemeenschapsleven impliceerde, verkozen de meeste handwerkslui eerder onderbetaalde arbeid te verrichten in ‘eervolle’ bedrijfstakken, dat wil zeggen nijverheden waar handwerk nog overheerste, dan de ijzeren wereld van de fabriek te betreden. Alleen de grootste economische nood zou de handwerkslui ertoe bewegen zich aan het fabriekssysteem te onderwerpen. De landbouw en de huisnijverheid verschaften in deze periode aan volwassen mannen echter nog te veel tewerkstellingsmogelijkheden, zij het dat ze steeds slechter geremunereerd werden, om hen naar de ‘donkere satanische fabrieken’ te drijven. De vroege fabriekseigenaars konden dus niet op een ruim aanbod van mannelijke arbeid rekenen. Daarom wendden ze zich voornamelijk tot de ontelbare vrouwen en kinderen die na de mechanisering van het spinnen niet langer aan de kost konden komen in de huisnijverheid. Aangezien de nieuwe werkmethoden in de fabriek maar weinig spierkracht vereisten, konden beide groepen op grote schaal worden ingeschakeld. Vrouwen en kinderen boden daarenboven twee grote voordelen: ze waren extra goedkoop en, gewend als ze waren te doen wat hen thuis werd gezegd, zeer vatbaar voor de strikte discipline vereist in de fabriek. In de vroege negentiende eeuw bestond niet minder dan 70 pct. van de arbeidskracht in de Gentse katoenindustrie uit vrouwen en kinderen van beide geslachten tussen zes en zestien jaar. In de katoenfabrieken van het Verenigde Koninkrijk liep dit cijfer zelfs op tot ca. 75 pct.

Vanuit het oogpunt der werkgevers vormden weduwen met talrijke gezonde kinderen uiteraard de meest ideale arbeidskracht. De eigenaars van de katoenmolens te New Lanark en Catrine in Schotland ronselden verscheidene tientallen van zulke huishoudens en zij waren niet de enigen die openlijk verkondigden hoe graag ze er meer zouden verwelkomen. De bevoorrading bleef echter onvermijdelijk beneden de vraag, zodat andere bronnen van gewillige arbeid moesten aangeboord worden. Vele ondernemers liepen als het ware weeshuizen en armenhuizen plat ten

einde de ‘goedkoopste grondstof op de markt’ te vergaren. In 1824 verklaarde een anonieme auteur:

Er is nauwelijks één fabrikant die zich sinds het midden van de achttiende eeuw in Potsdam of Berlijn heeft gevestigd zonder kinderen uit het weeshuis van Potsdam voor zijn onderneming op te vorderen. De bedongen voorwaarden zijn steeds dezelfde geweest en komen op het volgende neer: het weeshuis bezorgt de kinderen en neemt hun onderhoudskosten op zich; de fabrikanten van hun kant aanvaardden uit patriottisme de kinderen in de betrokken kunstvaardigheid op te leiden – zonder enig loon, behoudens gratis woonst en brandstof.

In 1781 bestempelden de Antwerpse textielfabrikanten het lokale *Knechtjeshuis* (jongensweeshuis) als een ‘kweekschool voor de fabrieken’. Toen David Dale te New Lanark zijn katoenmolens oprichtte, bracht hij zijn jeugdige arbeidskracht mee uit de armenhuizen van Edinburgh en Glasgow; in 1799 trof Robert Owen te New Lanark ongeveer vijfhonderd van zulke pauperkinderen aan. Samuel Oldknow, een andere beroemde katoenfabrikant, bekwam leerjongens voor zijn molen te Mellor van verschillende Londense parochies en van Londense instellingen zoals de Duke of York’s Orphanage te Chelsea en het Foundling Hospital. Te Belfast ten slotte ontving de katoenindustrie, die zich sinds 1790 ontwikkelde, haar voornaamste steun aanvankelijk van de ‘Charitable Society’, die talrijke pauperkinderen naar de fabrieken zond. Deze praktijken werden zo berucht, dat ‘fabrieksarbeid’ in de volksgeest ‘kinderslavernij’ begon te betekenen. In 1817 vergezelde Robert Dale Owen zijn vader op een rondreis door de voornaamste katoenmolens in het noorden van Engeland; toen hij in zijn memoires de indruk die op hem was gemaakt weer opriep, schreef hij:

De samengebrachte feiten leken me verschrikkelijk en bijna ongeloofwaardig. Niet in uitzonderlijke gevallen, maar in de regel vonden we kinderen van tien jaar die regelmatig veertien uur per dag werkten met slechts een half uur onderbreking voor het middageten, dat in de fabriek zelf werd genuttigd. In de fijngarens spinnerijen waren ze gedwongen te werken in een temperatuur die gewoonlijk vijfenzeventig graden overtrof; en in alle katoenbedrijven ademden ze een lucht in die min of meer schadelijk was voor de longen, omdat ze doordrongen was van stof en katoenpluis. In sommige gevallen stelden we vast dat winzucht de eigenaars tot nog grotere extremen van onmenselijkheid had gedreven, tot schande voorwaar voor een beschaafde natie.

Zeker, kinderarbeid was geen nieuw verschijnsel; het vormde een essentiële component van de familie-economie en het ouderlijke gedrag tegenover kinderen was vaak uitzonderlijk hard. Immers, mensen die alle moeite van de wereld hadden om in leven te blijven, konden niet de geringste verdienste missen en hadden bijgevolg weinig gelegenheid om gevoelens te koesteren zoals vertedering en medelijden, het luxebrood van de rijken. Er kan ten slotte weinig twijfel over bestaan dat sadistische fabrikseigenaars en toezichters eerder de uitzonderingen waren dan de algemene regel. Maar daar komt het niet op aan. ‘De misdaad van het fabriekssysteem’, om E.P. Thompson te citeren, ‘was dat het de slechtste karakteristieken van de huisnijverheid overplante in een context die geen enkele van de traditionele compensaties bood’. Inderdaad, ‘in de fabriek bepaalde de machine de omgeving, de discipline, de snelheid en de regelmaat van het werk en de werkuren, zowel voor de zwakken als voor de sterken’. Handenarbeid verrichten of een verlengstuk van de machine worden en zich onderwerpen aan de onveranderlijke regelmaat van de ‘automaton’ maakte een hemelsbreed verschil uit. **[82]**

Ongeveer twintig jaar geleden heeft de Belgische historicus Jan Dhondt overtuigend aangetoond dat de vroege fabrieksarbeiders grotendeels afkomstig waren uit de ‘rangen van de havelozen, van de hongerlijders, die geen vak noch werk hadden en van de ene dag op de andere leefden’. **[83]** De grootscheepse tewerkstelling van pauperkinderen door vele industriële kapitalisten in het laat-achttiende en vroeg-negentiende-eeuwse Europa onderschrijft deze conclusie. Het is

trouwens opvallend dat de regeling van de arbeidsmarkt in haast alle steden die een snelle industriële groei beleefden in de eeuw na 1750 de voornaamste doelstelling der armbesturen werd. Om maar één voorbeeld te geven: binnen de twee maanden na de reorganisatie van de armenzorg te Antwerpen (juli 1779) wendden niet minder dan achttien textielabrikanten zich tot het armbestuur met het verzoek hen zo spoedig mogelijk gezonde werkers te bezorgen; het rekwist werd prompt ingewilligd en haast vierhonderd volwassen armen moesten zich dadelijk bij de ondernemers aanmelden. Zoals we hierna zullen zien, waren zulke massale leveringen eerder uitzonderlijk, dat wil zeggen overbodig. Naarmate de industrialisering vorderde, moesten de fabrikanten hun wensen steeds minder vaak aan de armbesturen kenbaar maken. Het raderwerk van de sociale politiek draaide na enige tijd zo vlot, dat de armen geen andere keuze meer hadden dan de fabrieken te betreden, als ze nog van openbare onderstand wilden ‘genieten’.

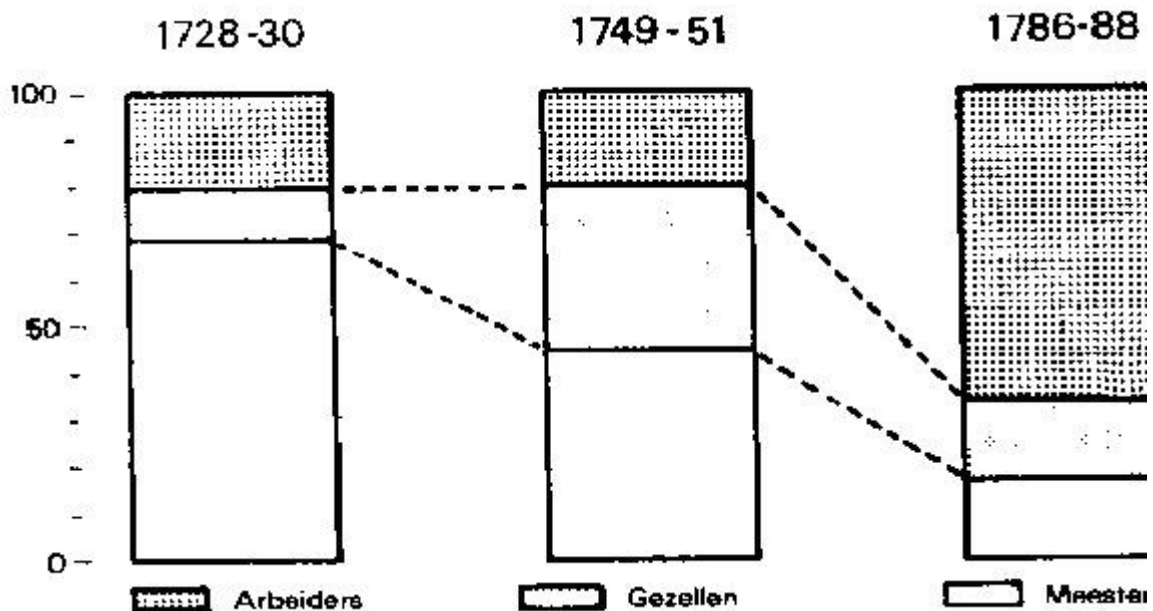
Ten einde de ‘leeglopers, marginalen en redelozen’ de essentiële principes van werkdiscipline bij te brengen, werd een hele waaier van dwangmaatregelen ontplooid. Alle middelen waren goed om de arbeiders aan de fabriek te ketenen. Hoewel de bediening van een spinmachine niet veel meer dan een maand opleiding vereiste, namen de meeste fabriekseigenaars niemand in dienst tenzij hij zich ertoe verbond gedurende elf of twaalf maanden te werken voor het loon van een leerjongen – de precieze termijn hing af van de nationale wetgeving betreffende de leertijd. De werkgevers verleenden hun arbeiders bovendien zulke grote voorschotten op hun loon dat dezen hun schuld zelden konden inlossen en bijgevolg met handen en voeten aan hun patroon werden gebonden. In Frankrijk en België bepaalde de wet uitdrukkelijk dat een arbeider zijn werkboekje (*livret*), zonder hetwelk hij nergens in dienst werd genomen, pas terugkreeg als hij al zijn schulden had betaald. De ondernemers hadden ten slotte het recht naar goeddunken reglementen van inwendige orde op te stellen. Onnodig te zeggen dat deze maar één doel hadden: strikte werkdiscipline opleggen via een vernuftig systeem van boetes, die op het einde van de week van het loon werden afgehouden. Te laat komen, talmen tijdens het eten, roken, zingen, vloeken, ruziemaken, enzovoort: op elke niet-productieve actie of geste stond een boete. In vele steden staken de autoriteiten een handje toe. Te Gent bijvoorbeeld werd een arbeider die zich tijdens de werkuren in een openbare gelegenheid bevond als een landloper beschouwd en gevangen gezet. Te Antwerpen vaardigde het stadsbestuur op het einde van de achttiende eeuw zelfs een verordening uit stipulerend dat de politie voortaan strenge maatregelen zou treffen tegen arme kinderen die tijdens de werkuren op straat speelden.

De desintegratie van het ambachtswezen

De expansie der rurale nijverheid bracht vaak de ineenstorting der stedelijke productie mede. Men hoeft maar te denken aan de onherroepelijke verplaatsing der kousenindustrie van Londen naar de Midlands, de achteruitgang der fijnlakenfabricage in Aken ten voordele van het omliggende platteland, de vlucht der *bonnetterie* van Orléans naar de Beauce en de ondergang der Haarlemse linnenblekerijen ingevolge de concurrentie der kapitalistische fabrikanten in het Wuppertal. Leiden biedt wellicht het meest tragische voorbeeld van een bloeiende stedelijke economie die door de opkomst der rurale nijverheid werd te gronde gericht. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw hadden de Leidse lakenproducenten wegens de groeiende Engelse mededinging en het verlies van het Franse afzetgebied met toenemende moeilijkheden te kampen. Tussen 1671 en 1725 werd de productie haast gehalveerd – van 139.000 tot 72.000 stuks. Drastische loonsverlagingen stelden de meer belangrijke ondernemers nochtans in staat

het hoofd boven water te houden. De spectaculaire ontwikkeling van de lakenfabricage in de streek van Verviers gaf echter de genadeslag. Hoewel de Leidse arbeiders tegen 1725 nauwelijks genoeg verdienden om in leven te blijven, waren hun lonen drie keer hoger dan die van de rurale arbeidskracht nabij Verviers, die over een lapje grond beschikten en geen noemenswaardige accijnzen of belastingen moesten betalen. Leiden was niet opgewassen tegen deze ongelijke concurrentie. In 1795 bedroeg de productie nog maar 28.000 stuks of één vijfde van het zeventiende-eeuwse hoogtepunt. De 'happy few' die aan het werk konden blijven, ontvingen voortaan hongerlonen en werden door hun werkgevers aan het truckstelsel onderworpen. In de jaren veertig van de achttiende eeuw moest ongeveer één derde der totale bevolking door het armbestuur bestendig worden gesteund. Emigratie bleek voor de meeste mensen de enige uitkomst te zijn. Op het einde van de eeuw telde Leiden nog nauwelijks 30.000 inwoners tegen 72.000 honderd jaar vroeger.

Toch was de achttiende eeuw ook getuige van de bloei van talrijke steden. Dit was in het bijzonder het geval met centra die zich specialiseerden in de fabricage van luxegoederen of die zich toelegden op voorbereidings- en afwerkingsprocessen met betrekking tot weefsels en metalen. De expansie der stedelijke nijverheden ging echter steeds gepaard met de desintegratie van het ambachtelijk stelsel en de proletarisering van de meeste ambachtslui. De ambachten bleven in vele landen weliswaar tot het einde van het *ancien régime* overleven, maar hun invloed op het economisch leven werd hoe langer hoe geringer. Zelfs in plaatsen waar ze hun oude autoriteit wettelijk behielden, stonden ze vrijwel machteloos tegenover kapitalistische kooplui en ondernemers. Zeker, de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid bestond reeds eeuwen. Nooit tevoren was ze nochtans zo uitgesproken geweest. Overal verstevigden de meer belangrijke werkgevers, aan wie de commerciële en industriële groei ongekende gelegenheden tot kapitaalsaccumulatie boden, hun greep op de kleine producenten.

Afb. 14 Beroepsindeling van de Lyonese zijdevevers volgens hun huwelijkscontracten (percentages), 1728-1788.

Aangezien het feitelijk aantal meesters tussen 1739 en 1786 meer dan verdubbelde, weerspiegelt het afnemend percentage meester-zijdevevers dat zichzelf bij het huwelijk als zodanig liet inschrijven een groeiend bewustzijn van sociaaleconomische degradatie.

Bron: gebaseerd op M. Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle* (Parijs, 1970), pp. 282-283.

In de Lyonese zijdenijverheid werd de oude tegenstelling tussen kooplui en ambachtslui in de

loop van de achttiende eeuw helemaal in het voordeel van de eerste groep beslecht. Op het einde van het *ancien régime* bestond de top van de stedelijke samenleving uit ongeveer 350 kooplieden-fabrikanten, die werk bezorgden aan ca. 6.000 *façonniers* of meester-zijdewevers. Hoewel deze laatsten de titel van ‘meester’ droegen en ze hun productiemiddelen meestal in volle eigendom bezaten, werden zij volledig gecontroleerd door de kooplieden-fabrikanten. De *façonniers* stelden op hun beurt meer dan 12.000 leerlingen, gezellen en vrouwelijke familieleden te werk, benevens ca. 10.000 ongeschoolde dagloners die geen deel uitmaakten van het ambacht. De sociaaleconomische verschillen tussen de meester-zijdewevers en hun gezellen waren tegen die tijd zeer gering geworden. Beide groepen waren door de kapitalistische kooplui in feite tot loonarbeiders gedegradeerd geworden. De fundamentele scheidingslijn was niet langer het onderscheid tussen de *façonniers* enerzijds en de van hen afhankelijke werkers anderzijds, maar de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. De ‘middenstand’ was uitgeschakeld: twee derden van alle ambachtslui waren, ongeacht hun legale status, deelachtig geworden aan dezelfde toestand, iets tussen armoede en middelmatigheid. Vandaar dat het aantal meesters die zich bij hun huwelijk als dusdanig bestempelden van 69 pct. in 1728-30 tot 17 pct. in 1786-88 daalde (afb. 14). Tegen 1780 beschouwden de ambachtslui zichzelf als de ‘slaven’ van de groothandelaars, die hen vrijwel naar goeddunken remunereerden. De daaropvolgende loonstrijd verenigde alle zijdewerkers – meesters zowel gezellen, leerlingen en ongeschoolden – tegen de ‘despotische’ kapitalisten. Toen de meester-zijdeweaver Denis Monnet in 1791 terugblikte op de staking van 1786 schreef hij:

De schandelijke gierigheid of eerder hebzucht der kooplui-fabrikanten in deze stad bracht de meester-arbeiders uiteindelijk tot wanhoop; niet in staat om in hun levensonderhoud te voorzien door dag en nacht te zwoegen, wendden zij zich tot de autoriteiten; maar dezen waren allen kooplui en verwierpen bijgevolg hun verzoeken en protesten. Zij besloten dan overeen te komen dat zij *ten einde te leven van hun arbeid* slechts zulke en zulke stoffen zouden bewerken voor de prijs die ze zelf zouden vaststellen.

De beweging liep op niets uit. Regeringstroepen herstelden de orde en vijf dagen na het uitbreken van de actie werden de voornaamste ‘onruststokers’ opgeknoopt. De Revolutie veranderde weinig of niets. Integendeel, de kooplieden-fabrikanten profiteerden van de economische inzinking om hun ‘tirannie’ te verstevigen.

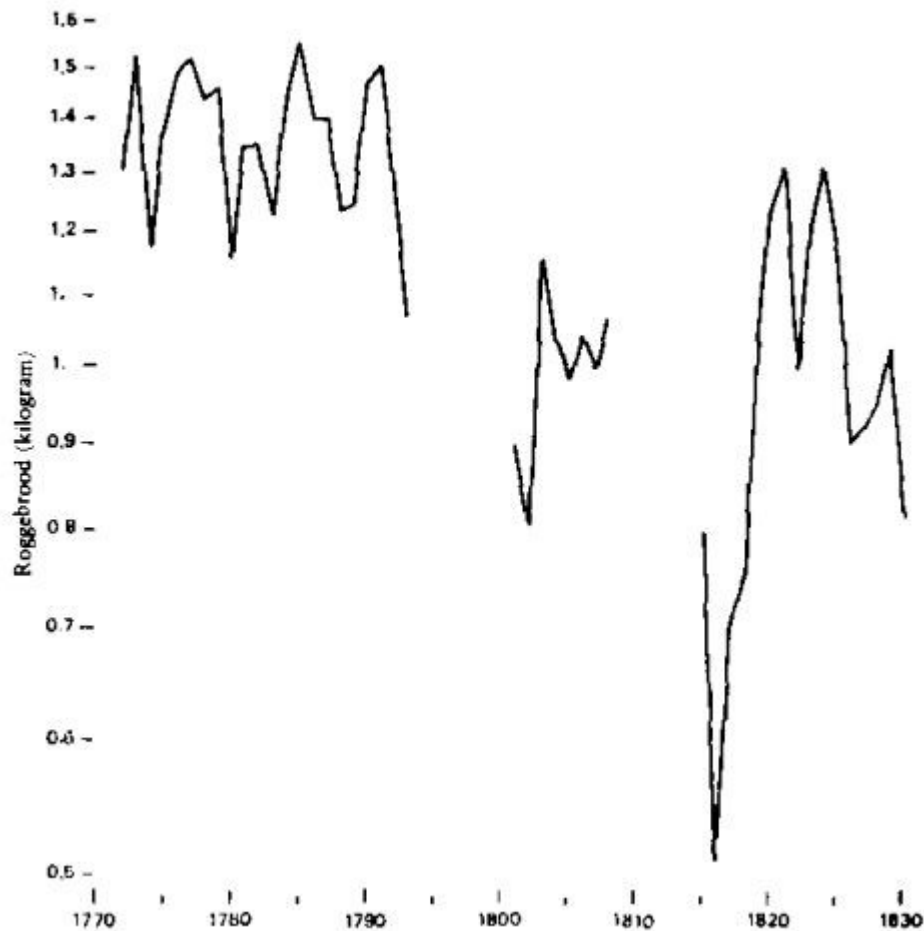
De Brugse fusteinwevers was een gelijkaardig lot beschoren. Slechts een klein aantal kooplui was in staat om grote hoeveelheden katoen op de internationale markt te kopen. Toen de winsten op de verkoop der fustein en ingevolge de Engelse en Noord-Duitse concurrentie begonnen te dalen, hadden de kooplui er meer dan ooit belang bij het fabricageproces te controleren ten einde hun winstgevende katoenhandel veilig te stellen. Door de toepassing van het *baratto*-systeem (de verkoop van katoen tegen levering van fustein op termijn) en de vaststelling van maximumprijzen voor afgewerkte weefsels slaagden ze in hun opzet. De eens zelfstandige fabrikanten werden langzaam maar zeker tot loonarbeiders herleid. Tegen 1779 moesten meer dan 70 pct. der meester-fusteinwevers door het armbestuur regelmatig worden gesteund. Het ergste was wel dat de overheersing van het commerciële kapitaal de opkomst van een katoenindustrie te Brugge verhinderde, omdat de kooplui geen technologische vernieuwingen bewerkstelligden.

In andere stedelijke nijverheden werd het ambachtelijk stelsel van binnenuit aangetast – vaak met de steun van de overheid. Te Brugge bijvoorbeeld werd de sociale differentiatie onder de linnenwevers aanvankelijk bevorderd door de lakse houding van het stadsbestuur inzake de toepassing der ambachtelijke reglementen. Toen de magistraat in de jaren vijftig aan elke

fabrikant toestond met een onbepaald aantal getouwen te werken, was het hek van de dam. In 1734 verklaarden twee derden van het totaal aantal meester-linnenwevers dat hun gezellen overliepen naar de meer gegoede ondernemers. Aldus werden de kleine producenten verplicht ofwel de bestellingen van deze laatsten uit te voeren ofwel loonarbeid te verrichten. Hoewel het stadsbestuur zijn houding later herzag en het maximum aantal getouwen per meester op tien vaststelde, was de tendens niet meer te stuiten. De nieuwe verordening kon gemakkelijk omzeild worden: arme meesters, die schijnbaar als zelfstandige fabrikanten optraden, ontvingen in werkelijkheid getouwen van grote ondernemers aan wie ze hun hele productie moesten afstaan. Op het einde van de eeuw werden de Brugse linnenwevers gedomineerd door twintig kleine kapitalisten, waarvan sommigen meer dan vijftig getouwen bezaten. Deze ontwikkeling heeft de gezellen geen baat gebracht. Zeker, de grote werkgevers betaalden aanvankelijk hogere lonen dan de kleine. Maar vanaf het ogenblik dat ze deze laatsten hadden uitgeschakeld, konden ze met de arbeidskracht doen wat ze wilden. Het antwoord op looneisen was voortaan de lock-out.

De Antwerpse linnenwevers ontsnapten evenmin aan proletarisering. In 1725 verklaarden zij dat enkelen onder hen tegen alle ambachtelijke reglementen in meer dan tien getouwen bezaten, zodat de anderen zich het gras onder de voeten zagen wegmaaien. Hoewel het stadsbestuur het volgend jaar bepaalde dat elke linnenwever hoogstens over zes getouwen mocht beschikken, verloren de kleine meesters in feite het pleit. De nieuwe verordening had namelijk geen betrekking op de producenten van gemengde stoffen. Jan van der Smissen, deken der linnenwevers, kon zijn bedrijf bijgevolg onbeperkt uitbouwen: hij fabriceerde stoffen gemaakt van katoen en linnen. In 1761 stelde hij in zijn atelier 42 arbeiders te werk en bovendien plaatste hij bestellingen bij 341 thuiswerkers. Drie jaar later bezaten hij en vijf andere kapitalisten gezamenlijk 350 getouwen; ongeveer 3.000 arbeiders waren van hen afhankelijk. Intussen hadden de meeste kleine producenten hun zelfstandigheid verloren. In 1764 telde Antwerpen nog maar twintig meester-linnenwevers die 250 arbeiders te werk stelden tegen 64 meesters, 140 gezellen, 15 leerlingen en 500 ongeschoolde linnenwerkers in 1738. Andere Antwerpse nijverheden maakten een gelijkaardige ontwikkeling door. Het eindresultaat was steeds hetzelfde: proletarisering en verpaupering. Op het einde van de eeuw vatten de dekens van het lakenbereidersambacht de sociale gevolgen van industriële concentratie als volgt samen: 'De fabrieken en manufacturen in deze stad dienen doorgaans tot niets dan de verrijking van enkelingen en de verarming van ontelbare weduwen en kinderen.'**[84]**

Afb. 15 Gemiddelde daglonen, uitgedrukt in kilogram roggebrood, van Antwerpse kantwerksters, 1772-1830.

Bron: berekend op basis van C. Lis, *Verarmingsprocessen te Antwerpen, 1750-1850* (4 dln., onuitgegeven doctoraal proefschrift, Brussel, 1975), III, pp 110-116.

Opmerking: in 1795/6 vertegenwoordigden de kantwerksters 40 percent van het totaal aantal tewerkgestelde vrouwen; in 1830 was de verhouding gedaald tot 20 percent.

Het was stellig geen toeval dat de kantindustrie in talrijke steden tijdens de achttiende eeuw voortdurend aan belang won. Geen enkele activiteit leek meer geschikt voor vrouwen en jeugdige werkers. In geen enkele bedrijfstak speelde het circulerend kapitaal der kooplieden-fabrikanten zulk een doorslaggevende rol – de verhouding tussen lonen en grondstoffen was over het algemeen 4 : 1. Kant was daarenboven een zeer vergankelijke waar, zodat een aanhoudende productie gewaarborgd was zolang de mode en dus de vraag stand hield. Tegen 1750 bedroeg het aantal kantwerksters te Antwerpen ruim 10.000 of 25 pct. van de totale bevolking. Te Caen vertegenwoordigden zij in 1792 niet minder dan 84 pct. van alle textielwerkers. Deze omvangrijke arbeidskracht vormde wellicht het meest kwetsbare en meest uitgebuite deel van het hele proletariaat. Zij werden niet beschermd door ambachtelijke reglementen en ze waren volledig overgeleverd aan groothandelaars, die de afzetmarkten controleerden. Daarbij kwam nog dat de kantindustrie in vele steden de enige uitkomst was voor een groeiend aantal vrouwen, kinderen en bejaarden, werkloos geworden ingevolge de achteruitgang der traditionele textielnijverheden, zodat er geen schijn van kans was om menswaardige lonen te bekomen. De arbeidstoestanden der volwassen kantwerksters werden

nog verergerd door de inschakeling van ontelbare pauperkinderen. Talrijke armen- en weeshuizen voorzagen de kooplieden-fabrikanten onophoudelijk van nieuwe effectieven. Sommige instellingen werden met de toestemming van de overheid zelfs ingericht als manufacturen die onder het rechtstreeks toezicht van privé-ondernemers stonden. Het meisjesweeshuis van Potsdam bijvoorbeeld sloot in de tweede helft van de achttiende eeuw een contract met twee kooplui die op zich namen 200-300 meisjes in het kantwerk op te leiden. De 'leertijd' der kinderen werd vastgesteld op zeven jaar, hun werktijd op negen uur per dag. Zij moesten gedurende vijf jaar werken zonder enige vergoeding; daarna ontvingen ze één zesde van het gebruikelijke loon. Onnodig te zeggen dat zulke vormen van extreme exploitatie bijzonder winstgevend waren. In het *dépôt de mendicité* van Beaulieu in Frankrijk, waar vrouwen en kinderen permanent kant klostten voor enkele kooplieden-fabrikanten, bedroeg de maandelijkse nettowinst van deze laatsten in de jaren 1773-75 gemiddeld 38 pct. Al die factoren hebben de prijs van de 'vrije' arbeid tot vrijwel niets herleid. Tegen 1800 was het dagloon van geschoolde kantwerksters te Antwerpen gelijk aan het equivalent van één kilogram roggebrood (afb. 15). Het kan dus nauwelijks verwondering wekken dat meer dan de helft der vrouwen gesteund door het Antwerpse armbestuur kantwerksters waren.

3. Verpaupering en migraties

De arbeiders-armen

Hoewel betrouwbare statistische informatie zeer schaars is, kan er geen twijfel over bestaan dat het pauperisme in het achttiende-eeuwse Europa zowel op het platteland als in de steden voorheen ongekende proporties heeft aangenomen. Steunend op de enquêtes van het *Comité de Mendicité* en op Lavoisier's rapport *De la Richesse territoriale du Royaume de France* raamt Alfred Soboul de omvang van het proletariaat en semi-proletariaat in Frankrijk omstreeks 1790 op ruim 40 pct. van de plattelandsbevolking. Al die mensen mochten als armen worden beschouwd en de meesten zelfs als behoeftigen. Zij hadden geen of te weinig grond om een gezin te onderhouden en hun magere inkomsten waren afhankelijk van talrijke wisselvalligheden. Een slechte oogst jaagde niet alleen de voedselprijzen in de hoogte, maar bracht tevens een verminderde vraag naar landarbeid mee, zodat hun budget dubbel werd aangetast. In de meeste gevallen veroorzaakte een ernstige graanduurte de ineenstorting der textielfabricage met het gevolg dat al wie met huisnijverheid aan de kost kwam door ondertewerkstelling of zelfs volledige werkloosheid werd getroffen. Uit verscheidene monografieën blijkt dat de overgang van armoede naar behoeftigheid voor de landarbeiders en de *manouvriers* maar een stap was: in het (latere) *département du Nord* bedroeg het aantal *indigents* omstreeks 1790 ongeveer 20 pct. van de plattelandsbevolking, in Bretagne was het van de orde van 20-25 pct. en in de berggemeenschappen van de Pyreneeën liep het zelfs op tot 30-40 pct.

Het stedelijk proletariaat breidde zich eveneens sterk uit. In Straatsburg steeg het aantal loonarbeiders van 29 pct. op het einde van de zeventiende eeuw tot 45 pct. in 1784 en in Sedan, waar de linnenfabricage tot de vroege achttiende eeuw door ambachtelijke organisatievormen werd gekenmerkt, maakten zij tegen 1789 niet minder dan 46 pct. der totale bevolking uit. Andere centra waren getuige van een gelijkaardig proletariseringsproces. Aan de vooravond van de Revolutie vertegenwoordigden de loonarbeiders in Troyes 48 pct. der inwoners, in Nantes 50 pct. en in Elbeuf zelfs 60 pct. De armoede van deze sociale categorie kan bezwaarlijk worden

betwist. Te Elbeuf maakten de loonarbeiders in de jaren negentig van de achttiende eeuw slechts 8 pct. van alle grondeigenaars uit en controleerden ze met zijn allen nog geen 4 pct. van de totale rijkdom. Omstreeks dezelfde tijd bezat bijna de helft van de bevolking van Toulouse op het ogenblik van het huwelijk vrijwel niets, tenzij wat meubilair en ander huisraad van weinig waarde. De nalatenschappen bewijzen dat het huwelijksleven de lagere klassen zelden of nooit in staat stelde hun materiële positie te verbeteren. Integendeel, de meeste loonarbeiders en dienstboden lieten slechts schulden na en zij die hun erfgenamen met een batig saldo verrasten, beschikten gezamenlijk over minder dan 1 pct. van de stedelijke rijkdom. Hoe kon het ook anders? De steeds meer overheersende rol gespeeld door het kapitaal in de fabricage, de desintegratie van het ambachtelijk stelsel en de onafgebroken toevloed van ontwortelde plattelandsbewoners verergerden stelselmatig de kwetsbaarheid en de afhankelijkheid der stedelijke werkers. Zij die bij belangrijke exportnijverheden waren betrokken, waren bovendien overgeleverd aan de geringste schommeling van de markt waarop de internationale concurrentie steeds scherper werd. Zoals de geestelijkheid van Lyon in mei 1789 zei:

De voorspoed van onze zijdenijverheid, zo beroemd in geheel Europa, hangt af van duizend omstandigheden. Nu eens is het een koninklijke rouw, dan weer een vorst die de import in zijn rijk verbiedt, een andere keer de oorlog of openbare rampen die de consumptie verminderen; of de schaarste aan zijde en andere grondstoffen doet de fabricage stilvallen. Vandaag kunnen 60.000 arbeiders niet volstaan, morgen zijn 20.000 te veel.

Ze wisten waarover ze het hadden: van 1689 tot 1791 maakte de Lyonese zijdenijverheid zeventien zware crisissen door die telkens algemene werkloosheid en massale behoeftegreep teweegbrachten. Die crisissen laten toe te bevestigen dat de armen moeten omschreven worden als zij die over geen enkele reserve beschikten. Tijdens de catastrofale hongersnood van 1709 bijvoorbeeld was het stadsbestuur van Lyon verplicht 67.160 inwoners of 77 pct. van de totale bevolking te steunen. Hoe meer de ambachtslui door kapitalisten werden gedomineerd des te kwetsbaarder werden ze. Tegen 1790 verdienden ongeveer 39 pct. der volwassen arbeiders in Frankrijk volgens het *Comité de Mendicité* tijdens 'gewone' jaren juist genoeg om de strikte levensbehoeften te dekken. Voor een gezin van vijf personen betekende dit een broodrantsoen van drie kilogram per dag.

In de loop van de achttiende eeuw begonnen verscheidene leden van de Franse elite loonarbeid met armoede gelijk te stellen. Volgens Linguet, advocaat en publicist, omvatte het volk 'al dezen zonder eigendom en zonder vast inkomen, zonder renten en zonder wedden; die leven van een loon als het toereikend is; die lijden als het te gering is; die sterven van de honger als het weg is'. Clicquot de Blervache gaf de volgende frappante formule: 'De arbeid is het enige erfgoed van het volk. Het moet ofwel werken ofwel bedelen'. De scherpzinnigste analyse werd gemaakt door Necker: 'De klasse van de samenleving waarvan het lot door het effect van sociale wetten lijkt bestendig te worden, is samengesteld uit al wie levend van handenarbeid de gebiedende wet van de eigenaars ondergaat en verplicht is zich tevreden te stellen met een loon evenredig aan de loutere levensbehoeften'. De getuigen vergisten zich niet. Een systematische studie van de huwelijkscontracten opgemaakt in de *faubourg Saint-Antoine* te Parijs toont aan dat 30 pct. van de totale bevolking, geraamd op 43.000 inwoners, in het midden van de achttiende eeuw geen contract sloot en dat 56 pct. der contractanten loonarbeiders en kleine ambachtslui waren. Veertig jaar later moest één op drie personen in deze wijk door de overheid worden gesteund – drie keer meer dan het gemiddelde cijfer voor geheel Parijs. Een ander voorbeeld: tegen 1776 vormden de loonarbeiders (de dienstboden niet inbegrepen) te Amiens 31 pct. van de bevolking; allen waren wegens hun armoede vrijgesteld van belasting. Waarbij men moet bedenken dat het om een onderschatting gaat, omdat talrijke seizoenarbeiders en ongehuwde immigranten

zonder beroep niet werden geregistreerd. In Lyon ten slotte vertegenwoordigden de zijdewerkers in de jaren tachtig van de achttiende eeuw niet minder dan 65-70 pct. der gesteunde armen.**[85]**

In Centraal-Europa werd het pauperisme een echt massaverschijnsel. Men heeft onlangs berekend dat tegen het einde van de achttiende eeuw in het westelijk deel van Duitsland meer dan 80 pct. der plattelandsbewoners en in de gebieden ten oosten van de Elbe meer dan 60 pct. der rurale bevolking wegens de minieme omvang van hun uitbating en het enorme gewicht der surplusextractie (tot 40 pct. der bruto-opbrengst) hun inkomen geheel of gedeeltelijk uit loonarbeid of huisnijverheid moesten halen. Hoewel de armoede van die massa's bij gebrek aan kwantitatieve gegevens vooralsnog niet kan gemeten worden, bewijzen talrijke contemporaine getuigenissen dat de overgrote meerderheid permanent op de rand van het subsistentieminimum leefde. Zolang de graanprijzen op een laag niveau bleven en de werkgelegenheid niet werd bedreigd, konden de meeste landlozen en bijna-landlozen wellicht het hoofd boven water houden. Maar een mislukte oogst of tijdelijke werkloosheid impliceerde automatisch hopeloze ellende. Deden beide verschijnselen zich tegelijk voor, dan klopte de dood aan. Tijdens de hongersnood van 1771-73 stierven in Saksen ongeveer 60.000 mensen of 6 pct. van de totale bevolking van de honger. De streken met de grootste concentraties van proto-industriële werkers werden het zwaarst getroffen; in de bergachtige gebieden kwamen 8-9 pct. der inwoners om tegen 2,5 pct. in Niederlausitz, waar de boerenstand in de eigenlijke zin nog overheersend was. Op hetzelfde ogenblik verkeerden op het platteland rond Zürich niet minder dan 42.000 mensen of 31 pct. der rurale bevolking in uiterste nood, waarbij niet eens rekening wordt gehouden met het aantal gesteunde behoeftigen. In het bergachtige Oberland, waar linnenfabricage voor het gros der bewoners het enige bestaansmiddel vormde, was de ellende nog meer uitgesproken. Tegen 1790 werden ongeveer 40 pct. der dorpelingen in dit proto-industriële gebied door de overheid als behoeftigen beschouwd. De stedelijke bevolking was er niet veel beter aan toe. Tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw vertegenwoordigden de *Unterschichten*, dat wil zeggen de loonarbeiders, dienstboden en kleine ambachtslui die op of onder de armoededrempel leefden, in Bonn, Koblenz en Mainz 30-40 pct. der bevolking en in Bazel beliep hun aantal zelfs 50 pct. Overall was volledige behoeftigheid het lot van één op twee armen. Grote steden telden nog meer ellendige gezinnen: in Keulen zouden 24 pct. der inwoners bedelaars geweest zijn en in Berlijn moest één derde der bevolking regelmatig beroep doen op de openbare onderstand.**[86]**

Statistische informatie over het pauperisme in de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw is haast onbestaande. Maar twee cijfers lichten ons in over de rurale armoede: in twee Brabantse dorpen, Overijse en Bierges, moesten omstreeks 1750 respectievelijk 23,5 pct. en 41,5 pct. der gezinnen door de overheid worden gesteund. Volgens de tijdgenoten was de ellende in andere rurale gebieden minstens even groot als in Brabant. In 1762 verklaarden de Staten van Limburg dat ontelbare wevers verplicht waren het platteland te verlaten of te bedelen. Vier jaar later moest de regering aan de landarbeiders in Luxemburg toelating geven om naar het buitenland te vertrekken, omdat zij in hun geboorteland geen bestaansmiddelen meer vonden. En in 1765 klaagden de overheden van het Land van Waas wanhopig over het groeiend aantal 'fatsoenlijke' armen. Rekening houdend met de extreme grondversnippering en de haast volledige afhankelijkheid der plattelandsbewoners van huisnijverheden in vele districten lijken deze uitspraken geenszins overdreven.

Tabel 9 De gesteunde behoeftigen als percentage van de totale bevolking in geselecteerde Zuid-Nederlandse steden,

Stad	Jaar	1755-1794	
		Gesteunde behoeftigen	Behoeftigen
% van de totale bevolking			
Antwerpen	1755	7-8	
	1773	11	
	1787-9	13	20-22
Brussel	1755	7	
Leuven	1755	22	
Ath	1772	8	
Mons	1794	12-13	
Tournai	1794	12-13	
Mechelen	1794	13	26

Bronnen: Lis, *Verarmingsprocessen*, III, pp. 39-40; L. Van Buyten, 'De ellendigen in de moderne bronnen der Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 540; M. van der Auwera, *Funkties en implicaties van openbare ondersteuningsmechanismen te Mechelen, 16e-18e eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1976). pp. 82-86.

Er is geen gebrek aan betrouwbare cijfers betreffende de stedelijke behoeftigen. Op twee na hebben ze echter alle betrekking op gesteunde personen, zodat ze maar van beperkt nut zijn. Zulke gegevens bewijzen namelijk alleen dat een deel der bevolking er zo erg aan toe was dat zij zonder openbare onderstand niet in leven konden blijven.

De voorbeelden van Antwerpen en Mechelen tonen aan dat het totaal aantal *behoeftigen* veel hoger lag dan het aantal *gesteunde* mensen. In de late jaren tachtig van de achttiende eeuw werd maar 13 pct. van de Antwerpse bevolking gesteund, hoewel het armbestuur het aantal behoeftigen op 20-22 pct. raamde, en te Mechelen kwamen in 1794 slechts 2.810 van de 21.557 inwoners in aanmerking voor openbare onderstand, hoewel het stadsbestuur 5.543 'armen' telde. Hoe kunnen die discrepanties worden verklaard? Ingevolge chronisch geldgebrek berustte de steunregeling op een keuze. Het structurele onevenwicht tussen het aantal steunaanvragen enerzijds en de beschikbare financiën anderzijds verplichtte de charitatieve instellingen ertoe ofwel weinig behoeftigen behoorlijk bij te staan ofwel aan velen niet meer dan een aalmoes te geven. Meestal opteerde het armbestuur voor het tweede 'redmiddel'. Als het aantal behoeftigen bleef stijgen, werd zulk een politiek echter onhoudbaar. Te Antwerpen bijvoorbeeld ontving een bejaarde zonder bestaansmiddelen in de jaren tachtig het monetair equivalent van 2 à 2,5 kilogram roggebrood. Na aftrek van de strikte uitgaven voor huishuur, verwarming en verlichting kon de beneficiant zich in gewone jaren minder dan anderhalve kilogram roggebrood per dag aanschaffen. Een verdere vermindering van dit overlevingsrantsoen was uitgesloten.

Vandaar dat het Antwerpse armbestuur zijn toevlucht nam tot de andere ‘remedie’: strengere selectie. Tot 1798 kon een behoeftig gezin met twee kinderen ten laste aanspraak maken op openbare onderstand. In 1799 werd het minimum aantal kinderen op drie gebracht, in 1823 op vier en in 1837 op vijf. In het laatste jaar werd bovendien gestipuleerd dat alle kinderen jonger dan twaalf jaar moesten zijn en dat het gezinshoofd niet meer dan 1,65 *francs* per dag mocht verdienen, d.i. het equivalent van 6 à 7 kilogram roggebrood. Dat impliceerde niet dat alle andere behoeftige gezinnen aan hun lot werden overgelaten. Het betekende echter dat ze door het armbestuur werden overgeheveld naar de *secours casuel* of naar de *secours accidentel*. In het eerste geval ontvingen ze vaak nog steun tijdens de wintermaanden, in het tweede geval alleen in uitzonderlijke omstandigheden (hongersnood bijvoorbeeld). Kortom, hoe langer hoe meer behoeftigen werden van de officiële armenlijsten geschrapt en kwamen in een soort van ‘wervingsreserve’ terecht.

Komt het werkelijk aantal *behoeftigen* opgegeven door het armbestuur overeen met het aantal *armen*? Het antwoord hangt af van de definitie van ‘armoede’. Ja, als men een persoon alleen als arm bestempelt wanneer hij zijn strikte levensbehoeften niet kan dekken. Neen, als men het begrip toepast op al wie over niets anders dan zijn arbeidskracht beschikt. De tweede optie impliceert dat de armen op het einde van het *ancien régime* niet minder dan twee derde van de Antwerpse bevolking vertegenwoordigden. Wij menen dat dit cijfer het meest aan de werkelijkheid beantwoordt. Immers, meer dan de helft der inwoners was tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw bij de textielfabricage betrokken, haast 79 pct. van die textielwerkers waren volledig bezitloos en zij vormden het grootste deel der gesteunde bevolking: 40-50 pct. der volwassen mannen, 69 pct. der volwassen vrouwen en 90 pct. der kinderen. De familiale levenscyclus bepaalde of de loonarbeider op een zeker ogenblik al dan niet in aanmerking kwam voor openbare onderstand. Het aantal kinderen, de ouderdom en eventueel de gezondheidstoestand waren van doorslaggevend belang. Niet armoede als dusdanig, aangezien de meerderheid arm was. Vandaar dat het gros der gesteunde behoeftigen haast overal uit kinderen, weduwen, bejaarden, zieken en gebrekkigen bestond, met andere woorden individuen die wegens hun sekse of hun zwakke fysieke conditie niet eens het minimum loon van een gezonde volwassen arbeider konden trekken of die helemaal niet konden werken. Terecht stelde E. Buret in 1836 te Parijs de retorische vraag: ‘Moeten zij, alvorens op de armenlijst te worden geplaatst, zich dan in zulke staat van nood bevinden die reeds de naam van ellende draagt, in een afschuwelijke situatie waarin één ontbering meer, hoe gering ze ook weze, de gemene grenzen der fysieke en morele draaglijkheid overschrijdt’.**[87]**

Hetzelfde was waar in Engeland. De enige betrekkelijk gedetailleerde gegevens over het aantal gesteunde paupers te onzer beschikking zijn die in de *Abstract of Returns Relative to the Relief of the Poor* voor 1802-03, volgens dewelke één miljoen personen of 11 pct. van de totale bevolking van Engeland en Wales openbare onderstand ontvingen. Hoewel de telling even onvolledig als onnauwkeurig is (paupers *binnen* de lokale armenhuizen werden niet geteld, terwijl zij die twee of drie keer gedurende het jaar steun aanvroegen hoogstwaarschijnlijk meer dan eens werden opgetekend), kunnen er twee belangrijke conclusies uit getrokken worden. Ten eerste was het aantal *gesteunde behoeftigen* in Engeland en Wales in ‘gewone’ jaren van dezelfde orde van grootte als in de andere West-Europese landen. En ten tweede was deze specifieke categorie net zoals op het continent hoofdzakelijk samengesteld uit fysiek zwakke personen: globaal genomen bestond 50 pct. van alle permanent buitenshuis gesteunden uit kinderen onder de vijftien jaar en 9 à 20 pct. uit bejaarde, zieke en gebrekkige individuen. Het feitelijk aantal *behoeftigen* mag wellicht worden verdubbeld. Hoe dan ook, het pauperisme heeft

ook hier in de loop van de achttiende eeuw grotere proporties aangenomen. De approximatieve uitgaven voor armenzorg per hoofd van de bevolking stegen namelijk van nauwelijks 2 shilling omstreeks 1700 tot 9 à 10 shilling in 1802/03. Terloops: het laatste bedrag was net voldoende om een familie van vier of vijf personen gedurende één maand in leven te houden. Aangezien de kosten van levensonderhoud in dezelfde periode slechts verdubbelden, lijkt het niet ongerijmd te veronderstellen dat het aantal *behoefligen* als percentage van de totale bevolking in de vroege negentiende eeuw twee tot drie keer hoger lag dan honderd jaar vroeger. Het is trouwens opvallend dat de Engelse intelligentsia net zoals haar Franse tegenhanger de term 'arm' steeds vaker gebruikte om iemand te beschrijven die alleen over zijn arbeidskracht beschikte. Patrick Colquhoun, een vriend van Adam Smith, was niet de enige die een scherp onderscheid maakte tussen armoede, 'de situatie van al wie moet werken voor de kost', en behoeftigheid, de situatie van ieder wiens arbeid te kort schiet voor zijn onderhoud. Coleridge legde nog meer nadruk op de nauwe relatie tussen armen en arbeiders, 'die we door een geladen maar erg toepasselijke verandering in ons taalgebruik nu gewend zijn de *labouring poor* te noemen. [88]

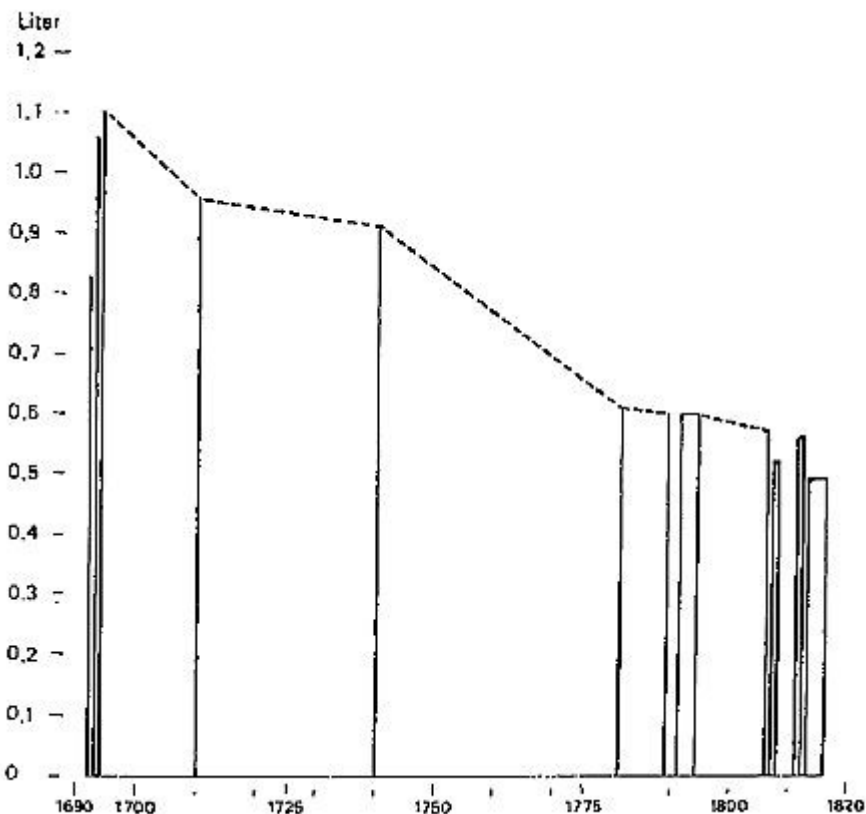
Ten einde de graad van verpaupering tijdens het *ancien régime* en in de negentiende eeuw te berekenen, maken vele historici gebruik van loonreeksen en indices van de kosten van levensonderhoud. Deze methode verschaft ongetwijfeld waardevolle aanduidingen over de wijzigingen in het reële inkomen dat bepaalde categorieën (voornamelijk volwassen mannen die fulltime waren tewerkgesteld) uit loonarbeid konden halen. Zij laat echter niet toe hun eigenlijke levensstandaard te bestuderen, laat staan het budget van hun familie of de gemiddelde verdiensten der werkende bevolking in haar geheel. Zoals T.S. Ashton schreef: 'We hebben geen behoefte aan één enkele index maar aan vele, elke afgeleid van kleinhandelsprijzen, elke beperkt tot een vrij korte periode, elke betrekking hebbend op één enkel gebied en daarbinnen wellicht op één enkele sociale of professionele categorie.' En zelfs dan zijn de problemen niet opgelost. Het volstaat niet het loon van het gezinshoofd te kennen; men moet ook op de hoogte zijn van de lonen van zijn vrouw en kinderen. Verder is het volstrekt noodzakelijk over informatie te beschikken betreffende ondertewerkstelling en werkloosheid, omdat die variabelen van een theoretisch behoorlijk inkomen een echte karikatuur kunnen maken. Ten slotte moet aandacht worden besteed aan lange termijn wijzigingen in de uitgavenstructuur, De geleidelijke omschakeling naar andere voedingswaren of kleding, het gebruik van nieuwe soorten van brandstof en de verschuivingen in de woontoestanden kunnen de index van de kosten van levensonderhoud immers diepgaand beïnvloeden. Indien deze voorwaarden niet vervuld zijn, is het gevaar niet denkbeeldig dat de loongegevens volkomen foutief worden geïnterpreteerd. Het voorbeeld van Antwerpen bewijst dit afdoend. Tegen 1850 waren de reële lonen der volwassen mannelijke arbeiders gemiddeld slechts 5 à 10 pct. lager dan omstreeks 1780. Toch blijkt zich in deze periode een massaal verpauperingsproces te hebben voltrokken: het hoofdelijk verbruik van broodgraan, vlees, gezouten vis en bier daalde met respectievelijk 20 pct., 22 pct., 49 pct. en 57 pct. De verklaring moet in een combinatie van twee factoren worden gezocht. In de eerste plaats veroordeelde de ondergang der traditionele textielnijverheid duizenden vrouwen en kinderen tot werkloosheid. In het tweede kwart van de negentiende eeuw telde Antwerpen nog maar 37 pct. vrouwen betrokken bij één of andere bedrijvigheid tegen ruim 56 pct. op het einde van het *ancien régime*. De afnemende vraag naar vrouwelijke arbeidskracht had op haar beurt een scherpe loonsvermindering ten gevolge: in de jaren vijftig van de negentiende eeuw bedroegen hun reële lonen hoogstens 70 pct. van het vroegere niveau. Tegelijkertijd verdween de behoefte aan kinderarbeid. Kinderen onder de veertien jaar konden na 1820 nog maar in enkele economische sectoren hun brood verdienen. In de tweede plaats stegen de huishuren tussen 1780 en 1850 met niet minder dan 135 pct. Hoewel de armen aan deze dramatische

prijsstijging het hoofd poogden te bieden door de meest minderwaardige en dus goedkoopste woonruimte te betrekken, waren zij verplicht een steeds groter deel van hun budget aan huishuur te besteden – 30 pct. omstreeks 1850 tegen 14 pct. zeventig jaar vroeger. Samengevat: naar gelang van de samenstelling van het gezin daalde het reële inkomen der werkende bevolking met 10-30 pct., terwijl dubbel zoveel moest uitgetrokken worden voor huishuur. [89]

De hoeveelheid en de aard der verbruikte levensmiddelen zijn wellicht de beste criteria om de levensstandaard van een pre-industriële bevolking objectief te meten. Ongelukkig genoeg zijn statistische gegevens over lange termijn wijzigingen in het hoofdelijk voedselpakket tijdens de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw vooralsnog te fragmentarisch om louter en alleen op grond van deze informatie beslissende conclusies te trekken. De grootscheepse uitbreiding van ‘armoedegewassen’ wijst nochtans ontegenzeggelijk op een massale verpaupering. Immers, ‘verplicht zijn om zich met maïs te voeden i.p.v. tarwe, met aardappelen i.p.v. rogge en in sommige gebieden zoals Bretagne zelfs i.p.v. boekweit betekende’, zoals M. Morineau opmerkt, ‘een verlies van standing, een achteruitgang waarvan de fataliteit zolang mogelijk werd uitgesteld’.

Alle landen van West- en Centraal-Europa beleefden in de eeuw na 1750 een indrukwekkende expansie van de aardappelbouw. Tot omstreeks 1740 schommelde het hoofdelijk graanverbruik in de Zuidelijke Nederlanden tussen 0,9 en 1 liter per dag. Daarna greep een spectaculaire daling plaats: haast 40 pct. tussen 1740 en 1790 en nogmaals 10 pct. in de periode 1790-1814 (afb. 16). Dit impliceerde een vermindering van 650-800 calorieën per persoon en per dag. De gelijktijdige uitbreiding van de aardappelbouw bood echter een gedeeltelijke compensatie. Tegen het tweede decennium van de negentiende eeuw werd de gemiddelde consumptie van die ‘mirakelknollen’ in de Zuidelijke Nederlanden, met uitzondering van het *département des Deux-Nèthes*, op 700-750 gram of 490-525 calorieën per hoofd en per dag geraamd. De kwantitatieve achteruitgang der voedselconsumptie zou dus globaal genomen 20 à 40 pct. hebben bedragen. Voorzeker geen overschatting, want de substitutie van aardappelen voor rogge en tarwe in Vlaanderen liet maar een demografische toename van 30 pct. toe, terwijl de bevolking in feite verdubbelde.

Afb. 16 De daling van het gemiddeld hoofdelijk graanverbruik op het Vlaamse platteland, 1692-1816.

Bron: gebaseerd op C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentatiun dans les Pays-Bas autrichiens* (Gent en Leuven, 1975), p. 257.

Bij gebrek aan statistische informatie kunnen gelijkaardige berekeningen niet worden gedaan voor andere Europese landen. Hoe dan ook, in de jaren 1812-13 schommelde het aardappelverbruik in de meeste gewesten der Noordelijke Nederlanden tussen 500 en 1.200 gram per hoofd en per dag. In Frankrijk breidde de aardappelbouw zich voornamelijk langsheen de oostelijke grens uit. Omstreeks 1801 bedroeg het aandeel van deze knollen in het menu der Lotharingse bevolking gemiddeld 18 pct. tegen nauwelijks 5 pct. rond 1750. Tegen 1812-13 schommelde het hoofdelijk aardappelverbruik in de oostelijke *départements* tussen 300 en 500 gram per dag; in de Vogezen liep het zelfs op tot 700 gram. Contemporaine getuigenissen tonen aan dat zulk een dieet overal met extreme armoede werd geassocieerd. Hetzelfde was waar voor de maïsconsumptie, die in Zuidwest-Frankrijk meer dan verdubbelde tussen 1750 en 1840. In Centraal-Europa vond de aardappelverbouw pas algemeen ingang na de catastrofale hongersnood van 1771-73. Tegen de vroege negentiende eeuw werden reeds 300.000 hectare of 1,5 pct. van het Duitse grondgebied met aardappelen beplant, een dagelijks rantsoen van 200 gram per persoon verstrekkend. In de loop der volgende decennia vervijfvoudigde de globale productie en werden aardappelen het voedsel bij uitstek der lagere klassen. Friedrich List, de beroemde staathuishoudkundige, schreef in 1844: ‘Onder de noodzakelijkste levensmiddelen worden in vele streken van Duitsland aardappelen zonder zout begrepen, een soep met zwart brood..., haverbrei en, hier en daar, zwarte knoedels... Ik heb districten gezien waar een haring... tijdens de maaltijd van hand tot hand ging om iedereen in staat te stellen... aan zijn aardappelen wat pittigheid en smaak te geven.’ In Ierland, de Hebriden en de Schotse Hooglanden waren broodgranen tegen de vroege negentiende eeuw helemaal vervangen geworden door aardappelen. Volgens sommige auteurs zou het verbruik van deze ‘gezonde knol’ in Ierland zelfs tot 10-12 pond per persoon en per dag zijn opgelopen. Wat er ook van weze, aan de

buitengewone betekenis van de aardappel voor de armen in deze gebieden kan niet getwijfeld worden. Sir John Sinclair, een Schotse landbouwkundige en schrijver, vertolkte geen individueel standpunt toen hij in 1812 noteerde: ‘Men kan zich moeilijk voorstellen hoe de mensen op het land zouden overleefd hebben zonder de gelukkige introductie en grootscheepse verbouw van deze waardevolle plant.’ In Engeland ten slotte zou het aardappelrantsoen tussen 1775 en 1795 gestegen zijn van 200 tot 400 gram per hoofd en per dag. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw lijkt ‘de laagste soort van menselijk voedsel’, zoals Caird de aardappel later beschreef, steeds in belang te zijn toegenomen. Als we tenminste geloof mogen hechten aan G.R. Porter, die in 1851 verklaarde: ‘Behoudens in jaren van schaarste nemen alle Engelsen, uitgezonderd wellicht de bewoners van het hoge Noorden en dan nog maar gedeeltelijk, hun toevlucht tot rogge- of gerstebrood ; een groter en toenemende aantal voedt zich echter in hoge mate met aardappelen.’**[90]**

Er zijn enkele ramingen van de gemiddelde *per capita* voedselconsumptie in steden en regio’s op het einde van het *ancien regime* beschikbaar. Ongeacht het feit dat ze te schaars zijn om veralgemeningen toe te laten, vertonen deze gegevens het grote nadeel van alle ‘gemiddelden’: zij vertellen ons niets over het feitelijk voedselpakket der verschillende sociale klassen. Toch kunnen we uit zulke abstracties iets leren.

Rond 1800 beschikte iedere inwoner van de Zuidelijke Nederlanden over het volgend theoretisch dagrantsoen:

Tabel 10 Gemiddeld hoofdelijk voedselpakket in de Zuidelijke Nederlanden, omstreeks 1800

Voedingswaren	Hoeveelheid	Aantal calorieën	Consumptie per hoofd en per dag		
			Voedingsstoffen (in gram)		
			Eiwitten	Vetten	Koolh.
Brood*	500 gram	1250	35,3	14,6	257,9
Aardappelen	700 gram	490	11,4	0,5	106
Vlees	27 gram	60	5,0	4,5	-
Boter	27 gram	205	0,1	22,7	-
Kaas	1 gram	3	0,2	0,1	-
Vis	6 gram	13	2,5	1,1	-
Suiker	5 gram	17	-	-	4,4
Siroop	3 gram	7	-	-	-
Rijst	1 gram	3	-	-	-
Eieren	0,137	10	0,8	0,7	-

Melk	0,082 liter	5	2,7	3	3,8
Karnemelk	0,411 liter	122	12,2	1,5	14,0
Groenten	0,030 liter	45	3,0	0,2	7,5
Totaal		2230	73,2	48,9	393,6
Bier	0,500 liter	225	of	of	of
Jenever	0,016 liter	45	14 %	10 %	76 %
Wijn	0,012 liter	8			
Algemeen totaal		2508			

Bron: gebaseerd op de tabel in Vandenbroeke, *Agriculture*, p. 593. * Gemengd brood bestaande uit 2/3 rogge en 1/3 tarwe

Vanuit kwantitatief oogpunt gaf dit voedselpakket voldoening. De dagelijkse behoefte aan calorieën van een vijfpersoonsgezin (twee werkende ouders en drie kinderen van respectievelijk drie, zes en twaalf jaar) mag immers op 10.900 à 12.200 eenheden worden geraamd of 2.180 à 2.440 per persoon. Het volstaat nochtans niet een behoorlijk aantal calorieën op te nemen, er moet rekening worden gehouden met de chemische samenstelling der voedingswaren. De meeste specialisten zijn het er over eens dat een evenwichtig dieet uit 15 pct. eiwitten, 25-30 pct. vetten en 55-60 pct. koolhydraten moet bestaan. Zij beklemtonen bovendien het essentiële belang van dierlijke eiwitten, die alle noodzakelijke aminozuren bevatten. Over het algemeen wordt aanvaard dat voor volwassenen minstens één derde der eiwitten van dierlijke oorsprong moeten zijn en voor kinderen meer dan de helft. Als men deze verhoudingen voor ogen houdt, dan wordt het duidelijk dat het gemiddeld voedselpakket in de Zuidelijke Nederlanden op het einde van het *ancien régime* in hoge mate deficiënt was. De opname van dierlijke eiwitten bedroeg nauwelijks 24 gram of één derde van het totaal en het aantal calorieën geleverd door vetten was volstrekt onvoldoende.

Voeg daarbij de onevenwichtige calcium/fosfor verhouding, het bijna totaal gemis aan vitamine A en het schromelijk tekort aan vitamine D, en het wordt begrijpelijk waarom zoveel kinderen tussen negen maanden en drie jaar stierven, waarom het beenderstelsel van ontelbare overlevenden misvormd was en waarom talrijke volwassenen aan ernstige oogziekten leden. Net zoals in de huidige ontwikkelingslanden stierven de meeste mensen in de achttiende eeuw niet zozeer rechtstreeks van de honger, als wel van ziekten waarvoor een slechte voeding de weg had gebaad.

De meest fundamentele vraag is nog onbeantwoord gebleven. Hoeveel inwoners van de Zuidelijke Nederlanden 'genoten' omstreeks 1800 van dit 'gemiddeld' voedselpakket? Enkele approximatieve berekeningen tonen aan dat de lagere klassen geenszins in staat waren om zich het gros der vermelde voedingswaren aan te schaffen.

De Antwerpse *labouring poor* zijn daarvan een voorbeeld. Laten we twee vijfpersoonsgezinnen nemen die resp. negentien en elf stuiver per dag verdienden.

Tabel 11 Inkomen uit lonen van twee Antwerpse typegezinnen omstreeks 1800

Gezinsleden	Eerste geval		Tweede geval	
	Beroep	Dagloon (stuiver)	Beroep	Dagloon (stuiver)
Vader	Metsserdiender	12	Textielwerker	6
Moeder	Naaister	4	Kantwerkster	2
1e kind	Textielwerker	2	Textielwerker	2
2e kind	Textielwerker	1	Textielwerker	1
3e kind	-	-	-	-
Totaal		19		11

Bron: Lis, *Verarmingsprocessen*, III, pp. 100-18, IV, pp. 215-9.

Die lonen vertegenwoordigden de meest frequente remuneraties te Antwerpen tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw. Als we van de optimistische veronderstelling uitgaan dat alle familieleden gedurende 270 dagen aan de slag konden, dan bedroeg hun gezamenlijk inkomen in het eerste geval 5.130 stuiver per jaar en in het tweede 2.970. Terloops: uit een analyse der Antwerpse ‘armenlijsten’ blijkt dat een ‘gemiddeld’ arbeidersgezin van vijf personen omstreeks 1780 een feitelijk inkomen had van 3.460 stuiver per jaar, inbegrepen de gebeurlijke steun van het armbestuur. Aangezien de uitgaven voor huishuur, verwarming en verlichting minstens 20 pct. van het budget in beslag namen, konden onze twee ‘typefamilies’ respectievelijk ca. 4.100 en ca. 2.380 stuiver aan voedingswaren besteden. Om hen het hele jaar door te voeden volgens de normen van het ‘gemiddeld’ voedselpakket (*zonder* alcoholische dranken) waren echter ca. 5.500 stuiver vereist. Zelfs in de meest gunstige omstandigheden (lage prijzen en volledige tewerkstelling) volstond het inkomen van beide ‘typefamilies’ op verre na niet om alle vermelde voedingswaren te kopen; de eerste kwam 25 pct. te kort, de tweede niet minder dan 57 pct. Hoe was het voedselpakket van de *arbeiders-armen* dan in werkelijkheid samengesteld? Tabel 12 verschaft het antwoord. Zij toont welke hoeveelheid roggebrood, aardappelen, vlees, boter, kaas *of* vis elke ‘typefamilie’ zich na aftrek van alle andere uitgaven dagelijks kon aanschaffen, alsmede het corresponderend aantal calorieën.

Tabel 12 Koopkracht van twee Antwerpse typegezinnen omstreeks 1800

Voedingswaren	Eerste geval		Tweede geval	
	Hoeveelheid (in gram)	Aantal calorieën	Hoeveelheid (in gram)	Aantal calorieën
Roggebrood	7.640	14.590	4.440	8.480
Aardappelen	20.740	14.520	12.040	8.425

Vlees	1.210	2.730	700	1.585
Boter	1.100	8.240	640	4.785
Kaas	1.575	4.410	915	2.560
Vis	3.025	7.045	1.755	4.090

Het is duidelijk dat de lagere klassen bijna uitsluitend waren aangewezen op roggebrood en aardappelen. De metsersdiendersfamilie kon benevens deze armoedelevensmiddelen nog wat vlees of kaas kopen – steeds op voorwaarde dat alle leden 270 dagen per jaar werk hadden en dat de voedselprijzen laag bleven. Maar de textielwerker slaagde er nooit in zijn familie een behoorlijke *hoeveelheid* roggebrood of aardappelen te bezorgen; hun hoofdelijk overlevingsrantsoen bevatte nauwelijks 1.700 calorieën. De geldigheid van dit cijfer staat buiten kijf: in 1814 oordeelde het Antwerpse armbestuur dat een arme weduwnaar met drie kinderen ten laste het moest kunnen stellen met iets meer dan een halve kilogram aardappelen, juist een halve kilogram roggebrood en 22 gram vet per dag en per persoon, d.i. het equivalent van 1.510 calorieën. En de ellende had haar hoogtepunt nog lang niet bereikt. De ontstellende wijze waarop de levensstandaard van het armste deel der Antwerpse bevolking tijdens de eerste helft der negentiende eeuw werd aangetast, blijkt overduidelijk uit een vergelijking tussen de gemiddelde hoofdelijke calorieënopname der bestendig gesteunde families in 1780 en 1850 (twee jaren van lage prijzen). We zijn als volgt te werk gegaan. De lonen van alle familieleden werden samengeteld en aangevuld met de bijstand verleend door het armbestuur. De gezinnen en hun globale inkomsten werden dan ingedeeld naar gelang van het aantal leden per familie. Vervolgens werd het gemiddeld bedrag besteed aan huishuur afgetrokken van het gemiddeld gezinsinkomen (steun inbegrepen), waarna de resterende som werd omgezet in het voedsel dat het hoogste aantal calorieën per prijseenheid opleverde, namelijk roggebrood in 1780 en aardappelen in 1850.

Tabel 13 Gemiddelde calorieënopname per hoofd en per dag van gesteunde Antwerpse armen in 1780 en 1850

Aantal gezinsleden	Aantal calorieën per hoofd en per dag		Procentuele verschuiving
	1780	1850	
1	3.765	1.863	- 50,5
2	3.342	1.863	- 44,2
3	2.365	1.806	- 23,8
4	2.145	1.503	- 28,7
5	2.106	1.177	- 44,1
6	1.819	1.385	- 23,9
7	1.883	1.653	- 12,2

8	1.641	1.530	- 6,8
9	1.886	1.560	- 17,3
10	1.594	1.395	- 12,5

Bron: C. Lis en H. Soly, 'Food Consumption in Antwerp between 1807 and 1859', *The Economic History Review*, 2nd ser., 30 (1977) p. 479.

De cijfers spreken voor zich. In het midden van de negentiende eeuw leefden de Antwerpse paupers bestendig op de rand van de hongerdood. Zelfs indien ze geen cent uittrokken voor verwarming, verlichting en kleding konden zij hun honger niet stillen. Een exclusief aardappeldieet impliceerde bovendien een volstrekt gemis aan dierlijke eiwitten, vetstoffen en vitamines A en D.

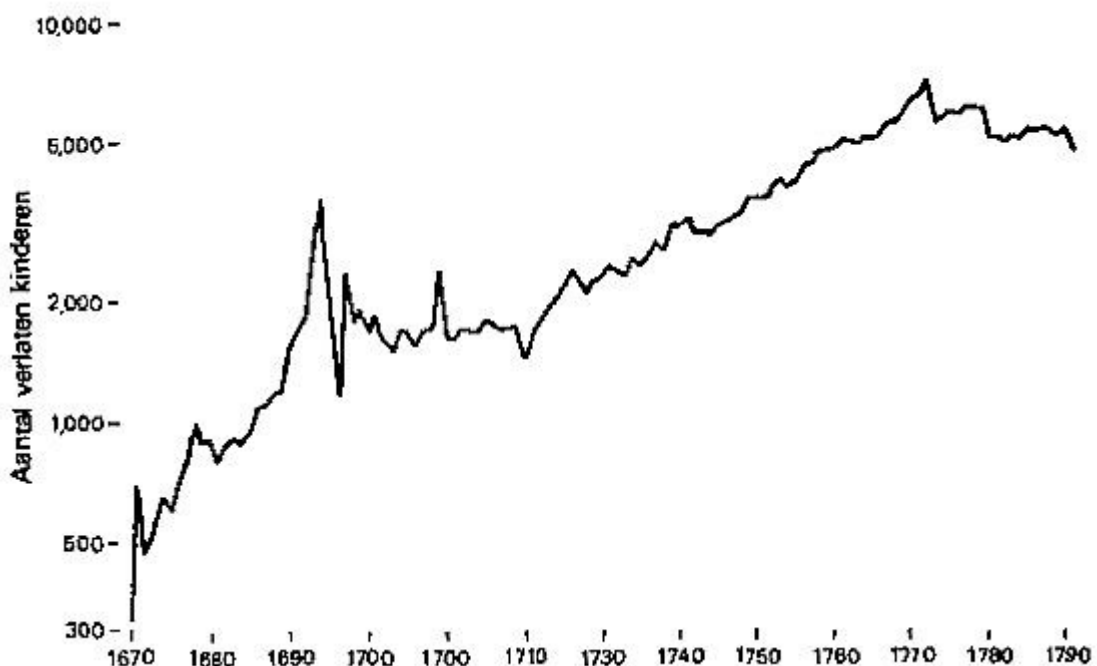
Geen wonder dat de geneeskundige commissie ingesteld door de overheid in 1844 noteerde dat 'talrijke arbeiders onder de normale grootte blijven en dat hun beenderen niet de gebruikelijke rechtheid hebben'. Gelijkaardige verklaringen werden afgelegd in vele Belgische steden, ongeacht hun specifieke economische functie. In Gent, een belangrijke industriestad, en in Brussel, een centrum van handwerksproductie en administratie, was de daling van de hoofdelijke graan-, vlees- en bierconsumptie trouwens van dezelfde orde van grootte als in Antwerpen. Kortom, aardappelen, koffie en andere surrogaten lijken de enige voordelen te zijn geweest die de '*labouring poor*' tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw uit de economische groei hebben gehaald.

Hoe speelden die mensen het klaar om in leven te blijven? Het is onmogelijk dit probleem bij middel van statistische gegevens op te lossen. Te veel bronnen ontbreken, terwijl andere onvolledig of onbetrouwbaar zijn. Talrijke sociale verschijnselen ontsnappen ons daarenboven, omdat ze nergens zichtbare sporen hebben nagelaten. Men hoeft maar te denken aan het onderling hulpbetoon. Enkele aspecten van dit belangrijke redmiddel kunnen weliswaar gemeten worden, zoals het samenwonen van alleenstaande bejaarden of weduwen en het inwonen van ouders bij hun gehuwde kinderen, maar de meeste kunnen niet gekwantificeerd worden om de eenvoudige reden dat ze in geen enkele bron systematisch werden opgetekend. Wil men zich toch een idee vormen van de dagelijkse strijd der lagere klassen om het loutere bestaan, dan moet men een beroep doen op kwalitatief bewijsmateriaal. Benevens de beroemde rapporten van sociologen *avant la lettre* zoals Henry Mayhew, L.R. Villermé en Eduard Ducpétiaux, verschaffen de brieven geschreven door de paupers zelf kostbare inlichtingen. Zij leren ons dat hulp van de familie of van de burens veelal de steunaanvraag bij het armbestuur voorafging en dat de openbare instellingen slechts in uiterste nood werden aangesproken. De lectuur van die schrijnende krabbels gesteld in een haast fonetische taal, is van het allergrootste belang ten einde enig inzicht te verwerven in het 'vernederingsbewustzijn' der lagere klassen. Steeds opnieuw merkt men hoezeer zij zich schaamden voor hun behoeftigheid. Vaak vermeden zij naar de kerk te gaan of hun kinderen naar school te sturen, omdat zij zich bij ontstentenis van een 'gepaste' kleding niet als 'menselijke wezens' konden manifesteren. En velen beschouwden hun gedwongen samenwonen in krotwoningen als een 'varkensachtige toestand', want, zoals een Antwerpse pauper het uitdrukte, 'als men met zijn zessen in één bed moet slapen, dan trekt het er sterk op'. Laten we het laatste woord geven aan de Lyonese zijde werkers, die in 1780 wanhopig uitriepen:

'Hoe wij het gedaan hebben? Vraag het aan zoveel meesters die zijn uitgeweken of die tot de staat van bedelaars zijn

herleid geworden. Vraag het in de hospitalen waar onze verlaten kinderen zich ondanks de kreet van de natuur elke dag ophopen. Vraag het aan hen die de spaargelden en nalatenschappen van hun ouders hebben zien verloren gaan. En als gij nog beter wilt begrijpen hoe wij ons miserabele bestaan tot op heden hebben kunnen rekken, kom dan in onze ateliers. Gij zult zien dat de werkers zich staande houden door een bovenmatige inspanning van achttien of negentien uur per dag, door een continue arbeid die zelfs niet tijdens feesten en zondagen wordt onderbroken. Gij zult zien hoe ze, oververmoeid, levensmiddelen weigeren of zich verlustigen in de afval versmaad door de rijken, hoe ze onafgebroken op de meest geringe behoeften bezuinigen. Gij zult zien dat ze met lompen bedekt zijn en dat hun krotwoningen haast ineensstorten. Ziedaar de middelen die velen onder hen op de been hebben gehouden.' [91]

Een loutere stijfijgure? Alle beschikbare gegevens bewijzen dat het tegendeel waar is. Het *Hôpital des Enfants-Trouvés* van Parijs moest in de vroege jaren zeventig bijna vijfentwintig keer meer zuigelingen en jonge kinderen opnemen dan honderd jaar vroeger (van 312 in 1670 tot 7.676 in 1772). Andere Franse steden waren getuige van dezelfde tragedie. In 1790 was het aantal vondelingen te Clermont twee en een half keer hoger dan in de jaren veertig en het hospitaal van Rennes nam in 1782 drie keer meer verlaten kinderen op dan in 1774. De meeste provinciale instellingen waren wegens hun beperkte financiën echter niet opgewassen tegen de aanhoudende toename van vondelingen. Zij weigerden bijgevolg kinderen te herbergen of transporteerden ze in groep naar Parijs. Vele ouders betaalden zelfs de vervoerders die van deze trafiek hun broodwinning maakten om hun kinderen naar de hoofdstad te brengen. Vandaar dat gemiddeld 20-30 pct. van de kinderen opgenomen in het Vondelingenhuis van Parijs uit de provincies afkomstig waren. Uit talrijke getuigenverklaringen blijkt dat sommige ouders in zulke ellende verkeerden dat ze zich voor eens en altijd van hun nieuwe, ondraaglijke last moesten ontdoen. Anderen koesterden blijkbaar de hoop hun kinderen na enkele jaren terug te kunnen nemen – vermoedelijk vanaf het ogenblik waarop deze laatsten in staat zouden zijn zelf hun dagelijks brood te verdienen. Zij maakten zich illusies omtrent de bescherming geboden door het tijdelijk *dépôt*. Globaal genomen stierven negen op tien kinderen tijdens de reis naar de hoofdstad of binnen de drie maanden na hun opneming in de *Couche*, terwijl de overlevenden maar één kans op tien hadden om de leeftijd van 10 tot 12 jaar te bereiken.

Afb. 17 Aantal verlaten kinderen opgenomen in het *Hôpital des Enfants-Trouvés* van Parijs, 1670-1791.

Bron: C. Delasselle, 'Les enfants abandonnés à Paris au XVIIIe siècle', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, 30 (1975), p. 189.

In Engeland lagen de zaken niet anders. In 1756 beslisten de autoriteiten dat het Londense Foundling Hospital geen enkel kind onder de twee maanden meer mocht weigeren. Binnen de 46 maanden werden ongeveer 15.000 baby's naar het Hospital gebracht; meer dan 68 pct. stierven. Toch viel dit cijfer in het niet bij die van andere instellingen. Gealarmeerd door de rapporten van Jonas Hanway, een succesvol zakenman en gouverneur van het Foundling Hospital, stelde het House of Commons in 1776 een commissie aan met de opdracht het vondelingenprobleem grondig te onderzoeken. Zij kwamen tot de onthutsende vaststelling dat maar zeven kinderen op elke honderd die de werkhuizen betraden onder de leeftijd van twaalf maanden daar in leven bleven. Eén jaar later stipuleerde de zogenaamde Hanway's Act dat geen enkel kind nog langer dan drie weken in een werkhuis mocht verblijven; ofwel moest aan de moeder voldoende steun worden verleend om haar in staat te stellen thuis voor haar kinderen te zorgen ofwel moesten ze worden uitbested – bij voorkeur op het platteland. Het is vermeldenswaard dat Hanway blijkbaar filantropie, vaderlandsliefde en eigen belang wist te combineren: zijn Marine Society rustte tussen 1756 en 1815 niet minder dan 31.000 jongens uit voor dienst op zee.

Ontwortelde mensen

De absolute verpaupering der lagere klassen kan ten slotte worden afgeleid uit de groeiende omvang en intensiteit der migratiebewegingen. Zeker, zijn geboorteplaats verlaten in de hoop elders bestaansmiddelen te vinden, was geen nieuw verschijnsel in de Europese geschiedenis. Sinds de late middeleeuwen was het aantal behoeftigen op zoek naar werk aanhoudend toegenomen. In de loop van de achttiende eeuw werd fysische mobiliteit echter het levenslot van grote massa's, wier laatste redmiddelen uitgeput waren. Migratie kon drie verschillende vormen aannemen: de loutere seizoenbeweging waarbij de pauper zijn huis maar enkele maanden per jaar verliet, een tijdelijke verplaatsing waarbij hij voor verscheidene jaren vertrok en dan naar zijn geboorteparochie terugkeerde, en bestendige emigratie, gewoonlijk van het platteland naar de stad, maar ook naar het buitenland en zelfs naar een ander continent.

De eerste soort van mobiliteit was, zoals Oliver Hufton in een meesterlijke synthese heeft aangetoond, overheersend in het achttiende-eeuwse Frankrijk. Voor ontelbare *manouvriers* werd seizoenmigratie het enige middel om hun lapje grond te behouden en aldus volledige proletarisering te voorkomen. De afwezigheid van het gezinshoofd moest zijn vrouw en kinderen toelaten rond te komen met het weinige voedsel dat de uitbating voortbracht. Als de migrant geluk had, kon hij bovendien wat geld meebrengen om zijn taksen te betalen. 'Manger hors de la région', zonder verdere winst, was voor vele armzalige keuters een voldoende aansporing om tot negen maanden per jaar te gaan zwerven. Ramingen, gebaseerd op onvolledige informatie, wettigen de veronderstelling dat seizoenmigratie in Frankrijk omstreeks 1800 minstens 200.000 individuen betrof en dat het levensonderhoud van ca. één miljoen mensen of 3 pct. der nationale bevolking ervan afhing. Het was hoofdzakelijk een noord-zuid beweging. De grote regio's van uitstoting waren boven alles het Centraal Massief, de Auvergne, de Marche, de Limousin, de Rouergue, de Gévaudan, de Pays de Velay, dan de Alpen, Dauphiné, Franche-Comté en de Pyreneeën, kortom de bergachtige gebieden. Die van ontvangst waren vooral Languedoc, Roussillon en delen van Provence en Aquitanië, met andere woorden de grote wijnbouwzone van de Middellandse Zee. In sommige districten waren niet minder dan 20-30 pct. van alle gezinshoofden aangewezen op deze '*economy of make-shifts*', om Hufton's uitdrukking te gebruiken. Dorpen waar alle valide mannen en jongens maanden achtereen in

vaak verafgelegen plaatsen seizoenarbeid verrichtten of bedelden, vormden geen uitzonderingen. Reizigers zoals Arthur Young die getroffen werden door de afwezigheid van zichtbare nood in zulke parochies beseften niet dat hun schijnwelvaart werd betaald met het uitstoten van een aanzienlijk deel van de lokale arbeidskracht.

In de streek van Luik waren zulke verplaatsingen tegen de vroege negentiende eeuw eveneens schering en inslag geworden. Volgens de prefect van het *département de l'Ourthe* werden tussen 1808 en 1810 gemiddeld 4.075 paspoorten per jaar uitgereikt, waarvan ruim 65 pct. bestemd voor seizoenarbeiders. De meesten poogden gedurende zes-zeven maanden in de nabijgelegen departementen Roer en Beneden-Maas als steenbakkers, metselaarsknechten of straatmakers aan de kost te komen en keerden dan terug naar huis. Hun motieven waren dezelfde als die van hun Franse tegenhangers. Aangezien in de omgeving van hun geboortedorpen geen huisnijverheden of steenkoolmijnen voorkwamen en hun uitbatingen te klein waren om een familie te onderhouden, moesten ze deze laatste zoveel mogelijk van haar grootste voedselverbruiker ontlasten. Het belang van die tijdelijke migranten voor de latere industrialisering van het gebied rond Luik kan bezwaarlijk overschat worden: zij vormden een reservoir van goedkope en gewillige arbeid waaruit de ondernemers konden putten telkens zij gebrek hadden aan lokale armen, te hoge lonen moesten betalen of met werkonwilligheid werden geconfronteerd.

Vele keuters uit Noordwest-Duitsland, inzonderheid uit de districten Hannover en Oldenburg, gingen sinds de vroege zeventiende eeuw jaar na jaar voor ongeveer twee maanden naar de Noordelijke Nederlanden om zwaar werk te verrichten in de landbouw, de textielindustrie of de turfgraverij. In het midden van de achttiende eeuw begaven zich niet minder dan 27.000 *Hollandgänger* iedere zomer naar de Republiek. Na 1780 zou hun aantal enigszins zijn afgenomen. Hoe dan ook, omstreeks 1810 beliep het nog ruim 20.000.

Er waren zelfs dorpelingen die voor jaren naar andere landen emigreerden in de hoop daar genoeg geld te verdienen om bij hun terugkeer wat vee of een extra stuk grond te kopen. Ontelbare *manouvriers* trokken jaarlijks van de Auvergne, de Limousin, de Rouergue, de Béarn en de Pyreneeën naar Andalusië, naar de steden van het hertogdom Sevilla, Aragon, naar sommige steden van Oud-Castilië, met name Valladolid, en naar enkele in Galicië. Deze beweging dateerde reeds van de zestiende eeuw, maar zij won vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw steeds meer aan belang. De migranten verdienden hun brood als waterdragers, marktkramers, limonadeverkopers, straatvegers of zelfs latrinereinigers. De meesten waren gehuwde mannen tussen 30 en 40 jaar die in Spanje bleven totdat ze 300-400 *pesos* hadden gespaard. De verwezenlijking van deze bescheiden ambitie lijkt gemiddeld vijf jaar in beslag te hebben genomen. Maar daarmee was de kous niet af. Terugkerende migranten moesten immers doorheen de barre *Sierra* van Centraal-Spanje trekken, die een zware tol eiste van hun fysieke gezondheid, en vervolgens de bergen oversteken, waar zij het gevaar liepen door bandieten van hun zuurverdiende *pécule* te worden beroofd.

Hoe is het mogelijk dat buitenlandse armen aan een job geraakten in een land gekenmerkt door structurele ondertewerkstelling? De verklaring is naar onze mening dat tijdelijke immigranten bereid waren om alles te doen voor lonen die het subsistentieminimum van één volwassene net overtroffen. Zij konden zich met zulk een aalmoes tevreden stellen, omdat zij over een heel klein lapje grond beschikten dat juist genoeg voedsel voortbracht opdat hun vrouw en kinderen niet zouden verhongeren. Voor de Spaanse dagloners lagen de zaken heel anders. Zij waren landloze

mensen die uitsluitend op de verkoop van hun arbeidskracht waren aangewezen. Voor de gehuwden onder hen had het in feite geen zin om met gastarbeiders te wedijveren. Zij moesten immers dezelfde inspanningen leveren, hoewel de geldelijke opbrengst hen niet eens in staat stelde om de ergste honger van hun familie te stillen. In zulke omstandigheden zal het vaak verkieslijk geweest zijn te bedelen. Zoals de Engelse reiziger Henry Swinburne in 1776 opmerkte: ‘De arme Spanjaard werkt niet tenzij hij daartoe door dwingende noodzaak wordt verplicht, want hij haalt geen enkel voordeel uit zijn ijver.’^[92]

Kortom, de keuters hebben vrijwel alles gedaan wat in hun macht lag om hun bestaansmiddelen op het platteland veilig te stellen en aldus hun ontworteling te voorkomen of in ieder geval zo lang mogelijk uit te stellen. Slechts wanneer zij alle redmiddelen hadden uitgeput, waren zij bereid hun traditioneel milieu te verlaten en zich naar de menseneters bij uitstek, de steden, te begeven. Hoewel de huidige stand van het onderzoek betreffende migratiebewegingen in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw niet toelaat verstrekkende besluiten te trekken, lijkt het onbetwistbaar dat de ‘aantrekkingskracht’ der stedelijke centra in de meeste Europese landen maar een ondergeschikte rol heeft gespeeld. De ontwortelde plattelandsbewoner werd, in de woorden van Witold Kula, ‘niet aangetrokken door de stad wegens het perspectief van een hoger loon. Hij werd van het platteland verdreven door de honger’. Verscheidene monografieën staven deze stelling. Te Lyon bijvoorbeeld bestond in de achttiende eeuw geen causaal verband tussen de fluctuaties van de stedelijke economie enerzijds en de opeenvolgende immigratiegolven anderzijds. Het is trouwens opvallend dat de rurale armen zich vaak in plaatsen vestigden die hen weinig of niets te bieden hadden. Ook de seizoenmobiliteit wijst op de beperkte aantrekkingskracht der grote centra: tijdelijke immigratie was meestal het grootst in de maanden tijdens dewelke de stedelijke tewerkstelling het geringst was. Te Marseille bestond meer dan 50 pct. van het ‘vlottend’ proletariaat op het einde van het *ancien regime* uit rurale dagloners, schoenmakers en kleermakers, die zich in de winter naar de stad begaven in de hoop daar onderdak en bijstand te vinden; daarna gingen ze weer weg. Vele studies hebben bovendien aangetoond dat de stedelijke rekrutering overwegend regionaal of zelfs lokaal was. Meer dan 50 pct. der immigranten te Koblenz kwamen in de achttiende eeuw uit dorpen binnen een straal van 25 kilometer rond de stad. En de beroemde Cockerill-onderneming te Seraing rekruteerde in de periode 1818-59 ongeveer 80 pct. van haar arbeidskracht op het omliggende platteland. Hetzelfde gold voor Antwerpen, waar het aantal immigranten afkomstig uit de provincie in de eerste helft van de negentiende eeuw steeg van ca. 40 pct. tot ca. 60 pct. Ook de industriecentra van Lancashire hebben hun snel groeiende bevolking in de eeuw na 1750 hoofdzakelijk uit de nabijgelegen rurale districten geput. Zij herbergden weliswaar lange-afstandsmigranten, maar deze kwamen vooral uit Ierland en Schotland – niet uit de landbouwgebieden van Zuid-Engeland. De grootgrondbezitters en de kapitalistische pachters hadden er immers alle belang bij over een ruim arbeidsleger te beschikken en poogden migraties bijgevolg zoveel mogelijk te verhinderen. Zoals hun landarbeiders zegden: ‘[Ze] houden ons hier als aardappelen in een kuil en halen ons er alleen uit voor gebruik wanneer ze het niet langer zonder ons kunnen stellen’. Het zou duren tot 1834 vooraleer de beperkingen opgelegd door de *Act of Settlement and Removal* werden afgeschaft en de emigratie naar de grote textielcentra versnelde.^[93]

Het hoeft geen betoog dat de integratie der immigranten in de stad een uiterst moeizaam en vaak hopeloos proces was. De meesten hadden geen professionele kwalificaties geschikt voor een stedelijke samenleving, zodat ze slechts in aanmerking kwamen voor de slechtst betaalde jobs – net zoals de gastarbeiders in de twintigste eeuw. Losse arbeid was het lot van de

meerderheid. Zij werden opgehoopt in de meest vervallen en ongezonde wijken, waar de logementen het goedkoopst waren. In geval van werkloosheid, ziekte of andere tegenslagen konden zij alleen op de solidariteit van hun burens-immigranten rekenen, aangezien ze pas na verscheidene jaren verblijf op officiële steun konden aanspraak maken. En dan gewagen we niet eens van de verschillen in taal, gedrag en kleding, 'stigmata' die hen van *alle* geboren stedelingen onderscheidde. Het voorbeeld van Mainz toont aan hoe diep de kloof tussen de immigranten en de rest van de bevolking was: geen enkele handwerksman of kramer huwde daar op het einde van het *ancien régime* met de dochter van een dagloner-immigrant. Het kan dus geen verwondering wekken dat de stad voor vele ontwortelden niets meer dan een 'draaischijf' was: zij vertrokken vaak even snel en even wanhopig als ze gekomen waren. Minstens één derde der immigranten die in 1817 in het Antwerpse bevolkingsbureau werden ingeschreven, begaven zich binnen de volgende tien jaar naar een ander centrum; op enkele uitzonderingen na waren ze allen ongeschoolde werkers.

Ten slotte dient opgemerkt dat permanente verplaatsing van het ene land naar het andere en zelfs van het ene continent naar het andere vanaf het midden der achttiende eeuw steeds grotere proporties aannam. Het tragische verhaal van de Ierse armen is te bekend om er bij stil te staan. Even belangrijk was de grootscheepse invasie van Oost-Pruisen, Pommeren, de Nieuwe Mark, Brandenburg, Polen, de Hongaarse vlakte, Roemenië en de zuidelijke steppen van Rusland door onteigende protestanten en inzonderheid verpauperde keuters en handwerkslui uit Centraal-Europa. Deze beweging werd bevorderd door de 'verlichte despoten', die nieuwe immigranten naar hun betrekkelijk dunbevolkte gebieden poogden te lokken in de overtuiging dat 'de rijkdom van een land wordt bepaald door het aantal mensen'. Frederik de Grote betaalde niet alleen hun reiskosten terug, maar stelde hen tevens vrij van militaire dienst. Bovendien bezorgde hij de boeren op gunstige voorwaarden grond, een huisje, uitrusting en gereedschap, terwijl de ambachtslui een atelier, werktuigen en bedrijfsvoorrechten ontvingen. Ongeveer 300.000 personen zouden zich tijdens zijn regering in Pruisen hebben gevestigd. De emigratie naar Rusland, waar Catharina II een gelijkaardige politiek voerde, zou nog omvangrijker geweest zijn. Tegelijkertijd trokken talrijke Russen naar Siberië, dat tegen het einde van de eeuw niet minder dan 575.000 kolonisten telde. Hongarije en Polen beleefden eveneens een massale immigratie. Het district Koblenz alleen zag tussen 1779 en 1789 meer dan 8 pct. van zijn totale bevolking naar die landen afvloeien. Hoewel nauwkeurige vergelijkingen uitgesloten zijn, lijdt het geen twijfel dat de Zwitsers mobieler waren dan ooit tevoren. Ongeveer 300.000 begaven zich tijdens de achttiende eeuw naar het buitenland – velen om als huurlingen onder naburige heersers te dienen, anderen om zich als kolonisten in Rusland of Amerika te vestigen. Hoe langer hoe meer mensen die om politieke, religieuze of louter materiële redenen in de Oude Wereld geen menswaardig bestaan konden leiden, verwachtten hun heil van emigratie naar andere continenten. Men heeft geraamd dat anderhalf miljoen inwoners van de Britse eilanden en 200.000 Duitsers in de achttiende eeuw naar Noord-Amerika trokken. Naarmate het aantal verpauperde landarbeiders en thuiswerkers toenam, won de emigratie vanuit Europa steeds meer aan belang. In de periode 1801-40 verlieten nogmaals anderhalf miljoen mensen de Oude Wereld. De meesten waren armoedzaaiers gedreven door uiterste nood voor wie de bestemming in feite weinig of niets betekende. De verschrikkelijke crisis van de jaren veertig van de negentiende eeuw veroorzaakte een ware exodus: de Europese emigratie liep op tot 200.000 en zelfs 300.000 per jaar. Nooit voorheen in de geschiedenis der mensheid was de doorbraak van een nieuwe productiewijze gepaard gegaan met zulke massale verpauperings- en ontwortelingsprocessen.

4. De regulering van de arbeidsmarkt

Het is evident dat deze tragische ontwikkelingen de openbare mening niet onberoerd konden laten. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werd het pauperisme in geheel Europa een hoofdonderwerp van regeringen, geestelijke autoriteiten, geleerde genootschappen en burgerkringen. Overal werden enquêtes ingesteld ten einde de omvang en de intensiteit van het fenomeen te achterhalen. Tientallen provinciale academies schreven prijsvragen uit voor het beste essay over zijn oorzaken en mogelijke oplossingen. Honderden auteurs wijdden hun beste krachten aan het opstellen van boekjes en brochures over de armen, hun aantallen en kenmerken, over openbare onderstand versus privé-liefdadigheid, over bedelarij, landloperij, prostitutie en aanverwante problemen. Het bleef niet bij een stroom van woorden. In talrijke Europese landen troffen de centrale en lokale autoriteiten praktische maatregelen met het oog op een grondige reorganisatie van de steunverlening. Sommige historici hebben vooropgesteld dat die wijzigingen in de sociale politiek voortvloeiden uit humanitaire beweegredenen eigen aan het 'Tijdperk van de Verlichting'. Deze idealistische visie moet naar onze mening radicaal worden verworpen.

Wij ontkennen niet dat de ideeën van filosofen zoals Condorcet, Godwin, Price en Wolff werden ingegeven door oprechte bekommernis voor het lijden van de armen. Allen onderkenden de mensonterende levensvoorwaarden der lagere klassen en de tirannie van de pauperadministratie. De meesten waren het er over eens dat behoefte niet het resultaat was van luiheid of andere individuele gebreken, maar voortkwam uit economische en sociale wantoestanden. Bovendien legden zij de nadruk op het *recht* van de armen om bijstand te eisen, aangezien de rijken zich alle materiële goederen wederrechtelijk hadden toegeëigend. 'Met welk recht', vroeg Richard Woodward, een rurale deken in Ierland die ondanks zijn denkbeelden later bisschop werd,

hebben zij het op zich genomen om wetten uit te vaardigen (want de rijken vormen de wetgevende macht in elk beschaafd land) waardoor de [arme] mens werd gedwongen aan hun termen te voldoen, waardoor hem elk aandeel werd ontnomen in de grond waarop hij geboren werd, het gebruik van alle natuurlijke vruchten en van alle zeggenschap over het wild, op straffe van geseling, gevangenschap of doodstraf? Hoe kunnen zij hun exclusieve rechten op het *gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid* rechtvaardigen tenzij zij er als tegenprestatie in toestemmen iets te doen voor de armen, die uitgesloten werden van deze gemene rechten door de wetten van de rijken waaraan zij nooit deel hadden?

Vele morele radicalen gingen nog verder en verklaarden dat de bestaande samenleving helemaal moest hervormd worden. 'Wanneer we in zogenaamd beschaafde landen', schreef de Engelse jakobijn Thomas Paine,

bejaarden naar de werkhuizen zien gaan en jongeren naar de galeien, dan moet er iets mis zijn met ons bestuursstelsel. Afgaande op het uiterlijk voorkomen van zulke landen lijkt het alsof alles geluk is; maar verborgen voor het oog van de oppervlakkige waarnemer ligt er een massa ellende die op niets anders kan uitlopen dan op armoede of schande. Reeds bij de geboorte zijn er de voortekenen van het noodlot en zolang daaraan niet wordt verholpen, is straffen tevergeefs.

Al die ideeën hadden echter niet de geringste invloed op de feitelijke sociale politiek gevoerd door regeringen en stadsbesturen, tenzij in die zin dat ze hen er nog meer toe aanspoorden om de lagere klassen onder controle te houden. **[94]**

Zeker, hoe langer hoe meer filantropen poogden begrip en medelijden voor de ongelukkigen op

te wekken. En het staat buiten kijf dat hun inspanningen vruchten afwierpen. Beeldende kunsten en literaire werken weerspiegelden een nieuwe gevoeligheid voor de noden der allerarmsten. Greuze en Hogarth gaven geen monsterlijke wezens weer zoals de meeste van hun zeventiende-eeuwse voorgangers, maar behoefden van vlees en bloed waarmee iedere burger dagelijks werd geconfronteerd. In de eeuw na 1750 werden vermoedelijk meer hospitalen, vondelinghuizen, armenscholen en gelijkaardige instellingen bij middel van privé-giften opgericht dan in alle voorgaande tijdperken samen. Maar al die initiatieven bewijzen juist dat de officiële steunregelingen volkomen ontoereikend waren. Zij tonen bovendien aan dat de barmhartigheid van de elites haast uitsluitend de ‘fatsoenlijke’ armen betrof: kinderen, ouden van dagen, zieken en gebrekkigen. De ellende der loonarbeiders wekte ongetwijfeld de belangstelling der filantropen, maar het kwam meestal neer op neerbuigend paternalisme. Patronage werd het nieuwe sleutelbegrip. Controle op het religieus en moreel gedrag van de armen, controle op hun persoonlijke hygiëne, controle op de zuiverheid en ordelijkheid van hun woningen, controle op het schoolbezoek van hun kinderen, kortom, alle aspecten van het dagelijks leven der paupers werden het voorwerp van accuraat en aanhoudend toezicht. Volksvermaken werden het mikpunt van scherpe kritieken. In 1786 verklaarde Henry Zouch:

Lange ervaring leert dat wanneer gewone mensen samenkomen bij publieke gelegenheden zich allerlei onregelmatigheden voordoen: aangelokt door onwettig tijdverdrijf of zelfs alleen maar door vulgair amusement verspillen zij onbeheerst hun tijd en geld, dat alles tot hun eigen groot verlies en dat van hun werkgevers.

Zulke uitspraken waren ook in het verleden gedaan geworden. Thans resulteerden ze echter in een systematische aanval op alle traditionele ontspanningsvormen die de lagere klassen volgens de werkgevers, de autoriteiten en de geestelijken verhinderden essentiële deugden zoals vlijt, soberheid, voorzichtigheid en spaarzaamheid te beoefenen. Het Antwerpse armbestuur weigerde steun aan alle personen die tijdens het jaar geld bij elkaar legden met het oog op de kermisdagen. Hetzelfde lot viel de paupers te beurt die te vaak in herbergen werden aangetroffen of die zich op één of andere wijze ‘onbetamelijk’ gedroegen. De administratie leverde echter een tegenprestatie: arme gezinnen die ‘het hele jaar door voldoende bewijzen van redelijke huishoudelijke en burgerlijke plicht tonen’, ontvingen een *Prijs voor Reinheid*. Protest tegen deze politionele methoden was uitgesloten, want, zoals de directie duidelijk stelde, ‘door zich op de armenlijsten te laten inschrijven, wordt de behoeftige als een minderjarige beschouwd en uit dien hoofde onderwerpt hij zich automatisch aan de bewaking der aalmoezeniers’.

Het uitvoerig rapport opgesteld door het Antwerpse armbestuur omstreeks het midden van de negentiende eeuw spreekt voor zich. De behoeftigheid van de grijsaard was volgens de administratie te wijten aan zijn gebrek aan spaarzaamheid in betere jaren, alsook aan de onverschilligheid van zijn kinderen, die weigerden hem te steunen. Deze gevoelloosheid werd op haar beurt verklaard door de liefdeloosheid waarmee de bejaarde zelf zijn kinderen had grootgebracht: ‘In plaats van voor hen te zorgen, heeft hij zijn vrije tijd in de herberg doorgebracht; hij heeft hen geleerd zonder nadenken hun geld te verkwisten aan de bevrediging van persoonlijke en voorbijgaande wensen; hij heeft hen met andere woorden toegestaan hun passies bot te vieren’. En zo gaat het voort. Ziekte en invaliditeit waren het onvermijdelijk resultaat van gebrekkige hygiëne en ontelbare uitpattingen, zoals het bovenmatig drankmisbruik ’s zondags en op ‘Blauwe Maandag’. Werkloosheid: het gevolg van ziekte of invaliditeit, zoniet van onbekwaamheid, onhandigheid of slordigheid. Lage lonen? Van secundair belang: ‘Een bedreven en ordelijke werkman, die niet te veel kinderen heeft en wiens

vrouw eerlijk en vlijtig is, kan met zijn loon toekomen'. Toch moest het arbestuur erkennen dat de levensstandaard der werkende bevolking drastisch was gedaald en dat de gelegenheid tot sparen in feite ontbrak. Er werd zelfs toegegeven dat 'de overweldigende meerderheid der werklui geboren wordt, leeft en sterft, zoniet in armoede, dan tenminste in een toestand die bij de geringste tegenslag de tussenkomst van de openbare onderstand noodzakelijk maakt'. In plaats van daar verder op in te gaan, verkoos de directie nochtans het morele handvest terug op te nemen. Uitvoerig werden achtereenvolgens de thema's onmatigheid, luiheid en onbedachtzaamheid aangesneden. De conclusie lag voor de hand: 'De voornaamste oorzaak van het pauperisme is wangedrag. Laten we de moraliteit van de arbeidersklassen verhogen, namelijk fatsoenlijk leven, liefde voor het gezin, berusting en moed, in geval van tegenspoed, en soberheid in alle aangelegenheden; aldus zullen we tegenover de behoefte de enige dijk hebben geplaatst die weerstand biedt.'**[95]**

Hoe kon het ook anders? Het sociale probleem bij de wortels aanpakken, impliceerde de hele samenleving zoals ze feitelijk was samengesteld radicaal in vraag stellen. En dat was wel het allerlaatste waaraan autoriteiten en werkgevers dachten. Leverde individueel winstbejag niet de beste waarborg voor economische groei? Bracht doelbewuste privé-verrijking geen algemene vooruitgang mede? Maar iedereen moest zijn steentje bijdragen. Als de armen dit basisprincipe van economische logica niet uit zichzelf toepasten, dan moest het hen maar worden bijgebracht – om hun bestwil vanzelfsprekend.

Engeland

Nergens in Europa werd de sociale politiek in de eeuw na 1750 zo grondig gewijzigd als in Engeland, het eerste land dat de doorbraak van het nijverheidskapitalisme beleefde. Sommige auteurs hebben de nieuwe maatregelen inzake armenzorg toegeschreven aan een meer medevoelende houding der upper classes ten aanzien van de behoeftigen. Hoewel zulke motieven stellig voorzaten bij sociale hervormers en filantropen, gaven zij naar onze mening niet de doorslag. De verklaring is heel wat prozaischer.

De zogenoemde *Workhouse Test Act* van 1723 kon maar behoorlijk functioneren zolang het aantal totaal behoeftigen bepaalde grenzen niet overschreed. De aanhoudende uitbreiding van het pauperisme ondermijnde het systeem langzaam maar zeker. Aangezien over het algemeen hele gezinnen in de werkhuizen moesten opgenomen worden, gingen de uitgaven voor armenzorg op een buitensporige wijze de hoogte in; in 1784 waren ze ruim 60 pct. hoger dan in 1760. De werkhuizen hadden bovendien het grote nadeel dat verarmde ambachtslui en boeren systematisch met het 'schuim' der maatschappij werden vermengd. 'Hoewel ogenschijnlijk heilzaam', schreef Defoe in 1729, 'hebben zij in verscheidene opzichten een nefaste invloed, want zij vermengen de goeden met de slechten en maken van allen samen verdoemden'. Niemand, merkte hij op, was immuun voor tegenslag. 'Indien een eerbare handwerksman zijn vrouw en kinderen niets kan nalaten om van te leven', zo vervolgde de auteur, 'hoe schokkend is het dan te bedenken dat zij moeten vermengd worden met vagebonden, bedelaars, dieven en nachtbrakers, dat zij hun beledigingen moeten slikken, hun godslasteringen en obscene gesprekken aanhoren, verstikt worden onder hun gemeenheid en opgevreten door hun ongedierte.'**[96]** De talrijke opstandige bewegingen na het midden van de eeuw maakten de autoriteiten in toenemende mate attent op de potentiële gevaren van deze contacten tussen armen met een verschillende sociale achtergrond opgesloten in dezelfde instellingen.

Waarom duurde het dan tot 1782 vooraleer het principe van huiselijke bijstand voor de validen wetgevende bekrachtiging kreeg? Zoals hierboven gezegd, had de Engelse textielindustrie in de eerste helft van de achttiende eeuw met een structureel tekort aan garen te kampen. Het probleem werd pas opgelost door Hargreaves' *jenny* (ca. 1765) en Arkwright's *water frame* (1769). Deze uitvindingen veroorzaakten een geweldige toename van de garenbevoorrading, weerspiegeld in een meer dan twaalfvoudige stijging van de katoenconsumptie tussen 1770 en 1800. De werkhuizen verloren bijgevolg hun economische betekenis. In sommige gebieden werden ze zelfs hinderpalen voor de industriële groei. De eigenaars der spinfabrieken hadden immers behoefte aan goedkope en 'vrije' arbeidskrachten, zodat zij er belang bij hadden dat de valide armen buiten de werkhuizen werden gehouden. Een uniform systeem van openbare onderstand was nochtans voorbarig, omdat de economische condities sterk verschilden van plaats tot plaats. Vandaar dat de zogenoemde *Gilbert's Act* niet bindend was: de parochies werden er slechts toe aangespoord zich in meer leefbare unies te groeperen en de werkhuizen aan de zieken, gebrekkigen en bejaarden voor te behouden. Professionele 'guardians of the poor', aangesteld en betaald door de parochie, moesten de validen ofwel aan een job helpen ofwel ervoor instaan dat ze behoorlijk verzorgd, gehuisvest en gevoed werden tot ze werk kregen; daarenboven moesten zij de betrokken armen financieel bijspringen als hun loon ontoereikend was.

Van effectieve steunverlening kwam echter weinig terecht. De verantwoordelijke ambtenaren beperkten zich meestal tot de uitkering van minieme bedragen, waarmee geen enkele pauper zijn gezin kon onderhouden. Toen misoogsten talrijke en hevige voedselrellen veroorzaakten, beseften de autoriteiten dat meer adequate maatregelen noodzakelijk waren. Het antwoord op het groeiend sociaal probleem was Speenhamland.

In 1795 kwam de magistraat van Berkshire tot het besluit dat de lonen niet volstonden om een 'ijverig man en zijn familie' in leven te houden. Tijdens een bijeenkomst in de Speenhamlandparochie werd overeengekomen de steunverlening voortaan systematisch aan de lonen, de broodprijzen en de gezinsgrootte aan te passen. Deze 'steun ter aanvulling van het loon' was geen nieuw verschijnsel, doch het principe werd thans geïstitutionaliseerd en in vele parochies toegepast. Het *Allowance System* bood het voordeel dat loonsverhogingen overbodig werden of althans tot een minimum konden beperkt worden, terwijl de ontvangers meer dan ooit afhankelijk werden van de lokale autoriteiten, die de tarieven geval per geval bepaalden. Naar gelang van de omstandigheden werden verschillende methoden toegepast. Het *Roundsman system* impliceerde dat de pauper-arbeider van huis tot huis moest gaan om werk te vragen; indien hij in dienst werd genomen, dan ontving hij van de werkgever dagelijks een portie voedsel en een gering loon, terwijl de parochie hem een supplementaire som overhandigde. Op andere plaatsen sloot het armbestuur een contract met de werkgever, die een vast bedrag voor een bepaald aantal pauper-arbeiders betaalde, terwijl de parochie het loon, aangevuld met steungeld, aan deze laatsten bezorgde. Nog een andere methode was die van de *Labour Rate*: een parochietaks werd geheven ten einde de onderstand van de valide werklozen te dekken, op wier arbeidskracht een prijs werd gezet. De taksbetalers hadden dan de keuze: een aantal paupers te werk stellen, elk voor het gepaste bedrag, of de taks betalen. Alle middelen kwamen op hetzelfde neer: 'Een werkloze en roerige bevolking werd gepacificeerd met openbare toelagen, maar deze laatste werden gebruikt om de rust te herstellen door werk op te leggen tegen zeer lage lonen. Kortom, de steun diende om een verstoorde arbeidsmarkt te reguleren en een ontwrichte rurale samenleving te disciplineren'.**[97]**

K. Polanyi heeft betoogd dat Speenhamland in hoge mate de ontwikkeling van een 'vrije' arbeidsmarkt hinderde, omdat het op een ontoereikende wijze aan de groeiende vraag naar industriële arbeid tegemoetkwam. Ter verontschuldiging der toenmalige autoriteiten mag volgens de auteur echter worden ingeroepen dat 'het kapitalisme onaangemeld verscheen'. Met andere woorden: onwetendheid en gebrek aan inzicht waren verantwoordelijk voor de totstandkoming van een sociale politiek gekenmerkt door onaangepaste arbeidsregulerende functies. Polanyi houdt blijkbaar geen rekening met het feit dat de overheveling van ontwortelde boeren naar de industrie alleen maar zonder grote sociale spanningen kon verlopen wanneer migratiebewegingen tegelijkertijd werden afgeremd en gestimuleerd. Aangezien alle paupers nog niet door de fabrieken konden opgeslorpt worden, moesten de hogere klassen wel een politiek van beperkte en gecontroleerde arbeidsmobiliteit voeren. Vandaar dat de vestigingswetten maar geleidelijk werden aangepast. Sir William Young's Act verbood de parochies voortaan nog een persoon weg te zenden zolang hij niet ten laste van het lokale armbestuur viel; zieken en gebrekkigen mochten onder geen beding worden verdreven. De Akte van 1795 bood de valide armen dus meer veiligheid dan voorheen, doch verhinderde geenszins hun wegzending in geval van chronische werkloosheid. Een soepeler wetgeving zou op dat ogenblik ongetwijfeld op heftige tegenstand zijn gestuit. De grootgrondbezitters en de kapitalistische pachters, aangespoord door de stijgende voedselprijzen, wensten immers over een ruim arbeidsleger te beschikken. Verre van de economische groei te hebben belemmerd, lijken al die maatregelen de hogere klassen in staat te hebben gesteld de onzekere overgang naar het nijverheidskapitalisme zonder veel kleerscheuren door te komen.

Pas toen de landbouwprijzen na de Napoleontische oorlog drastisch daalden en de surplusbevolking op het platteland wegens de aanhoudende rationalisering van de primaire sector buitensporige proporties aannam, kon de emigratie naar de steden worden versneld. Grootscheepse arbeidsmobiliteit werd nu zelfs noodzakelijk geacht, omdat de uitgaven voor armenzorg in talrijke parochies ongekende hoogten bereikten, terwijl verscheidene industriële centra met een tekort aan arbeiders hadden te kampen. De oproerige bewegingen die zich omstreeks 1830 in verschillende rurale gebieden voordeden, gaven de doorslag. In februari 1832 stelde de Whig-regering een Koninklijke Commissie aan 'om een evenwichtig en grondig onderzoek in te stellen naar de praktische werking van de wetten betreffende de armenzorg in Engeland en Wales'. Begin juni 1834 overhandigden de commissarissen het Parlement een rapport, waarin omstandig werd uiteengezet waarom en hoe de openbare onderstand moest gewijzigd worden. Twee maanden later was de *New Poor Law* een voldongen feit.

Het rapport van 1834 en de daaruit voortvloeiende akte berustten op het principe van de '*less eligibility*'. Steunverlening aan de behoeftige was voortaan afhankelijk van de voorwaarde 'dat zijn situatie alles samen genomen niet werkelijk of schijnbaar zo verkieslijk zal gemaakt worden als deze van de onafhankelijke arbeider uit de laagste klasse'. De pauper moest zijn arbeidskracht met andere woorden voor om het even welke prijs verkopen. De Commissie liet daaraan geen twijfel bestaan: 'Iedere bestede cent die voor gevolg heeft dat de levensvoorwaarden van de paupers verkieslijker zijn dan deze van de onafhankelijke arbeider is een premie voor luiheid en ondeugd'. Aldus werd het vitaal minimum geïnstitutionaliseerd. De '*workhouse test*' moest bovendien de zekerheid verschaffen dat het alleen werd toegekend aan wie het werkelijk nodig had. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, mocht aan een valide behoeftige geen steun meer worden verleend tenzij hij bereid was een 'goed beheerd werkhuis' te betreden. De Commissieleden oordeelden dat zulk een stap 'een automatische test zou zijn voor de gegrondheid van de aanvraag. Indien de sollicitant niet instemt met de modaliteiten

waarop steun wordt verleend aan de behoeftigen, bekomt hij geen hulp; en indien hij instemt, bewijst de sollicitant de gegrondheid van zijn aanvraag, namelijk zijn behoeftigheid’.

In theorie was iedereen vrij om te werken; er werd immers geen wettelijke dwang uitgeoefend. Maar geen enkele valide behoeftige werd gesteund tenzij hij werkte. De ijzeren discipline van de fabriek of deze van het werkhuis, ziedaar de keuze.

Toch werd de *New Poor Law* in het geïndustrialiseerde noorden niet met onverdeeld enthousiasme begroet. Werkloosheid werd daar immers door zeer uiteenlopende factoren bepaald. Sommige arbeiderscategorieën waren ‘overtollig’ geworden ingevolge de voortschrijdende mechanisering; anderen waren werkloos wegens een voorbijgaande recessie. De optie alle behoeftige arbeiders in een werkhuis te steunen, kon in die omstandigheden niet anders dan tegenstand oproepen. De oude onderstandstarieven werden door de ondernemers als een soort van verzekeringspolis beschouwd: het reserveleger werd niet alleen op een betrekkelijk goedkope wijze in leven gehouden tijdens een recessie, maar het was tevens dadelijk weer beschikbaar bij een economische heropleving. Daarbij kwam nog dat de band tussen werkgever en werknemer in een systeem van huiselijke bijstand vrij hecht bleef. Vele fabriekseigenaars waren het roerend eens met S.T. Coleridge, die betoogde dat ‘elk complex commercieel en industrieel systeem moet gepaard gaan met een armentaks; dat is de tol betaald door of ten behoeve van de kapitalisten voor hun arbeidsreserve. Het is de prijs en niets anders’. Vandaar dat de ‘*workhouse test*’ in de geïndustrialiseerde gebieden van Lancashire en de West Riding nooit werd uitgevoerd.**[98]**

Afgezien van zijn ideologische implicaties, was het voornaamste gevolg van de *New Poor Law* wellicht dat de mobiliteit van de rurale surplusbevolking ten zeerste werd bevorderd. De meeste beperkingen opgelegd door de *Act of Settlement and Removal* werden afgeschaft. Ten einde de ‘overtollige’ loonarbeiders van het platteland te verdrijven, werden de werkhuisen bovendien als afschrikwekkende instellingen ingericht. ‘Ons voornemen’, zei een ambtenaar, ‘is de werkhuisen zoveel mogelijk in te richten als gevangenissen’; en een andere, ‘onze doelstelling is daarin een discipline te vestigen die zo streng en weerzinwekkend is dat ze als een terreur fungeert voor de armen en hen verhindert binnen te treden’. Deze politiek moest de behoeftigen ertoe brengen om het even welke job op om het even welke plaats voor om het even welk loon te aanvaarden. Wie zich toch naar een werkhuis begaf, werd als een mislukkeling gebrandmerkt en als dusdanig behandeld. De ‘*moral economy*’, om E.P. Thompson’s uitdrukking te gebruiken, behoorde definitief tot het verleden. ‘Disciplineren en integratie van het proletariaat’ luidde het nieuwe motto.**[99]**

De Zuidelijke Nederlanden

Tot omstreeks 1770 was er in de Zuidelijke Nederlanden geen sprake van een coherente en doelmatige sociale politiek. De centrale regering had in de loop der voorgaande decennia weliswaar herhaaldelijk ordonnanties uitgevaardigd die de valide armen verboden te bedelen, de officieren van justitie opdroegen de overtreders streng te straffen en de lokale autoriteiten verantwoordelijk stelden voor de steunverlening aan de ‘fatsoenlijke’ behoeftigen, doch de meeste van deze verordeningen waren dode letter gebleven. De reorganisatie van de armenzorg doorgevoerd in de zestiende eeuw had nergens sporen nagelaten. De enkele tuchthuizen (zie *supra*) tot stand gekomen in de zeventiende eeuw herbergden honderd jaar later nog maar een

handvol misdadigers en prostituees. En de talrijke pogingen ondernomen in de vroege achttiende eeuw om naar het voorbeeld van Frankrijk *hospitaux généraux* te creëren, waren uiteindelijk geresulteerd in de oprichting van één enkele instelling met een gering opnemingsvermogen te Roermond in het minder ontwikkelde oostelijk deel van het land.

Vanaf 1770 trad de strijd tegen het pauperisme in een nieuw stadium. Gedurende meer dan vijftien jaar zou de regering zich onder leiding van de gevolmachtigde minister Starhemberg intensief met het probleem inlaten. De oorzaken waren van tweeërlei aard. In de eerste plaats namen de behoefte en de bijhorende verschijnselen, zoals vagebondage en prostitutie, hoe langer hoe onrustwekkender proporties aan. In de tweede plaats wenste de regering de nationale nijverheid te stimuleren door middel van een aangepaste sociale politiek, d.i. door tegemoet te komen aan de groeiende vraag van de kapitalistische ondernemers naar goedkope arbeidskrachten.

In 1771 legde Jean-Jacques Philippe Vilain XIII, eerste schepen van Gent en voorzitter van de Staten van Vlaanderen, deze laatste een *Mémoire* voor waarin hij de oprichting van een provinciaal tuchthuis bepleitte. De bedoelingen van de auteur, die was beïnvloed door Goswin de Fierlant, lid van de Geheime Raad, waren duidelijk: bedelaars en vagebonden moesten niet alleen gestraft worden, maar ook winstgevende arbeid verrichten. Hij betoogde dat 'een massa nieuwe arbeiders, het centrum van de bedelarij en de ledigheid verlatend, door de concurrentie zal bijdragen tot het verminderen van de prijs van de arbeidskracht'. De ideeën van Vilain XIII werden door de centrale regering gunstig ontvangen en te Gent in praktijk gebracht. Bovendien spoorde de overheid de Staten van Brabant ertoe aan een gelijkaardige instelling te creëren. Anders zou het hertogdom Brabant immers door ontelbare bedelaars uit Vlaanderen overstromd worden. De Staten van Brabant maakten enkele tegenwerpingen, maar stemden uiteindelijk toe te Vilvoorde op hun kosten een correctiehuis te bouwen. De vertegenwoordigers van de Antwerpse bourgeoisie stelden echter tot voorwaarde dat de instelling geen goederen zou vervaardigen die de privé-ondernemingen konden benadelen. De Brusselse fabrikanten sloten zich bij deze zienswijze aan. Vandaar dat de economische functie van beide tuchthuizen tot de verwerking van ruwe grondstoffen werd beperkt.

In de andere provincies wekten de voorstellen van Vilain XIII nog meer tegenstand op. In 1774 vatte François-Joseph Taintenier, schepen van Ath, alle kritieken samen in zijn beroemd *Traité sur la Mendicité*. De auteur verklaarde dat de ondernemers niet opgewassen waren tegen de concurrentie van gevangenismanufacturen, omdat deze laatste over uiterst goedkope arbeid beschikten. Hij kante zich ook tegen de opsluiting van misdadigers, bedelaars en werklozen, van mannen, vrouwen en kinderen, in één en dezelfde instelling; zulk een vermenging kon niet anders dan de 'immoraliteit' der lagere klassen bevorderen. Hij argumenteerde verder dat het gewoonweg onmogelijk was alle paupers in tuchthuizen onder te brengen, zodat meer ingrijpende maatregelen vereist waren. De winstgevende tewerkstelling der armen moest volgens Taintenier worden gerealiseerd door middel van een gecoördineerd en selectief systeem van huiselijke bijstand. Alleen de zieken, de gebrekkigen en de bejaarden mochten 'behoorlijk' gesteund worden. De valide werklozen moesten zich tevreden stellen met het strikte levensminimum, d.i. 'juist genoeg om niet te verhongeren in afwachting dat ze door hun arbeid zelf in hun levensonderhoud kunnen voorzien'. Die maatregelen, gepaard gaande met een verbod der bedelarij, zouden de prijs van de arbeid automatisch omlaag drukken. Een efficiënte reorganisatie van de armenzorg impliceerde ook de stichting van scholen, 'waar de armen hun kinderen moeten naar toe sturen ten einde regelmatig te leren werken'. Wat de financiering

betrof, stelde Taintenier voor alle bestaande fondsen in een *aumône générale* bijeen te brengen; indien de inkomsten ontoereikend waren, dan moest een armentaks worden ingevoerd. De auteur verklaarde ten slotte dat de tuchthuizen maar een nuttige functie konden vervullen als ze uitsluitend werden voorbehouden aan onverbeterlijke bedelaars.

Vilain XIII wijzigde dadelijk na lezing van Tainteniers tractaat zijn vroegere opvattingen inzake armenzorg. In 1775 publiceerde hij een nieuwe *Mémoire* waarin hij op zijn beurt onderstreepte dat alleen de 'zware jongens' in correctiehuizen mochten opgesloten worden en dat de ateliers ondergebracht in deze laatste de bestaande privé-ondernemingen in geen geval mochten benadelen. Bovendien onderschreef hij volkomen de these van zijn criticus betreffende de voordelen van huiselijke bijstand.

Hetzelfde jaar gaf Taintenier een *Supplément* op zijn tractaat uit, waarin hij alle mogelijke opwerpingen weerlegde en zijn argumenten nader uitwerkte. Hij schreef dat de armen alleen nuttig konden tewerkgesteld worden als het economisch potentieel van het land ten volle werd aangeboord. Daartoe was het noodzakelijk de ambachtelijke beperkingen op te heffen. Deze laatste waren immers verantwoordelijk voor 1° het hoge loonniveau, waardoor de uitvoerhandel der Zuidelijke Nederlanden werd benadeeld, 2° de massale werkloosheid, omdat vele arbeiders geen toegang kregen tot de ambachten, en 3° de geringe toepassing van technologische verbeteringen. Heel zijn uiteenzetting kwam dus neer op een pleidooi ten gunste van het vrije ondernemersinitiatief. Taintenier zag duidelijk in dat een reorganisatie van de openbare onderstand maar vruchten kon afwerpen als twee basisprincipes werden gecombineerd: strenge controle op het arbeidsleger en soepele regulering van de arbeidsmarkt. Daarom moest de bedelarij worden verboden, de steunverlening gecentraliseerd, de selectie der behoeftigen tot het uiterste doorgevoerd en de onderstandstarieven zo laag mogelijk gehouden. Aldus konden de doelstellingen van een 'efficiënte' sociale politiek, namelijk verruiming van het arbeidsaanbod en maximale loondruk, worden bereikt zonder dat de openbare orde in gevaar werd gebracht.

Het is evident dat zo'n programma alleen haalbaar was in centra waar de nijverheid ruime tewerkstellingsmogelijkheden bood. Wat baatte het de bedelarij te verbieden en de fondsen te centraliseren als er met het arbeidsleger weinig of niets te beginnen was? In dat geval vreesden de lokale autoriteiten terecht dat de invoering van het nieuwe systeem louter extra kosten zou meebrengen en bovendien de precaire sociale rust zou verstoren, aangezien de paupers bij gebrek aan voldoende industriële voorzieningen niet konden opgevangen worden. Het Brusselse stadsbestuur wond er geen doekjes om: de creatie van een *aumône générale*, zo werd betoogd, had geen zin, 'omdat zich in deze stad weinig fabrieken bevinden, terwijl de bestaande manufacturen... geen ateliers hebben die een groot aantal arbeiders te werk stellen'. In die omstandigheden kon de voorgestelde reorganisatie geen 'positieve' effecten ressorteren. Integendeel, duizenden paupers zouden een steunaanvraag indienen, terwijl ze vroeger, weerhouden door schaamte, zelfs niet durfden bedelen en noodgedwongen op alles bezuinigden om in de wintermaanden of in perioden van werkloosheid rond te komen. Dezelfde argumenten werden in Mechelen naar voren gebracht. Ook daar weigerde de magistraat een *aumône générale* te stichten, omdat de winstgevende tewerkstelling der armen uitgesloten was. Kortom, steden waar controle niet met arbeidsregulering kon gepaard gaan, hadden er geen belang bij Tainteniers programma in praktijk te brengen. Vandaar dat de centrale regering dienaangaande geen algemene ordonnantie met dwingend karakter uitvaardigde.

Indien men nagaat op welke plaatsen de ideeën van Taintenier ingang vonden, dan blijkt dat ze

alle belangrijke nijverheidscentra waren. Inderdaad, achtereenvolgens werd een reorganisatie van de armenzorg doorgevoerd te Ath (1772), Kortrijk (1774), Brugge (1776), Gent (1777), Doornik (1777), Antwerpen (1779), Verviers (1782) en Lier (1787). De samenhang tussen de groeiende vraag der fabrikanten naar een uitgebreid, goedkoop en dociel arbeidsleger enerzijds en de hervorming van de openbare onderstand anderzijds lijkt onloochenbaar: haast alle betrokken steden bevatten arbeidsintensieve bedrijven die in volle expansie verkeerden.

Het tweede kwart van de zestiende eeuw was getuige geweest van een gelijkaardige sociale politiek. Maar het systeem werd thans heel wat grondiger uitgewerkt. Bovendien werd meer dan vroeger aandacht besteed aan de morele discipline der paupers. Zeker, sommige armbesturen hadden de steunverlening in de zestiende eeuw afhankelijk gemaakt van de kennis van bepaalde gebeden en kerkelijke voorschriften, terwijl andere toen al scholen hadden opgericht waarheen behoeftige ouders hun kinderen moesten sturen op straffe van de armenlijsten te worden geschrapd. De draagwijdte van al die initiatieven was nochtans vrij beperkt gebleven. In de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw daarentegen stelde de burgerij alles in het werk om van de armen dociele arbeidskrachten te maken. Talrijke zondagsscholen werden gesticht ten einde de pauperkinderen rijp te maken voor blinde onderwerping aan het burgerlijk en spiritueel gezag. De nieuwe *Catechismusfundaties*, gefinancierd door de geestelijkheid en de leken, beoogden hetzelfde doel. De prediking van de christelijke moraal was, zo meenden vele leden van het 'establishment', het meest geschikte middel om de potentiële klassentegenstellingen te neutraliseren. Kortom, de cirkel werd langzamerhand gesloten: het armbestuur zorgde voor de regulering van de arbeidsmarkt, de magistraat handhaafde de openbare orde en de kerk nam de morele discipline der ellendigen voor haar rekening. **[100]**

De 'nieuwe' steunregelingen waren geen lang leven beschoren. Op het einde van de jaren tachtig maakten de Zuidelijke Nederlanden een ernstige economische politieke crisis door, die nog werd verergerd door de scherpe prijsstijging van alle essentiële voedingswaren. De sociale politiek verloor bijgevolg haar arbeidsregulerende functie. Aangezien het aantal behoeftigen buitensporige proporties aannam, gingen de uitgaven voor armenzorg daarenboven snel de hoogte in. In die omstandigheden had de burgerij geen voordeel meer bij de instandhouding van het bedelingssysteem gecreëerd in de voorgaande jaren. Ondanks de groeiende ellende zagen de charitatieve instellingen hun inkomsten geleidelijk opdrogen. Tijdens de Brabantse Omwenteling van 1789-90 die begon als een reactie tegen de hervormingen van Jozef II, poogden alle betrokken partijen de paupers als hefboom te gebruiken voor de verwezenlijking van hun eigen politieke belangen. Terwijl de centrale regering links en rechts subsidies uitdeelde om de openbare orde te verzekeren, hielden vele lokale autoriteiten de gelden achter om het misnoegen der lagere klassen ten top te drijven. Van een gecoördineerde sociale politiek was geen sprake meer. Het zou duren tot de annexatie der Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk vooraleer nieuwe hervormingen van de openbare onderstand werden doorgevoerd. Deze reorganisatie, die in grote lijnen van kracht bleef tot 1925, was een loutere kopie van de Franse wetgeving inzake armenzorg. Vandaar dat we zonder meer tot de bespreking van deze laatste kunnen overgaan.

Frankrijk

Tot de Revolutie werd de sociale politiek in het achttiende-eeuwse Frankrijk gekenmerkt door decentralisatie, discontinuïteit en extreme verscheidenheid. Privé-stichtingen en vrijwillige

aalmoezen vormden de hoekstenen van het steunsysteem. De Staat poogde weliswaar in te grijpen door de uitvaardiging van talrijke verordeningen, die de opsluiting der bedelaars, de tewerkstelling der valide armen en de bestraffing der recidivisten bevalen, doch de opeenvolgende regeringen slaagden er niet in die maatregelen door alle lokale autoriteiten te laten uitvoeren. In de meeste steden kwam er niets van terecht, omdat de winstgevende tewerkstelling der paupers bij gebrek aan industriële voorzieningen een ijdele hoop was. Zeker, tegen het tweede kwart van de achttiende eeuw beschikten alle Franse centra van meer dan 5.000 inwoners over een *hôpital général*. Maar de overgrote meerderheid van deze instellingen had een zeer geringe opnamecapaciteit – een stad van ongeveer 50.000 inwoners telde zelden meer dan 1.500 hospitaalbedden. Wat meer was: de bevolking ondergebracht in de *hôpitaux généraux* bestond hoofdzakelijk uit bejaarden, zieken, gebrekkigen en wezen. De instellingen vervulden met andere woorden haast uitsluitend een asielfunctie.

Toch moet de regering geloofd hebben dat de Algemene Hospitalen met wat financiële hulp konden uitgebouwd worden tot werkhuisen. In 1724 stipuleerde een koninklijk edict namelijk dat de valide armen die binnen de veertien dagen geen job hadden gevonden zich onverwijld bij het lokale hospitaal moesten aanbieden; dat laatste zou hen werk bezorgen tegen kost en inwoning en een geringe gratificatie. Wie zich niet vrijwillig aanbood, zou in een *hôpitalgevangenis* worden opgesloten, gebrandmerkt met de letter 'M' van Mèdiant (bedelaar) en gedurende twee tot zes maanden veroordeeld worden tot dwangarbeid op een dieet van water en brood. Onnodig te zeggen dat het edict een dode letter bleef. Zoals Olwen Hufton opmerkt:

Geen enkel hospitaal had een gevangenis, noch personeel in staat om grote aantallen valide volwassenen onder toezicht te houden. De regering bood weliswaar aan voor de onderhoudskosten van de nieuwe geïnterneerden te betalen, doch zij liet de vitale problemen van accommodatie, werk en personeel over aan de *intendants*, de gemeenten en in laatste instantie de hospitalen zelf.

In 1767 gooide de monarchie het over een andere boeg. In alle provincies moesten *dépôts de mendicité* worden gecreëerd die uitsluitend zouden bestemd zijn voor bedelaars en vagebonden. De instellingen, die (een korte periode uitgezonderd) tot 1789 de fundamenteën van de openbare onderstand in Frankrijk vormden, werden gefinancierd door de regering en gecontroleerd door de Algemene Hospitalen. De levensomstandigheden in de *dépôts* waren zo ellendig, dat vele bedelaars en vagebonden zelfs een kort verblijf niet overleefden. Van de 71.760 geregistreerde personen ondergebracht in de *dépôts* tussen 1767 en 1773 stierven er 13.899 of 19 pct. binnen enkele maanden na hun opneming. De fysieke conditie der overlevenden was ingevolge de erbarmelijke hygiëne en het hongerrantsoen zo slecht, dat van winstgevende tewerkstelling nauwelijks sprake kon zijn. Het aantal in staat om te werken, overtrof zelden 50 pct. Daarbij kwam nog dat de meeste geïnterneerden volkomen ongeschikt waren voor de textielfabricage, de voornaamste bezigheid in de *dépôts*. Over het algemeen herbergden deze laatste immers niet veel meer dan 30 pct. *ouvriers* (handwerkslui); de overige 70 pct. bestond uit rurale dagloners (30-40 pct.), rondtrekkende kramers (ongeveer 10 pct.) en een bont allegaartje van dienstboden, vroegere soldaten, prostituees, bejaarden zonder beroep en kinderen. De *dépôts* konden evenmin het stijgend tij der zwervende benden tegenhouden. Slechts één derde van alle mannen, vrouwen en kinderen in de *dépôts* in 1789 konden als 'gevaarlijke' individuen worden bestempeld. Kortom, deze instellingen hebben noch een economische rol van enige betekenis gespeeld noch een einde gemaakt aan agressieve bedelarij en vagebondage.

De *bureaux des pauvres* en de *ateliers de charité* konden het sociale probleem evenmin oplossen. Na de uitvaardiging van het edict van 1762, dat de groei van de rurale nijverheid

aanmoedigde, spoorde de regering bisschoppen, edelen en gemeentelijke autoriteiten ertoe aan nieuwe *bureaux des pauvres* op het platteland te stichten waar de fatsoenlijke armen technische vaardigheden konden aangeleerd worden. In de meeste gevallen bleef het nochtans bij experimenten, terwijl de initiatieven die een concrete neerslag vonden bij gebrek aan fondsen na korte tijd werden opgegeven. De impact van de *ateliers de charité*, die in de jaren zeventig van de achttiende eeuw als paddenstoelen verrezen, was niet veel groter. Deze instellingen, gefinancierd door de monarchie, hadden tot doel de valide armen – voornamelijk dezen op het platteland – een bijkomend inkomen te bezorgen tijdens de maanden waarin er geen lokaal werk of gelegenheid tot seizoenarbeid was. Uiteindelijk kwam het hele systeem neer op de inschakeling van enkele duizenden paupers bij openbare wegenwerken of bouwprogramma's. De geringe betekenis van deze vorm van steunverlening blijkt uit het feit dat alle *ateliers de charité* samen tijdens de strenge winter van 1788-89 slechts aan 31.000 mannen, vrouwen en kinderen werk verschaften.

De pogingen van de monarchie om de armen winstgevende arbeid te laten verrichten, hebben dus zo goed als niets opgeleverd. Artificiële inspanningen van deze aard konden om evidente redenen geen succes hebben. De overweldigende meerderheid der bevolking was geheel of gedeeltelijk bij de landbouw betrokken, de industrie werd grotendeels door het commerciële kapitaal overheerst en het gros der weefsels werd op het platteland geproduceerd. Vandaar dat de meeste stadsbesturen niet geneigd waren om grote onderstandsinstellingen op te richten: zulke initiatieven vereisten heel wat kapitaal, terwijl de kansen op nuttige tewerkstelling vrijwel onbestaande waren. Op financiële hulp van de regering moesten de lokale autoriteiten niet al te zeer rekenen. Afgezien van de uitgaven voor de vondelingen spendeerde de monarchie in de jaren tachtig van de achttiende eeuw maar iets meer dan zes miljoen *livres* aan armenzorg. Indien deze som onder de totaal behoeftigen was verdeeld, dan had ieder van hen het equivalent van ongeveer zes kilo brood per jaar ontvangen... De creatie van een gecoördineerd bedelingssysteem bleek alleen zinvol in belangrijke industriesteden zoals Lyon. Die centra werden echter overspoeld door verpauperde plattelandsbewoners, zodat repressie ook daar de bovenhand kreeg op arbeidsregulering. In een land waar honderdduizenden armoedzaaiers op seizoenarbeid waren aangewezen, konden de migratiebewegingen trouwens niet gecontroleerd worden. Rekening houdend met al die factoren kan het geen verwondering wekken dat de strijd tegen de bedelarij op een onvoorwaardelijke mislukking uitliep. **[101]**

De repressieve politiek van de Staat heeft de haat der lagere klassen voor het 'establishment' en de gevestigde orde in het algemeen ten zeerste aangewakkerd. Agressieve bedelarij werd een echte plaag. Aalmoezen werden in toenemende mate afgedwongen door schelden, braken, spuwen en gelijkaardige manoeuvres, die de welgestelde 'slachtoffers' met afschuw en vrees vervulden, inzonderheid voor fysisch contact. Vele bedelaars poogden niet langer medelijden op te wekken, maar traden hun weldoeners met 'dreigende' en 'onbeschaamde' blik tegemoet. Vermogensdelicten namen angstwekkende proporties aan. In Douai, Rijsel en Valenciennes steeg het aantal diefstallen en oplichterijen in de loop van de achttiende eeuw meer dan tweevoudig. Op het platteland werd groepsbanditisme een structureel fenomeen tijdens de laatste decennia van het *ancien régime*. Hoe langer hoe meer gewelddadige benden vagebonden stroopten de rurale parochies af – vaak met de passieve steun van de arme *manouvriers* die niet de minste sympathie hadden voor hun gegoede burens door wie ze met een hongerloon werden afgescheept. Talrijke brandstichtingen en gewapende overvallen terroriseerden de grote pachters, die van de rurale *maréchaussée* weinig of geen bescherming konden verwachten. Immers, zelfs na de hervorming van de jaren zestig bestond de politiemacht van provinciaal

Frankrijk alles samengenomen slechts uit 3.882 individuen, van wie 468 hogere administratieve ambtenaren waren. Vandaar dat de meeste dorpelingen de *maréchaussée* weigerden bij te staan. Hoe konden zij vertrouwen hebben in een handvol *cavaliers*, die onderbetaald en vaak corrupt waren? Liever dan beroep te doen op een vrijwel machteloos repressieapparaat, verkozen de plattelandsbewoners de chanterende vagebonden af te kopen. Aldus werd een klimaat van toenemende onveiligheid gecreëerd, dat de kiemen van de *Grande Peur* van 1789 bevatte. Het lijkt geen overdrijving te zeggen dat de deficiënte organisatie van de armenzorg in Frankrijk de ondermijning van het oude feodale bouwwerk heeft versneld! **[102]**

Artikel 21 van de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger opgenomen in de Grondwet van 1793 bepaalde dat ‘openbare onderstand een heilige schuld is. De samenleving is aan de ongelukkige burgers levensonderhoud verschuldigd, hetzij door hen werk te verschaffen, hetzij door te voorzien in de bestaansmiddelen van dezen die niet in staat zijn te arbeiden’. Het doel van de sociale wetgeving was volgens de Conventie ‘aan alle Fransen de middelen te verstrekken om de eerste levensbehoeften te bekomen, zonder van iets anders afhankelijk te zijn dan de wetten’. Daarom werd de armenzorg georganiseerd volgens regels die bindend waren voor de hele natie en werden de desbetreffende uitgaven als een post op de staatsbegroting ingeschreven. De terugkeer naar het *ancien régime* moest verhinderd worden door de nationalisering en de verkoop van de goederen toebehorend aan de liefdadige instellingen en de kloosterorden.

Thermidor bracht het herstel der oude beginselen. Alle vooruitstrevende maatregelen getroffen door de Conventie werden tenietgedaan. Zoals vertegenwoordiger Delecroy betoogde:

Het is tijd om het diepe spoor te verlaten waarin een overdreven filantropie ons weerhoudt sinds de Wetgevende Vergadering, die zich, heel knap ongetwijfeld, maar volkomen nutteloos, met de arme heeft beziggehouden. De arme heeft alleen recht op het algemeen medelijden. Laten wij principieel stellen dat de regering zich niet met de openbare onderstand moet inlaten tenzij als voorbeeld en als motor.

Deze uitspraak vat de sociale politiek gevoerd in Frankrijk en België gedurende de eerstvolgende decennia op een treffende wijze samen. Het was gedaan met het fundamentele bestaansrecht van de armen geproclameerd door de Conventie. Zij kregen opnieuw hun rechtmatige plaats toegewezen: bezitlozen afhankelijk van de vrijwillige goedertierenheid der volwaardige burgers, die oordeelden dat ‘de leden de samenleving niet binnentreden opdat deze laatste hen zou onderhouden, maar om zichzelf de levensbehoeften te verschaffen’. De wet van 7 oktober 1796 maakte bijgevolg een einde aan de nationalisering van de armenzorg en vestigde de openbare onderstand op louter lokale basis met als eenheid de *commune*. Gemeentelijke Commissies voor de Burgerlijke Godshuizen kregen de opdracht alle liefdadige stichtingen en hospitalen te beheren. Op 27 november 1796 kwam het sluitstuk: in alle gemeenten werden Burelen van Weldadigheid gecreëerd ten einde de huiselijke bijstand te organiseren. Van de revolutionaire wetgeving bleef niets over. Maximale beperking van de steuntarieven luidde thans het motto. En wat de valide armen betrof: ‘Arbeid en een loon, ziedaar de enige vormen van onderstand die hen passen’. Ten slotte dient opgemerkt dat de meeste Franse en Belgische steden hun sociale politiek voortaan financierden door middel van *octrois*, indirecte belastingen geheven op een hele reeks producten (hoofdzakelijk levensmiddelen) verbruikt in de gemeente. De lagere klassen moesten met andere woorden hun eigen onderstandsgelden opbrengen, aangezien zij het zwaarst door deze taksen werden getroffen. **[103]**

Centraal-Europa

De ‘verlichte despoten’ van de achttiende eeuw hebben alles in het werk gesteld om de groeiende massa paupers als industriële arbeidskracht aan te wenden. Centraal-Europa biedt frappante voorbeelden van deze politiek. Alle vorsten waren het roerend eens met de kameralist J.H.G. von Justi, die in 1755 betoogde dat ‘het de plicht is van alle mensen de Staat door ijver en arbeid van nut te zijn’. Haast overal werden bijgevolg maatregelen getroffen met het oog op de winstgevende tewerkstelling der lagere klassen. Bepaald door militaire en budgettaire motieven, steunden die initiatieven echter in hoge mate op de mercantilistische principes verkondigd in de voorgaande eeuw. De *Arbeitshäuser* (werkhuizen) die na 1740 in talrijke steden met overheidsfondsen werden opgericht, verschilden maar in één opzicht van vroegere experimenten: zij herbergden niet alleen bedelaars en vagebonden, maar verschaften ook werk aan armen die zich ‘vrijwillig’ aanboden. Het Berlijnse Arbeitshaus bijvoorbeeld, gesticht in 1742 door Frederik de Grote, stelde in 1785 benevens 641 gevangenen ook 609 ‘vrijwilligers’ te werk: 300 vrouwen, 192 mannen, 71 meisjes en 46 jongens.

Overeenkomstig de traditionele oriëntering van de mercantilistische staat specialiseerden vele armenhuizen zich in de productie van luxewaren. In Würzburg en Bayreuth moesten de geïnterneerden marmer bewerken; te Neurenberg floreerde een brillenslijperij ten koste van de aan silicose lijdende armen; in het militair weeshuis van Potsdam klossen de meisjes kant; de bijoutherie-industrie van Pforzheim steunde haast volkomen op het arbeidsaanbod der lokale armenhuizen; hetzelfde gold voor de handschoenfabricage in Praag, waar het weeshuis uitsluitend voor de ondernemer Georg Ludwig Malvieux werkte.

Hoewel sommige instellingen een flinke winst opleverden, wierpen zij, alles wel beschouwd, weinig vruchten af. De redenen liggen voor de hand. Staatsinmenging verhielp de fundamentele zwakheid van de feodale samenleving niet. Welke inspanningen een verlicht despoot als Frederik de Grote ook leverde, de productieverhoudingen bleven ongewijzigd. De textiel- en mijnindustrieën van Silezië werden gedomineerd door feodale landheren, die uitsluitend beroep deden op de arbeid van lijfeigenen. De export werd grotendeels gecontroleerd door een kleine groep van kapitalistische kooplui, die met de steun van de *Junkers* monopolies, privileges en subsidies bekwamen. Binnen dit kader was er geen plaats voor een industriële burgerij, waardoor de noodzakelijke basis voor een optimale wisselwerking van economische en sociale politiek ontbrak. Lord Malmesbury merkte zeer terecht op dat de Koning van Pruisen nooit kon begrijpen

dat een grote schat die ongebruikt ligt in zijn koffers zijn koninkrijk verarmt, dat rijkdommen vermeederen door circulatie; dat handel niet kan bestaan zonder wederzijds profijt; dat monopolies en exclusieve octrooien een rem zetten op de concurrentie en zeker op de industrie, kortom dat de reële rijkdom van een vorst bestaat uit de welvaart en de voorspoed van zijn onderdanen.

Zeker, de mercantilistische principes die Frederik de Grote met een halve eeuw vertraging in praktijk bracht, bevorderden de expansie van de Pruisische economie en resulteerden in een gunstige handelsbalans. Zij volstonden nochtans geenszins om de grondslagen der industriële organisatie te doorbreken. De talrijke manufactures en *Arbeitshäuser* gecreëerd door de vorst waren artificiële eilanden, die zonder staatssteun nooit zouden bestaan hebben. Luxegoederen konden maar door een kleine elite verbruikt worden, zodat de instellingen geen invloed hadden op de ‘nationale’ economie. Daarbij kwam nog dat de meeste *Arbeitshäuser* tegelijkertijd de functies van atelier, hospitaal en gevangenis moesten vervullen, wat een rationele

arbeidsverdeling verhinderde. De 'sociale politiek' van Frederik de Grote heeft dus niet veel uitgehaald. Afschrikking was in feite het enige resultaat. De levensvoorwaarden in de *Arbeitshäuser* waren namelijk zo erbarmelijk, dat de fatsoenlijke armen slechts in uiterste nood hun toevlucht tot zulk een instelling namen. Onnodig te zeggen dat deze 'winst' niet opwoog tegen de ontstellende toename van bedelarij en vagebondage – voornamelijk op het platteland, waar de feodale last hoe langer hoe ondraaglijker werd. De herhaalde boerenopstanden die zich vanaf de jaren zeventig voordeden, bewijzen overduidelijk dat het hele bedelingsstelsel een volledige mislukking was. [104]

Pleidooien voor huiselijke bijstand vonden weliswaar gehoor, maar zulke programma's konden alleen succes hebben in steden waar ruime tewerkstellingsmogelijkheden bestonden. In landen gekenmerkt door feodale en aristocratische structuren maakten zij geen schijn van kans, zoals het voorbeeld van Oostenrijk aantoonde. In 1779 stichtte graaf Bouquoy op zijn domein in Bohemen een *Armeninstitut*, dat huiselijke bijstand verleende en deze laatste aan de totaal behoeftigen voorbehoedde. Aangezien zij hoogstens één derde van het gebruikelijke loon ontvingen en de bedelarij werd verboden, konden volgens de graaf twee doelstellingen worden bereikt: 'Ten eerste dat de waarachtige arme zich met de ontvangen onderstand tevreden stelt en niemand hem daarom benijdt. En ten tweede dat niemand zolang hij kan arbeiden deze aalmoes zal verlangen en dat bijgevolg niemand die de vereiste kracht bezit zich aan het werk zal onttrekken'. Zijn voorbeeld werd nagevolgd door verscheidene Oostenrijkse steden, waaronder Linz en Wenen. In 1784 beval Jozef II bij dekreet de stichting van gelijkaardige instellingen in alle gewesten van de monarchie en vertrouwde de algemene leiding ervan toe aan graaf Bouquoy. De organisatie berustte overal op dezelfde principes, namelijk verbod der bedelarij, centralisatie der steunfondsen en minimale uitkeringen aan huiszittende paupers. Het systeem was geen lang leven beschoren. Bij gebrek aan nijverheden was werkverschaffing voor de armen in de meeste gevallen uitgesloten, terwijl huiselijke bijstand een scherpe stijging der uitgaven meebracht. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, leidden de *Armeninstitute* na het overlijden van Jozef II een kwijnend bestaan.

Net zoals in de andere continentale landen bleek een efficiënte sociale politiek in Centraal-Europa alleen haalbaar wanneer lokale autoriteiten en privé-ondernemers de handen in elkaar sloegen. De economische expansie die sommige Duitse steden op het einde van de achttiende eeuw beleefden, gaf aanleiding tot zulke experimenten. In 1788 creëerde de stad Hamburg op voorstel van de koopman Kaspar Voght een *Armenanstalt*, gebaseerd op een combinatie van huiselijke bijstand en werkgelegenheid voor de armen. Hamburg werd in districten verdeeld die ongeveer evenveel armen bevatten. Elk district werd gecontroleerd door toezichters, die verantwoording verschuldigd waren aan een centraal bestuur samengesteld uit vijf senatoren en tien andere burgers gekozen voor het leven. De toezichters moesten alle armen regelmatig bezoeken, hun inkomsten controleren, hun gezondheid eventueel door een officiële geneesheer laten onderzoeken, hun werkgevers en bureaus uitvragen over hun levenswandel en alle gegevens ten slotte op gedrukte formulieren noteren. Op basis van deze informatie werd dan nauwkeurig berekend welke som wekelijks aan elke behoeftige zou toegekend worden. Bedelaars en vagebonden uitgezonderd, werd niemand gedwongen om te werken. Het systeem liet echter geen andere keuze: bedelarij was verboden, het onderstandstarief overtrof nooit het loon van een ongeschoolde arbeider en geen enkele familie ontving steun voor kinderen boven de zes jaar. De administratie liet niets aan het toeval over. De paupers die niet door fabrikanten werden tewerkgesteld, konden thuis voor rekening van de *Armenanstalt* spinnen, naaien of breien. Bovendien werden industriescholen opgericht, waar de pauperkinderen van zes tot zestien jaar

terecht konden; in deze instellingen werd gemiddeld twee derde van de tijd doorgebracht met werken, terwijl de rest aan rudimentair onderricht werd besteed. Hoewel de regulering van de arbeidsmarkt het hoofddoel was, beoogde de directie evenzeer de behoeftigen sociale discipline in te prenten. Zoals de Kielse professor A. Niemann, een vurig voorstander van dit bedelingssysteem, in 1793 verklaarde: ‘Een instelling die de aanmoediging van winstgevende en nuttige bedrijvigheid nastreeft, mag niet alleen de vaardigheid van de handwerksman, de waren in de opslagplaats, de afzet en het zuivere profijt voor ogen hebben; zij moet de vroege gewenning aan vlijt, de ontwenning van ledigheid... en de zelfstandigheid van de opgroeiende jeugd nog hoger schatten dan die vergankelijke vruchten.’

De werking van het systeem was echter totaal afhankelijk van de vraag naar goedkope arbeidskracht. In Wenen bijvoorbeeld werd Voghts programma ondanks de inspanningen van keizer Frans II niet in praktijk gebracht, omdat het meer lasten dan baten meebracht: de mogelijkheden tot winstgevende tewerkstelling vielen eenvoudigweg in het niet bij de massa behoeftige personen. Hetzelfde gold voor München, waar op initiatief van Benjamin Thompson (een avonturier, later bekend als graaf Rumford, belast met het opperbevel van het Beierse leger), in 1790 een hervorming van de armenzorg naar Hamburgs model werd doorgevoerd. Gezien het geringe aantal bestaande nijverheden richtte graaf Rumford een groot *Arbeitshaus* op ten einde de armen werk te verschaffen. De instelling, hoofdzakelijk bestemd als centrum voor de fabricage van militaire kledingstukken, leverde gedurende enkele jaren winst op. In 1799 moest ze nochtans gesloten worden, omdat de inkomsten niet opwogen tegen de stijgende uitgaven voor de armen. De tewerkstelling van gesteunden drukte de lonen der vrije arbeiders trouwens systematisch omlaag, zodat het pauperisme nog meer om zich heen greep. Al die factoren verklaren waarom uiteindelijk weinig Centraal-Europese steden huiselijke bijstand invoerden, terwijl andere het systeem na korte tijd opgaven. Het zou duren tot de negentiende eeuw vooraleer deze vorm van sociale politiek – dan aangeduid als *Elberfeld System* naar het gelijknamige textielcentrum – in Duitsland algemeen ingang zou vinden. **[105]**

Bibliografie

Het beste globale overzicht van de Industriële Revolutie is D.S. Landes, *The Unbound Prometheus: technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present* (Cambridge, 1969). Er zijn ontelbare werken over de Industriële Revolutie in Engeland. De allerbelangrijkste zijn Paul Mantoux, *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century* (Londen, 1928), E.J. Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londen, 1968) en Peter Mathias, *The First Industrial Nation* (Londen, 1969). A. Soboul, *La civilisation et la Révolution française*, I, *La crise de l'Ancien Régime* (Parijs, 1970), is een briljante analyse van de Franse economie en samenleving aan de vooravond van de Revolutie.

Voortreffelijke recente studies over de agrarische ontwikkelingen in Engeland zijn J.D. Chambers en G.E. Mingay, *The Agricultural Revolution, 1750-1880* (Londen, 1966); Jones, ed., *Agriculture and Economic Growth*, aangehaald in de bibliografie bij hoofdstuk 4; en G.E. Mingay, ed., *The Agricultural Revolution: changes in agriculture, 1650-1880* (Londen, 1977). Voor Frankrijk raadplege men de synthese van E. Le Roy Ladurie, ‘De la crise ultime à la vraie croissance, 1660-1789’, *HFR*, II (1975), 359-599. Van de talrijke monografieën verdienen vooral vermelding P. de Saint Jacob, *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime* (Parijs, 1960); A. Poitrineau, *La vie rurale en basse Auvergne au XVIIIe siècle*

(Parijs, 1965); en bovenal Michel Morineau, *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle* (Parijs, 1971). De Vlaamse landbouw is grondig onderzocht door C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation dans les Pays-Bas autrichiens* (Gent en Leuven, 1975).

Peter Kriedte, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus* (Göttingen, 1977), is een magistrale theoretische analyse van de proto-industrialisering met een omvangrijke bibliografie. Voor een samenvatting van Medicks argumentatie zie 'The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism', *SH*, 3 (1976), 291-315. De demografische implicaties van de proto-industrialisering worden onderzocht in het prachtige boek van David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (New York en Londen, 1977). Belangrijke monografieën zijn: H. Kisch, 'The textile industries in Silesia and the Rhineland: a comparative study in industrialization', *JEH*, 19 (1959), 541-564; R. Braun, *Industrialisierung und Volksleben: Die Veränderungen der Lebensformen in einem ländlichen Industriegebiet vor 1800* (Erlenbach-Zürich en Stuttgart, 1960); J.D. Chambers, 'The rural domestic industries during the period of transition to the factory system, with special reference to the Midland counties of England', in *Second ICEH* (Parijs, 1965), pp. 429-455; W. Fischer, 'Stadien und Typen der Industrialisierung in Deutschland', in P. Léon, F. Crouzet en R. Gascon, eds., *L'industrialisation en Europe au XIXe siècle* (Parijs, 1972), 347-355; A. Klima, 'The role of rural domestic industry in Bohemia in the eighteenth century', *ECHR*, 2nd ser., 27 (1974), 48-56. Over het verband tussen grondversnippering, proto-industrialisering en bevolkingsgroei in Vlaanderen: B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres* (2 dln., Leuven, 1961); P. Deprez, 'The demographic development of Flanders during the eighteenth century', in D.V. Glass en D.E.C. Eversley, eds., *Population in History* (Londen, 1965), pp. 608-631; en Franklin Mendels, 'Agriculture and peasant industry in eighteenth-century Flanders', in Parker en Jones, eds., *European Peasants*, pp. 179-204.

Over de sociaaleconomische degradatie van de ambachtslui handelen E. Coornaert, *Les Corporations en France avant 1789* (Parijs, 1941); D. Bythell, *The Handloom Weavers* (Cambridge, 1969); M. Garden, 'Ouvriers et artisans au XVIIIe siècle. L'exemple lyonnais et les problèmes de classification', *RHES*, 48 (1970), 28-52; J. Vermaut, 'De textielnijverheid te Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800. Konjunktuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen' (4 dln., onuitgegeven doctoraal proefschrift, Gent, 1974).

Het arbeidsvraagstuk is onderzocht door J. Dhondt, 'Note sur les ouvriers industriels gantois à l'époque française', *RN* 36 (1954), 309-324; K. Hinze, *Die Arbeiterfrage zu Beginn des modernen Kapitalismus in Brandenburg-Preussen, 1685-1806* (2e uitg., Berlijn, 1963); E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth, 1970 ed.) en 'Time, work-discipline, and industrial capitalism', *PP*, 38 (1967), 56-97; P. Léon, 'Morcellement et émergence du monde ouvrier', *HESF*, 11 (1970), 651-689.

Het debat over de levensstandaard tijdens de Industriële Omwenteling blijkt de meest langdurige controverse in de moderne economische geschiedenis te zijn. De meeste artikelen waarin de discussie werd gevoerd verschenen in de *ECHR*. Aangevuld met bijkomende stukken en voortreffelijk ingeleid door Arthur J. Taylor, zijn ze thans gebundeld geworden onder de titel *The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution* (Londen, 1975). Zie ook D.S.

Landes, 'The standard of living during the Industrial Revolution', in O. Büsch, W. Fischer en H. Herzfeld, eds., *Industrialisierung und 'Europäische Wirtschaft' im 19. Jahrhundert* (Berlijn en New York, 1976), pp. 65-82. Voor het continent: C. Vandenbroeke, 'L'alimentation à Gand pendant la première moitié du XIXe siècle', *AESC*, 30 (1975), 584-591 en C. Lis en H. Soly, 'Food consumption in Antwerp between 1807 and 1859: a contribution to the standard of living debate', *EcHR*, 2nd ser., 30 (1977), 460-486. Voor de uitbreiding van de aardappelbouw zie noot 90 hieronder.

Er is een massale literatuur over armoede en openbare onderstand. Voor Engeland zijn de bruikbaarste inleidingen: J.D. Marshall, *The Old Poor Law, 1795-1834* (Londen, 1968); M.E. Rose, *The English Poor Law, 1780-1930* (Londen, 1971) en *The Relief of Poverty, 1834-1914* (Londen, 1972); D. Fraser, ed., *The New Poor Law in the Nineteenth Century* (Londen, 1976); James Stephen Taylor, 'The impact of pauper settlement, 1691-1834', *PP*, 73 (1976), 42-74. Zie ook K. Polanyi, *The Great Transformation* (Boston, 1957). Voor Frankrijk moet allereerst een voortreffelijke synthese genoemd worden: O. Hufton, *The Poor of Eighteenth Century France, 1750-1789* (Oxford, 1974), die een fascinerende reconstructie van de levensvoorwaarden van de armen verbindt met een verhelderend overzicht van de openbare onderstand. Twee andere belangrijke studies zijn J. Kaplow, *The Names of Kings: the Parisian labouring poor in the eighteenth century* (New York, 1972), en L. Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle* (2e uitg., Parijs, 1969); het laatste boek is een prachtige analyse van armoedetoestanden, waarbij de sociaaldemografische realiteiten en de politieke ideologieën evenzeer worden beklemtoond. Voor Duitsland verstrekt L. Koch, *Wandlungen der Wohlfahrtspflege im Zeitalter der Aufklärung* (Erlangen, 1933) gedetailleerde informatie over de armenzorg, terwijl H. Brunschwig, *La crise de l'Etat prussien à la fin du XVIIIe siècle et la genèse de la mentalité romantique* (Parijs, 1947), briljante ideeën ontwikkelt over de sociale crisis van het kwijnend *ancien régime*. De recente artikelen van R. Endres, 'Das Armenproblem im Zeitalter des Absolutismus', *Jahrbuch für Frankische Landesforschung*, 34-35 (1975), 1003-1020, en E. François, 'Unterschichten und Armut in rheinischen Residenzstädten des 18. Jahrhunderts', *VSWG*, 62 (1975), 433-464, zijn uitstekende overzichten met uitvoerige bibliografieën. Voor de Zuidelijke Nederlanden is het oude maar nog steeds waardevolle werk van Paul Bonenfant, *Le problème du pauperisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Brussel, 1934) een mijn van feitelijke informatie. C. Lis, *Verarmingsprocessen te Antwerpen, 1750-1850* (4 dln., onuitgegeven doctoraal proefschrift, Brussel, 1975) analyseert op een gedetailleerde wijze de oorzaken van de stedelijke armoede. Dezelfde auteur geeft een nieuwe interpretatie van de reorganisatie van de openbare onderstand: 'Sociale politiek te Antwerpen, 1779. Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren van de arbeidsmarkt', *TSG*, 5 (1976), 146-166.

---

[62] W. Fischer, 'Soziale Unterschichten im Zeitalter der Frühindustrialisierung', *IRSH*, 8 (1963), 435; Clarkson, *The Pre-Industrial Economy in England*, p. 234. R.M. Hartwell, 'The consequences of the Industrial Revolution in England for the poor', in *The Long Debate on Poverty. Eight essays on industrialization and the conditions of England* (Londen, 1972,) pp. 3-21; Abel, *Massenarmut*, p. 309.

[63] Aangehaald door F.E. Huggett, *The Land Question and European Society since 1650* (Londen, 1975), p. 71.

[64] J.D. Chambers, 'Enclosure and labour supply in the Industrial Revolution', *EcHR*, 2nd ser., 5 (1953), 336.

[65] W.G. Hoskins, *The Midland Peasant* (Londen, 1957), pp. 216-276 (op p. 269).

[66] A.J. Youngson, *After the Forty-Five. The economic impact on the Scottish Highlands* (Edinburgh, 1973), pp. 120-190 (op p. 180). Zie ook E.S. Richards, 'Structural change in a regional economy: Sutherland and the Industrial

Revolution, 1780-1830', *EcHR*, 2nd ser., 26 (1973), 63-76.

[67] A.P. Wadsworth en J. de L. Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire, 1600-1780* (Manchester, 1931), pp. 317-322 (op p. 317).

[68] Aangehaald door F. Laude, *Les Classes rurales en Artois à la fin de l'Ancien Régime, 1760-1789* (Rijsel, 1914), p. 255.

[69] Aangehaald door A. Davies, 'The new agriculture in lower Normandy, 1750-1789', *TRHS*, 5th ser., 8 (1958), 143.

[70] Aangehaald door P. de Saint Jacob, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord*, p. 404.

[71] Le Roy Ladurie, 'De la crise ultime à la vraie croissance', p. 440.

[72] Aangehaald door J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850* (New Haven en Londen, 1976), p. 16.

[73] W.A. Lewis, 'Economic development with unlimited supplies of labour', *Manchester School of Economic and Social Studies*, 22 (1954), 139-191.

[74] Medick, 'The proto-industrial family economy', pp. 291-315 (op pp. 304-305).

[75] *Ibid.*, 306. De opeenvolgende citaten komen uit Mokyr, *Industrialization in the Low Countries*, p. 16; P. Bois, *Paysans de l'Ouest* (Le Mans, 1960), p. 521; Braun, *Industrialisierung und Volksleben*, p. 81; Engelse vertaling van D.S. Landes, ed., *The Rise of Capitalism* (New York en Londen, 1966), p. 61.

[76] Mick, 'The proto-industrial family economy', pp. 298-299. Zie ook Jones, ed., *Agriculture and Economic Growth in England*, pp. 24-25, en Landes, *The Unbound Prometheus*, pp. 56-60. Het citaat van William Temple komt uit Wilson, *England's Apprenticeship*, p. 345.

[77] Takahashi, 'A contribution', p. 340.

[78] R.G. Wilson, 'The supremacy of the Yorkshire cloth industry in the eighteenth century', in N.B. Harte en K.G. Ponting, eds., *Textile History and Economic History. Essays in honour of Miss J. de L. Mann* (Manchester, 1973), 235-246. Zie ook F. Vigier, *Change and Apathy. Liverpool and Manchester during the Industrial Revolution* (Cambridge, Mass., 1970), pp. 85-87, en D.T. Jenkins, *The West Riding Wool Textile industry, 1770-1835. A study of fixed capital formation* (Edington, 1975). Het citaat van Josiah Tucker komt uit Wadsworth en Man, *The Cotton Trade*, p. 384.

[79] Clifford Geertz, *Agricultural Involution: the processes of ecological change to Indonesia* (Berkeley en Los Angeles, 1963).

[80] Landes, *The Unbound Prometheus*, p. 119. Zie ook J. Bergmann, 'Das Alte Handwerk im Uebergang. Zum Wandel von Struktur und Funktion des Handwerks im Berliner Wirtschaftsraum in vor- und frühindustrieller Zeit', in *Untersuchungen zur Geschichte der frühen Industrialisierung, vornehmlich im Wirtschaftsraum Berlin/Brandenburg* (Berlijn, 1971), pp. 262 e.v., en R. Samuel, 'Workshop of the world: steam power and hand technology in mid-Victorian Britain', *HWJ*, 3 (1977), 6-72.

[81] G.W. Hilton, 'The controversy concerning the relief for the handloom weavers', *Explorations in Entrepreneurial History* (1963-4), 166-163.

[82] Thompson, *The Making of the English Working Class*, p. 370. De anonieme schrijver, aangehaald door Hinze, *Arbeiterfrage*, p. 168; de memoires van Robert Dale Owen, aangehaald door Inglis, *Poverty*, p. 124.

[83] Dhondt, 'Note sur les ouvriers industriels gantois', pp. 309-311.

[84] Aangehaald door Lis, *Verarmingsprocessen*, II, p. 26. Het citaat van Mornet komt uit M. Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle* (Parijs, 1970), p. 592.

[85] Cijfers ontleend aan Soboul, *La civilisation et la Révolution française*, I, pp. 125-126, en Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France*, pp. 22-24. Voor meer details raadplege men vooral A. Daumard en F. Furet, *Structures et relations sociales à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs, 1961), pp. 191 e.v.; J. Kaplow, *Elbeuf during the Revolutionary Period: history and social structure* (Baltimore, 1964), pp. 65-69, 89-97; J. Sentou, *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution. Essai d'histoire statistique* (Toulouse, 1969), pp. 71-73, 407-411; Garden, *Lyon et les Lyonnais*, pp. 298 e.v.; de geestelijken van Lyon, aangehaald door Gutton, *Société... Lyon*, pp. 76-77. De andere citaten komen uit F. Furet, 'Pour une définition des classes inférieures à l'époque moderne', *AESC*, 18 (1963), 460.

- [86] Cijfers in deze paragraaf ontleend aan F.-W. Henning, 'Die Betriebsgrößenstruktur der mitteleuropäischen Landwirtschaft im 18. Jahrhundert und ihr Einfluss auf die ländlichen Einkommensverhältnisse', *ZAA*, 17 (1969), 171-193; Abel, *Massenarmut*, pp. 252-257; François, 'Unterschichten', pp. 434-435, 455-457.
- [87] Zie Lis, *Verarmingsprocessen*, II, pp. 48-53, III, pp. 5-91. Voor de verdeling van de rijkdom in Antwerpen raadplege men J. De Belder, 'Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden', *TSG*, 6 (1976), 266-272. Het citaat van Buret komt uit Chevalier, *Classes laborieuses*, p. 445.
- [88] Cijfers in de vorige paragraaf ontleend aan Geoffrey Taylor, *The Problem of Poverty*, pp. 12-13, en Marshall, *The Old Poor Law*, pp. 26-27, 33. De citaten komen uit Inglis, *Poverty*, pp. 113, 157.
- [89] T.S. Ashton, 'The Standard of life of the workers in England, 1790-1830', *JEH*, 9 (1949), 33. Voor details over de daling van het hoofdelijk voedselverbruik in Antwerpen: Lis en Soly, 'Food consumption', pp. 460-486.
- [90] Cijfers ontleend aan C. Vandenbroeke, 'Cultivation and consumption of the potato in the 17th and 18th century', *AHN*, 5 (1971), 15-39; M. Morineau, 'La pomme de terre au XVIIIe siècle', *AESC*, 25 (1970), 1767-1785, en 'Révolution agricole, révolution alimentaire, révolution démographique', *ADH* (1974), 335-369 (op p. 355); F.-W. Henning, 'Stadien und Typen in der Entwicklung der Landwirtschaft in den heutigen Industrieländern' in *Schriften der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues*, 5 (1968), 57; K. H. Carmen, 'Land and Population in Ireland', *ECHR*, 2nd ser., 2 (1950), 288-289; J.C. Drummond en A. Wilbraham, *The Englishman's Food: a history of five centuries of English diet* (Londen, 1958), pp. 180-181. De citaten komen uit W. Abel, *Massenarmut under Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland* (Göttingen, 1972), p. 65 (List); Smout, *A History of the Scottish People*, p. 251 (Sinclair); Arthur J. Taylor, *The Standard of Living in Britain*, p. xxxii (Porter).
- [91] Aangehaald door Garden, *Lyon et les Lyonnais*, p. 299.
- [92] Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France*, ch. III; E. Hélin, 'Migrations d'ouvriers avant la révolution industrielle', in *Annales du Congrès de Liège. Quarantième Session*, (2 dln., Luik, 1969), I, 174-177; J. Tack, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiter-Wanderung* (Leipzig, 1902) pp. 11-14, 34-42, 64, 86-97, 137-143, 169-173. Swinburne, aangehaald door B. Bennassar, *L'Homme espagnol. Attitudes et mentalités du XVIe au XIXe siècle* (Parijs, 1975), p. 96.
- [93] W. Kula, 'Recherches comparatives sur la formation de la classe ouvrière', in *Second ICEH* (Parijs en Den Haag, 1960), pp. 510-523; M. Garden, 'L'attraction de Lyon à la fin de l'Ancien Régime', *ADH* (1970), 205-222; M. Vovelle, 'Le prolétariat flottant à Marseille sous la Révolution française', *ADH* (1968), 117-123; François, 'Unterschichten', pp. 441-442; N. Caulier-Mathy, 'La composition d'un prolétariat industriel. Le cas de l'entreprise Cockerill', *Revue d'Histoire de la Sidéurgie*, 4 (1963), 218; Lis, *Verarmingsprocessen*, II, pp. 174-179; A. Redford, *Labour Migration in England 1800-1850* (Manchester, 1926), pp. 55-63. Het citaat komt uit Thompson, *The Making of the English Working Class*, p. 247.
- [94] Woodward en Paine, aangehaald door Inglis, *Poverty*, pp. 34, 36.
- [95] Zie Lis, *Verarmingsprocessen*, IV, pp. 97-101. Het citaat van Henry Zouch komt uit R.W. Malcolmson, *Popular Recreations in English Society, 1700-1850* (Cambridge, 1973), p. 95.
- [96] Aangehaald door Inglis, *Poverty*, p. 21.
- [97] F. Fox Piven en Richard A. Cloward, *Regulating the Poor: the functions of public welfare* (Londen, 1972), pp. 30-31.
- [98] S.G. en E.O.A. Checkland, eds., *The Poor Law Report of 1834* (Harmondsworth, 1974), *passim* (op pp. 67, 335, 378). Zie de pertinente opmerkingen van Rimlinger, *Welfare Politics*, pp. 51-54. Het citaat van Coleridge komt uit Inglis, *Poverty*, p. 338.
- [99] Het citaat komt uit Thompson, *The Making of the English Working Class*, p. 295. Zie ook het belangrijke artikel van dezelfde auteur 'The moral economy of the English crowd in the eighteenth century', *PP*, 50 (1971), 76-136.
- [100] Lis, 'Sociale politiek', pp. 148-160. Zie ook Y. van den Berghe, 'De algemene armenkamer te Brugge, 1776-1925. Een poging tot rationaliseren en laïciseren van de armenzorg', *Standen en Landen*, 44 (1968), 269-288, en F.N. Takababaza, 'Le Bureau de Charité à Verviers, 1783-1789', *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 84

(1972), 107-124.

[101] Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France*, pp. 131-193, 227-244 (op p. 156); Gutton, *Société ... Lyon*, pp. 435-441, 457-467; Kaplow, *The Names of Kings*, ch. VI.

[102] G. Lefèbvre, *La Grande Peur de 1789* (2e uitg., Parijs, 1970). Zie ook A. Abbiatecci et al, *Crimes et criminalité en France, XVIIe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1972); Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France*, part III; P. Deyon, *Le temps des prisons. Essai sur l'histoire de la délinquance et les origines du système pénitentiaire* (Parijs, 1975), pp. 54-60, 73-74, 84-87.

[103] F. Dreyfus, *L'Assistance sous la Législation et la Convention, 1791-1795* (Parijs, 1905); C. Bloch, 'Notes sur la législation et l'administration de l'assistance de 1789 à l'an VIII', *Bulletin de la Commission de recherches et de publications des documents relatifs à la vie économique de la Révolution* (1908), 232-250; M. Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, I, *De Montesquieu à Robespierre* (Parijs, 1946), pp. 320 e.v.; A. Soboul, *Histoire de la Révolution française* (2 dln., 2e uitg., Parijs, 1972), II, pp. 12, 105, 353-356. Het citaat van Delecroy komt uit J. van Borm, 'De archieven van de Weldadigheidsbureaus als bron voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw', *Annalen van het XLIIe Congres van de Federatie van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België* (Mechelen, 1971), 286-287.

[104] Von Justi, aangehaald door Endres, 'Armenproblem', p. 1012. Het citaat van Lord Malmesbury komt uit W.O. Henderson, *Studies in the Economic Policy of Frederick the Great* (Londen, 1963), p. 160.

[105] De citaten komen uit Koch, *Wandlungen der Wohlfahrtspflege*, pp. 150, 234-235.

Besluit

Wij hebben gepoogd enig licht te werpen op drie nauw samenhangende problemen betreffende de vroegmoderne Europese samenleving: de oorzaken van verarmingsprocessen, de wijzigingen in de samenstelling van de ‘marginale’ bevolking en de functies vervuld door diverse armenzorgsystemen, met als onderliggend thema de groei van het kapitalisme. Rekening houdend met de huidige stand van kennis, is het voorzeker erg gewaagd algemene uitspraken te doen. Hoe dan ook, wij menen dat enkele traditionele interpretaties en analysemethoden moeten verworpen worden.

Het gaat geenszins op de armoede in het *ancien régime* te herleiden tot een ‘natuurlijk’ fenomeen, inherent aan een ‘maatschappij van de schaarste’, gedetermineerd door technologische achterlijkheid en een tendens tot ongeremde demografische groei. Pre-industrieel Europa karakteriseren als de ‘immense ademhaling van een sociale structuur’ is de vraag ontwijken. Immers, hoe komt het dat de omvang en de graad der behoefteigheid vergelijkbaar waren in economisch achterlijke en vooruitstrevende gebieden, in perioden van bevolkingsstijging en tijdens fasen van demografische stagnatie of achteruitgang? Sociale ongelijkheid kan niet verklaard worden in abstractie van klassenverhoudingen. Hoe schetsmatig ons onderzoek naar de dominante aspecten van de feodale productiewijze, het commercieel kapitalisme en het opkomend nijverheidskapitalisme ook is, het toont aan dat armoede slechts ten volle kan begrepen worden als het gevolg van een welbepaalde structuur van surplusextractieverhoudingen.

De meerderheid der middeleeuwse boeren leefde permanent op de rand van het bestaansminimum, omdat de feodale productiewijze berustte op het overwicht van de kleine individuele producent, onderworpen aan zware surplusextractie toegepast onder extra-economische druk binnen een politiek systeem gekenmerkt door ‘de versnippering van de soevereiniteit’. Dit samenspel van componenten verklaart waarom de economische groei voornamelijk een extensief karakter had (vergroting van de bebouwde oppervlakte en *input* van meer arbeid), wat vroeg of laat tot een algemene blokkering moest leiden. De oorzaken van de veertiende-eeuwse crisis moeten niet gezocht worden in externe factoren of in ‘objectieve’ vraag en aanbod mechanismen, maar in de ingebouwde contradicties van de feodale productiewijze zelf.

Het structureel tekort aan arbeid ingevolge de demografische inzinking en het hardnekkig verzet van de dorpsgemeenschappen tegen de heerlijke reactie hebben de West-Europese boeren in staat gesteld het stigma der persoonlijke onvrijheid uit te wissen. De sociale differentiatie, die zich in de loop der vorige eeuwen had voltrokken, bleef nochtans bestaan en nam zelfs toe. Twee factoren waren verantwoordelijk voor deze ontwikkeling. Ten eerste, de groeiende tirannie van de markt: de vrijheid om grond te kopen of te pachten, om handelsgewassen te verbouwen, enzovoort, impliceerde toenemende economische onzekerheid. In talrijke regio's ging de uitbreiding van de commerciële veeteelt daarenboven gepaard met de onteigening van kleine boeren, de opheffing van gemene rechten en stijgende werkloosheid. Ook de toenemende greep van de stedelijke burgerij op het omliggende platteland had ongunstige gevolgen voor de

boerenstand, omdat de meeste kooplui slechts in speculatieve winsten geïnteresseerd waren. Ten tweede en bovenal, de opkomst van nieuwe structuren van surplusextractie. In Frankrijk en in Duitsland ten westen van de Elbe ontwikkelden het kleine boereneigendom en de absolutistische staat zich in wederzijdse afhankelijkheid van elkaar, met het gevolg dat de boeren aan een tweevoudige uitbuiting werden onderworpen: verpletterende taxatie door de monarchie of de prinsen enerzijds, de hernieuwing van feodale verplichtingen en de oplegging van deelpachtcontracten door de lokale heren op zoek naar een '*second-best strategy*' anderzijds. Deze drukkende lasten ondermijnden niet alleen de economische positie van de boeren, maar sloten tevens technologische verbetering en productiviteitsverhoging uit. Het kan dus geen verwondering wekken dat het dagelijkse leven van de rurale massa's in beide gebieden tot het einde van het *ancien régime* een dagelijkse strijd tegen volstrekte behoefte, zoniet verhongering, was. In Engeland daarentegen kwam een haast unieke agrarische structuur tot stand, gebaseerd op geconsolideerde landgoederen, verdeeld in grote pachthoeven, bewerkt door landarbeiders. Dit leidde tot substantiële agrarische vooruitgang, die de algemene economische groei bevorderde. Het proces van agrarische verandering bracht echter de proletarisering van een groot deel der rurale bevolking mede. Marginale boeren verloren hun bestaansmiddelen en werden verplicht hun arbeidskracht te verkopen. Vandaar dat structurele armoede tegen 1700 een gemeenschappelijk kenmerk was van Engeland en Frankrijk, hoewel het eerste land in tegenstelling tot het laatste grotendeels bevrijd was van subsistentiecrisissen.

De wijze waarop de productieverhoudingen zich in de industriële sector ontwikkelden, impliceerde eveneens de proletarisering van brede volkslagen. Net zoals in de landbouw, werd de stedelijke fabricage aanvankelijk beheerst door kleine en middelgrote warenproducenten. De economische onafhankelijkheid van deze groep werd echter geleidelijk aangetast door de meer belangrijke ambachtslui en bovenal door de kooplui-ondernemers, die de import der voornaamste grondstoffen en de afzet der afgewerkte fabricaten controleerden. In haast alle centra met een belangrijke exportindustrie voltrok zich na verloop van tijd een gelijkaardig proces: de meeste ambachtslui werden afhankelijk van groothandelaars; zij waren gedwongen hun producten aan hen af te staan en werden aldus *de facto* tot loonarbeiders gereduceerd. De triomf van het commerciële kapitalisme bracht bovendien een continue herverdeling van de industriële productie mede en als gevolg daarvan de ontwrichting van stedelijke samenlevingen. Inderdaad, door het putting-out system toe te passen, dat weinig investeringen in duurzame productiemiddelen vereiste, konden de kooplieden-ondernemers hun kapitaal zonodig snel uit een stad of streek terugtrekken en naar een andere overhevelen. Vanuit economisch oogpunt betekende zulk een heroriëntering slechts compensatie, maar sociaal was zij een ramp: de geproletariseerde bevolking van het wegwijnende centrum ging de zwartste ellende tegemoet.

De verplaatsing van de industrie naar het platteland, ingezet in de middeleeuwen, bereikte haar hoogtepunt in de zeventiende en achttiende eeuw, toen de voortschrijdende verarming van de boerenstand zich verenigde met de snel stijgende vraag naar goedkope fabricaten. De groei der rurale nijverheid bracht uiteraard een zware en vaak fatale slag toe aan de stedelijke fabricage. Op het platteland zelf versnelde de uitbreiding van het *putting-out* system, beheerst door het commerciële kapitaal, niet alleen de ontbinding der traditionele boereneconomie, maar ondermijnde tevens de sociale controles die voorheen een systeem van late huwelijken hadden geschraagd. Alle rurale gebieden waar de huisnijverheid zich op grote schaal ontwikkelde, maakten op lange termijn dezelfde evolutie door: snelle demografische groei, buitensporige fragmentatie van de grond, scherpe stijging der pachtprizen, continue druk op de lonen, toenemende zelfexploitatie van de producenten, kortom proletarisering en verpaupering. In

streken waar proto-industrialisering gepaard ging met de expansie van 'armoedeteelten', zoals aardappelen, die toelieten een familie in leven te houden op een minuscuul lapje grond, werd de infernale dynamiek tot het uiterste gedreven. Het ergste was echter dat het proto-industriële systeem de kiemen van zijn eigen ondergang bevatte. Vlaanderen, Silezië en bovenal Ierland vormen frappante voorbeelden van deze ingebouwde tendens tot zelfvernietiging.

Toch baande proto-industrialisering de weg voor de definitieve doorbraak van het nijverheidskapitalisme. Enerzijds, omdat zij de proletarisering van een massa boeren en ambachtslui ten gevolge had en hun integratie in een buiten-lokaal marktsysteem bewerkstelligde. Anderzijds, omdat de werkgevers vroeg of laat in een 'cost cage' gevangen raakten, zodat zij naar middelen moesten zoeken om meer te produceren binnen de grenzen van hun actieradius. De vroege overgang naar het fabriekssysteem was echter sterk afhankelijk van organisatorische factoren. Indien het commerciële kapitaal een allesbeheersende rol in de huisnijverheid speelde, bleef structurele vernieuwing over het algemeen uit. Mechanisering werd aanvankelijk slechts doorgevoerd waar de industriële productie tenminste gedeeltelijk in handen was van zelfstandige fabrikanten of emanciperende tussenpersonen, die niet werden gehinderd door *putting-out* kooplui.

De opkomst van de kapitalistische productiewijze betekende geenszins het einde van de huisnijverheid, integendeel. De introductie van de machine was voor de ondernemers geen doel op zich, maar een middel om de productiekosten te drukken. Zolang de uitbetaling van lage lonen volstond om competitief te zijn op de internationale markt, bleven investeringen in arbeidsbesparende instrumenten uit. Vandaar dat industrialisering een trapsgewijs proces was. De mechanisering van bepaalde fabricagefasen bracht niet alleen de sociale degradatie van de betrokken ambachtslui mede, maar stimuleerde tegelijkertijd de groei van de handwerksproductie in andere bedrijfstakken. Wanneer de arbeiders tewerkgesteld in die sectoren op hun beurt door machines werden vervangen, schakelden ze over naar nijverheden waar het handwerk nog overheerste en werkten aldus nieuwe verpauperingsprocessen in de hand. De stelling als zouden de huisnijverheid en de daarmee samenhangende armoede in de eeuw na 1750 slechts overblijfselen uit een achterlijk tijdperk geweest zijn, houdt geen steek. De Industriële Revolutie werd zowel gekenmerkt door het ontstaan van een nieuwe arbeidersklasse als door de vermenigvuldiging van 'zweetarbeid'. Toch heeft men de discussie gevoerd alsof de weldaad of de gruwel van de 'automaton' moest afgewogen worden tegen het heil of het drama van het handgetouw. Geen van beide systemen heeft *in se* gunstige of ongunstige sociale implicaties. Waar het om gaat is, dat zij allebei door kapitalistische productieverhoudingen werden beheerst, hetzij commerciële, hetzij industriële. Dat is de reden waarom de wisselwerking tussen het '*domestic system*' en het fabriekssysteem in de eeuw na 1750 massale verpaupering ten gevolge had.

Uit dat alles volgt dat het geen zin heeft om van de pre-industriële armen een stereotiep beeld te schetsen. Hoewel geen enkele periode of gebied gevrijwaard bleef van armoede, vertoonde de samenstelling van de relatieve overbevolking markante verschillen in ruimte en tijd. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te stellen dat de omvang en de graad der behoefte tussen 1300 en 1700 of zelfs 1800 maar aan geringe wijzigingen onderhevig waren. Inderdaad, het aantal mensen levend op de rand van het bestaansminimum kon haast altijd op 40 à 50 percent van de lokale, regionale of nationale bevolking worden geraamd. Die cijfers zeggen ons echter niets over de verschijningsvormen van de armoede.

De keuters die in de dertiende eeuw onvoldoende inkomsten haalden uit hun grond om een gezin te onderhouden, moesten pogen door middel van losse arbeid aan de kost te komen. Dat gebeurde echter overwegend binnen het netwerk der feodale verhoudingen: de marginale boeren leefden niet louter en alleen van de verkoop van hun arbeidskracht en ze konden niet in volledige 'vrijheid' over deze laatste beschikken. Hun agrarische basis, hoe smal ze ook was, onttrok hen aan de economische wetten van de ruilwarenmarkt. Pas vanaf het ogenblik waarop de feodale navelstreng werd verbroken, werden productie en consumptie in toenemende mate factoren afhankelijk van de markt, wat groeiende economische onzekerheid betekende. De geleidelijke overgang naar de kapitalistische productiewijze impliceerde dat de materiële situatie van de boerenstand steeds meer werd bepaald door exogene factoren. Langzaam maar zeker werden grote lagen van de rurale bevolking uit hun relatief zelfbesloten economie gehaald en geïntegreerd in een groeiende vrije arbeidsmarkt. De sociale gevolgen van deze transitie kunnen bij gebrek aan adequate bronnen niet op de voet worden gevolgd. Hoe dan ook, alle beschikbare inlichtingen tonen aan dat hoe langer hoe meer subsistentieboeren plaats moesten maken voor landloze proletariërs. Het was geen louter toeval dat bedelarij en landloperij in de 'lange zestiende eeuw' een sociaal probleem werden, noch dat het gros van alle weefsels tegen het einde van de zeventiende eeuw in rurale districten werd geproduceerd. Beide verschijnselen bewijzen dat de proletarisering en verarming van de boerenstand versnelden. Om dezelfde redenen was de daaropvolgende periode getuige van de indrukwekkende expansie van de aardappelverbouw en bovenal van de ontworteling van ontelbare keuters, wat uiteindelijk resulteerde in grootscheepse migraties van het ene land naar het andere en zelfs van het ene continent naar het andere.

Het dient opgemerkt dat de omvang van het landloze proletariaat in de bestudeerde periode nergens zulke proporties aannam als op het '*Untroubled Island*'. In Tudor- en Stuart-Engeland vertegenwoordigden de loonarbeiders en de hoeveknechten 25 à 33 pct. van de rurale bevolking; op het einde van de zeventiende eeuw hadden 40 pct. van alle inwoners de landbouw opgegeven, meestal ten voordele van de industrie; tegen 1820 was hun aantal opgelopen tot ruim 60 pct. van de nationale bevolking tegen nauwelijks 20 pct. in Frankrijk. De levensvoorwaarden der Engelse loonarbeiders waren nochtans niet benijdenswaardiger dan deze der subsistentieboeren en keuters op het continent die nog 'genoten' van de opbrengst van een lapje grond.

De steden fungeerden niet alleen als een toevluchtsoord voor ontwortelde boeren, maar genereerden tevens hun eigen armen. Inderdaad, de ontwikkeling van kapitalistische productieverhoudingen impliceerde de onverbiddelijke proletarisering en uiteindelijke verpaupering van de meeste ambachtslui. Talrijke gegevens tonen aan dat het aandeel der loonarbeiders in de stedelijke bevolking voortdurend is gestegen. Wij hebben uitgelegd waarom cijfers betreffende het aantal fiscale armen of gesteunden geen informatie verschaffen over de reële omvang der stedelijke behoefte, laat staan armoede. De betrokken gegevens weerspiegelen slechts de criteria gehanteerd door de toenmalige autoriteiten. Zij mogen echter over het algemeen als minima worden beschouwd, omdat de belastingontvangers zowel als de armbesturen steeds uiterst strenge normen hebben aangelegd om iemand als behoeftig of arm te catalogeren. Hoe dan ook, de toenemende ongelijkheid in de verdeling van de totale rijkdom en de aanhoudende daling der gemiddelde hoofdelijke voedselconsumptie bewijzen onomstotelijk dat een groeiend aantal stedelingen met relatieve en absolute verpaupering werd geconfronteerd. De achttiende-eeuwse auteurs die loonarbeid met armoede gelijkstelden hadden het volkomen bij het rechte eind.

De structurele afhankelijkheid en kwetsbaarheid van het groeiende proletariaat hebben de creatie van goed georganiseerde armenzorgsystemen nodig gemaakt. In alle Europese regio's waar het kapitaal in de loop van de tijd de productiesfeer binnendrong, werd een sociale politiek tot stand gebracht met twee dominante functies: controle van de relatieve overbevolking en regulering van de arbeidsmarkt. De opkomst van kapitalistische productieverhoudingen vereiste de opbouw van openbare onderstandsmechanismen, die niet alleen toelieten het reserveleger onder controle te houden ten einde de politieke orde te waarborgen, maar die tevens de mogelijkheid boden de werkgevers op elk ogenblik voldoende goedkope loonarbeiders te bezorgen en aldus tegemoet te komen aan hun economische doelstellingen. Vandaar dat de armenzorg tijdens de feodaal-kapitalistische transitie evolueerde van een discontinu en vrij ongedifferentieerd hulpbetoon, hoofdzakelijk verstrekt onder de vorm van privé-liefdadigheid op vrijwillige basis, tot een continu en selectief systeem grotendeels gehanteerd door openbare instellingen, die vaak dwang uitoefenden om de nodige fondsen bijeen te brengen. Vanaf de zestiende eeuw werd de afwisseling van soepele en rigoureuze steunregelingen in toenemende mate bepaald door de wijzigende behoeften van de markt en de veranderlijke graad van sociale 'stabieliteit'. Al naar gelang van de omstandigheden werd het accent nu eens op de arbeidsplicht gelegd, dan weer op de neutralisering der latente klassentegenstellingen. De uitbreiding van het pauperisme op zichzelf is nooit een voldoende voorwaarde geweest om de armenzorg te herzien of in stand te houden. De 'mislukking' van armenwetten in bepaalde periodes of gebieden valt steeds te verklaren door economische en politieke factoren. De middeleeuwse en vroegmoderne regeringen en lokale autoriteiten hadden geenszins de bedoeling de armoede uit de wereld te helpen. Zij beoogden slechts de handhaving van het maatschappelijk *status-quo* en de bevordering der productie. Het al of niet 'adequaat' karakter van hun sociale politiek moet vanuit dat restrictieve kader worden benaderd.

Talrijke voorbeelden bewijzen de geldigheid van deze stellingen. De triomf van het handelskapitalisme ging gepaard met een brede beweging tot reorganisatie van de traditionele liefdadigheid. Engeland, het enige land dat getuige was van de doorbraak van het agrarisch kapitalisme was ook de enige Staat waar de nieuwe sociale politiek in de daaropvolgende eeuwen werd in stand gehouden en systematisch vervolmaakt. Nergens anders in het vroegmoderne Europa werd de mobiliteit der rurale bevolking door een algemene wet in de 'juiste' banen geleid. Op het continent bleven de meeste projecten tot hervorming van de armenzorg tijdens de economische recessie van 1630-1750 dode letter, met uitzondering van Frankrijk, waar een algemene golf van opstandige bewegingen tot de 'Grote Opsluiting' leidde. De uitbreiding van de gecentraliseerde productie in de eeuw na 1750 gaf opnieuw aanleiding tot een grondige herziening van de sociale politiek in de betrokken regio's en centra. Nogmaals was het in Engeland, waar het ontluikend industrieel kapitalisme een nieuw tijdperk aankondigde, dat voor het eerst in de geschiedenis een 'totaal' systeem van openbare onderstand werd doorgevoerd.

De redenering als zou de groeiende efficiëntie van de sociale politiek het resultaat geweest zijn van religieuze of morele beweegredenen gaat dus niet op. Wij betogen niet dat de zestiende-eeuwse hervormers en achttiende-eeuwse filosofen geen invloed hebben uitgeoefend op de armenzorg. In de meeste gevallen werden hun ideeën echter slechts in de praktijk omgezet wanneer ze in economische of politieke termen konden 'vertaald' worden, d.i. wanneer de drie-eenheid liefdadigheid-controle-arbeidsregulering samenviel met de reële of vermeende belangen van de werkgevers en van de autoriteiten. Wat de privé-liefdadigheid betreft: de barmhartigheid van de elite beperkte zich haast uitsluitend tot de 'fatsoenlijke armen', namelijk de kinderen, de

ouden van dagen, de zieken en de gebrekkigen. De ellende der loonarbeiders werd zelden onderkend of werd toegeschreven aan luiheid en andere persoonlijke tekortkomingen.

Tenslotte dient opgemerkt dat de kristallisering van een nieuwe arbeidersklasse is gepaard gegaan met pogingen vanwege de burgerij om haar waardensysteem aan de 'arbeiders-armen' op te dringen. Vandaar de nadruk die tijdens de Industriële Revolutie werd gelegd op de individuele mislukking en het disciplineren van de '*bourgeois manqué*'. De prediking van deugden zoals soberheid, spaarzaamheid, geduld en berusting was het middel bij uitstek om zich van de dociliteit der lagere klassen te verzekeren. Een netwerk van paternalistische initiatieven bevestigde en rechtvaardigde tegelijkertijd de fundamentele sociale ongelijkheid. Naarmate het kapitalisme zijn greep op de samenleving verstevigde, won dat aspect van de sociale politiek steeds meer aan belang.

Afkortingen

ADH *Annales de Démographie Historique* (Parijs)
AESC *Annales. Economies. Sociétés, Civilisations* (Parijs)
AgHR *Agricultural History Review* (Reading)
AHEW Joan Thirsk, ed., *The Agrarian History of England and Wales*, vol. IV (Cambridge, 1967)
AHN *Acta Historiae Neerlandicae* (Groningen)
AHR *American Historical Review* (Washington D.C.)
AJS *American Journal of Sociology* (Chicago)
AR *Archiv für Reformationsgeschichte* (Gütersloh)
BTFG *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (Brussel)
CEHE *The Cambridge Economic History of Europe*
EcHR *The Economic History Review* (Hertfordshire)
ER *Etudes Rurales* (Parijs)
FEHE *The Fontana Economic History of Europe*
HESF F. Braudel en E. Labrousse, eds., *Histoire économique et sociale de la France* (Parijs)
HFR G. Duby en A. Wallon, eds., *Histoire de la France rurale* (Parijs)
HG *Hansische Geschichtsblätter* (Leipzig)
HWJ *History Workshop Journal* (Londen)
ICEH *International Conference of Economic History*
IRSH *International Review of Social History* (Assen)
JEH *The Journal of Economic History* (New York)
JIH *The Journal of Interdisciplinary History* (Pittsburg)
JPS *The Journal of Peasant Studies* (Londen)
MA *Le Moyen Age* (Parijs)
PP *Past and Present* (Oxford)
RH *Revue Historique* (Parijs)
RHEF *Revue d'Histoire de l'Eglise de France* (Parijs)
RHES *Revue d'Histoire Economique et Sociale* (Parijs)
RHMC *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* (Parijs)
RN *Revue du Nord* (Rijsel)
SH *Social History* (Londen)
SZG *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* (Genève)
TG *Tijdschrift voor Geschiedenis* (Groningen)
TRHS *Transactions of the Royal Historical Society* (Londen)
TSG *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam)
VSWG *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* (Wiesbaden)
ZAA *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* (Frankfurt am Main)

Algemene bibliografie

De meest omvattende overzichten van de Europese economie in de middeleeuwen en de nieuwe tijd zijn *The Cambridge Economic History of Europe*, dln. I-VI (1952-1977), en *The Fontana Economic History of Europe*, dln. I-IV (1972-1975), die zeer bruikbare en uitvoerige bibliografieën bevatten. Van alle werken in één deel en geschreven door één auteur is C.M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European society and economy, 1000-1700* (Londen, 1976), de beste inleiding tot de wezenstrekken van pre-industrieel Europa. Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (Londen, 1946), hoewel enigszins verouderd, is nog steeds het briljantste essay over de feodaal-kapitalistische transitie. De controversiële interpretaties van de auteur hebben een waardevol debat uitgelokt onder marxistische historici: Rodney H. Hilton, ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Londen, 1976). Op het ogenblik dat wij dit boek schrijven is alleen het eerste deel van Fernand Braudels monumentale trilogie over *Civilisation matérielle et capitalisme, XVe-X VIIIe siècle* (Parijs, 1967; Engelse vertaling: *Capitalism and Material Life*, Londen, 1967) verschenen; voor een bondige synthese van zijn originele ideeën over dat thema leze men F. Braudel, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (Baltimore, 1977).

B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850* (Utrecht-Antwerpen, 1962) geeft een uitstekend overzicht van de agrarische sector. Er is een enorme massa wetenschappelijke analyses betreffende hongercrisissen. Voor een samenvatting van recente bevindingen raadplege men Pierre Goubert, 'Historical demography and the reinterpretation of early modern French history: a research review', *JIH*, I (1970), 37-48. Een welsprekend voorstander van neomalthusiaanse modellen is Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis* (Hamburg en Berlijn, 1974). Voor een gedetailleerd verslag van de 'eeuwenlange twee-fasen-beweging' raadplege men E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc* (2 dln., Parijs, 1966), nu beschikbaar in een verkorte vertaling: *The Peasants of Languedoc* (Urbana, III. 1974). De zwakte van de traditionele verklaringen voor het patroon van economische ontwikkeling in de middeleeuwen en de nieuwe tijd werd onlangs aangetoond door Robert Brenner, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe', *PP*, 70 (1976), 30-75; zie ook het debat in *PP*, 78-85 (1978/9).

De volgende economische geschiedenissen, beperkt tot bepaalde perioden, kunnen met vrucht geraadpleegd worden: N.J.G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe* (New York en Londen, 1974); G. Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval* (Parijs, 1969); R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies* (Londen, 1973); H. Kellenbenz, *The Rise of the European Economy. An economic history of continental Europe from the fifteenth to the eighteenth century* (Londen, 1976).

Er zijn vele handboeken die de economische geschiedenis van afzonderlijke landen behandelen. Hier wordt slechts een selectie geboden. Voor Duitsland: H. Aubin en W. Zorn, eds., *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, I, *Von den Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart, 1971) H. Kellenbenz, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, I, *Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (München, 1977); W. Abel, *Geschichte der*

deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Stuttgart, 1962); G. Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1970).

Voor Engeland: M.M. Postan, *The Medieval Economy and Society: an economic history of Britain, 1100-1500* (Londen, 1972); Charles Wilson, *England's Apprenticeship, 1603-1763* (Londen, 1965); L.A. Clarkson, *The Pre-Industrial Economy in England, 1500-1750* (Londen, 1971); D.C. Coleman, *The Economy of England 1450-1750* (Londen, 1977); P. Laslets, *The World we have lost* (Londen, 1965).

Voor Frankrijk: F. Braudel en E. Labrousse, eds., *Histoire économique et sociale de la France*, dln. I-II (Parijs, 1970-1977); G. Duby en A. Wallon, eds., *Histoire de la France rurale*, dln. I-II (Parijs, 1975-1976).

Voor Italië: G. Luzzato, *An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* (Londen, 1961); CM. Cipolla, 'The economic decline of Italy', in *The Economic Decline of Empires* (Londen, 1970), pp. 196-214.

Voor de Lage Landen: J.A. van Houtte, *An Economic History of the Low Countries, 800-1800* (Londen, 1977); J.H. van Stuyvenberg, ed., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen, 1977).

Voor Schotland, S.G.E. Lythe en J. Butt, *An Economic History of Scotland, 1100-1939* (Glasgow, 1975); T.C. Smout, *A History of the Scottish People, 1560-1830* (Londen, 1972).

Voor Spanje: J. Visins Vives, *An Economic History of Spain* (Princeton, 1969).

Voor Zwitserland: A. Hauser, *Schweizerische Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Zürich, 1961); J.-F. Bergier, *Problèmes de l'histoire économique de la Suisse* (Bern, 1968) en *Naissance et croissance de la Suisse industrielle* (Bern, 1974).

Een recent handboek over de sociale geschiedenis van pre-industrieel Europa is er niet maar Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval* (Parijs, 1970), Henry Kamen, *The Iron Century: social change in Europe, 1550-1660* (Londen, 1971) en Pierre Goubert, *L'Ancien Regime*, I, *La société* (Parijs, 1969; Engelse vertaling: New York, 1973) bieden een bijna volledig panorama als ze achtereenvolgens worden gelezen. Ph. Wolf en F. Mauro, *Histoire générale du travail*, II, *L'âge de l'artisanat, Ve-XVIIIe siècles* (Parijs, 1965), geven een comparatief overzicht van de arbeidsvoorwaarden. De hoeveelheid en de aard van de verbruikte levensmiddelen zijn de beste criteria om de levensstandaard in de bestudeerde periode objectief te meten. Belangrijke artikelen over dat onderwerp vindt men in J.-J. Hémardinquer, ed., *Pour une histoire de l'alimentation* (Parijs, 1970) en 'Histoire de l'alimentation', *AESC*, 30 (1975), 402-632 (speciale aflevering).

Er bestaat geen recent boek over de geschiedenis van de armoede en de armenzorg in het algemeen, maar Michel Mollat, *Les pauvres au moyen-âge* (Parijs, 1977) en J.-P. Gutton, *La société et les pauvres en Europe, XVIe-XVIIIe siècle* (Parijs, 1974) zijn nuttige inleidingen tot de problematiek. Het eerste boek is grondig en breed opgezet en bevat een uitvoerige bibliografie; het laatste is een interessant maar schetsmatig essay met een onderontwikkelde bibliografie. Hoewel waardevolle informatie verstrekend over armoedetoestanden en publieke houdingen

t.a.v. de armen, verklaart geen van beide werken de fundamentele oorzaken van verarmingsprocessen en de opeenvolgende wijzigingen in de sociale politiek.

Talrijke monografieën handelen over armoede en/of armenzorg in een bepaald gebied tijdens de pre-industriële periode. Voor Engeland zijn de meest aanbevelenswaardige inleidingen: S. en B. Webb, *English Local Government. English Poor Law History, I, The Old Poor Law* (2de uitg., Londen, 1963); K. De Schweinitz, *England's Road to social Security* (Philadelphia, 1949); E.M. Leonard, *The Early History of English Poor Relief* (2e uitg., New York, 1965). Voor Frankrijk: J.-P. Gutton, *La société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon, 1534-1789* (Parijs, 1971). Voor Duitsland: G. Ratzinger, *Geschichte der deutschen Armenpflege* (2e uitg., Freiburg i.Br., 1884). Voor Italië: B. Geremek, 'Renfermement des pauvres en Italie (XIVe-XVIIe siècles). Remarques préliminaires', in *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* (2 dln., Toulouse, 1973), 1, pp. 205-217. Voor de Lage Landen: 'Armoede en armenzorg', *TG*, 88 (1975), 449-636 (speciaal nummer). Voor Schotland: A.A. Cormack, *Poor Relief in Scotland* (Aberdeen, 1923) en T. Ferguson, *The Dawn of Scottish Social Welfare* (Londen, 1948). Voor Spanje: V. Rau en F. Saez, eds., *A Probeza e a Assistência dos Pobres na Península Ibérica durante a Idade Média* (2dln., Lissabon, 1973) en M. Jimenez Salas, *Historia de la Assistencia Social en España en la Edad Moderna* (Madrid, 1958). Voor Zwitserland: K. Geiser, *Geschichte des Armenwesens im Kanton Bern von der Reformation bis auf die neuere Zeit* (Bern, 1894); A. Briod, *L'Assistance des pauvres dans le Pays de Vaud* (Lausanne, 1926); A.-M. Dubler, *Armen- und Bettlerwesen in der Gemeinen Herrschaft 'Freie Ämter'; 16. bis 18. Jahrhundert* (Bazel, 1970).